II Бн
119 056

етана Георгиева

Еничарите в българските земи

Университетска библиотека
София

II Бн 119056

ЕНИЧАРИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

Първо издание. Рецензенти Вера Мутафчиева, Петър Петров. Редактор
Ангелина Пенева. Художник Боряна Паскалева. Художествен редактор
Цвятко Остоич. Технически редактор Ари Калъчев. Коректор Татяна Пунева.
Дадена за набор на 5. VI. 1987 г. Подписана за печат на 14. I. 1988 г.
Излязла от печат през януари 1988 г. Печатни коли 15. Издателски коли 15.
Условно издателски коли 16,58. Формат 60/90/16. Издателски № 29285.
Тираж 4120. Цена 2,77 лв. Код 02/9531472311/0624-24-88. Държавно изда-
телство „Наука и изкуство“ — София. Държавна печатница „Александър
Пъшев“ — Плевен.

ЦВЕТАНА ГЕОРГИЕВА

ЕНИЧАРИТЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

НАУКА И ИЗКУСТВО
1988 СОФИЯ

Ж2(5Ту
В(1)43

В книгата са разгледани проблемите на еничарското присъствие в нашите земи и отражението му върху живота на прадедите ни. Разкрита е еволюцията на османската платена пехота от нейното създаване при Мурад I до ликвидирането ѝ в началото на XIX век, на нейната организация и функциите, които изпълнява, дава се социална характеристика на еничарството.

Изследването е направено въз основа на разнообразни източници — османотурски документи, свидетелства на европейски дипломати и пътешественици, български писмени паметници, както и творби на народното ни творчество. Осветляването на ролята на еничарите в историческото битие на българския народ дава възможност да се обяснят както важни аспекти от процеса на насилственото им ислямизиране, така и общата атмосфера, в която са живели нашите предци в епохата на османското владичество.

II Бн119056
УН. 810/88

© Цветана Борисова Георгиева, 1988 г.
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 941 Б

В памет на моята майка

ПРЕДГОВОР

На 16 юни 1826 г. султан Махмуд II издава ферман, с който обявява ликвидирането на еничарския корпус. След едно ожесточено сражение в Цариград предния ден тази многовековна военна формация е унищожена в буквалния смисъл на думата. Събралите се за поредния бунт еничари са избити на Атмегдан с насочени за право мерене оръдия, а тези, които се укриват зад стените на близките еничарски казарми, намират смъртта си в пламъците на подпалените сгради. Погромът над еничарите в столицата е последван от масовото им избиване в провинциите. Жестокостта и насилието не са необичайни в живота на Османската империя и през първата половина на XIX в., но този път те са така брутални, че стъписват всички поданици на държавата. Но въпреки ужаса от тази истинска сеч действията на султана и неговите приближени се приемат с одобрение от огромната част от населението. Султан Махмуд II демонстрира решимостта си да проведе реформи, а поданиците му облекчено въздъхват от премахването на най-ретроградната сила, която столетия възпира развитието на османското общество. Унищожаването на корпуса се посреща като наложителен акт. Над четири столетия еничарският корпус е основна част на османската военна машина и в тази дълга отсечка от време той преминава сложна парабола, която го превръща от елитна ударна сила в социална язва, разяждаща всичко и всички в османската държава. Затова унищожаването му е една от малкото акции в нейната вътрешна политика, приети с одобрение от мнозинството на разнородното ѝ население.

В своя ферман от 16 юни 1826 г. Махмуд II забранява изобщо да се произнася думата еничарин*. Но тя остава трайно не само в турския език. Сега, век и половина след ликвидирането на еничарите, терминът битува в речника на всички балкански народи като словесен знак за най-злите социални сили. В говоримия български език днес *еничарин* означава неконтролиран, необуздан насилник, поставен в привилегировано положение от самата власт.

---

* На турски език jeniçer, войник от османската платена пехота, която от времето на създаването си се нарича jeni-çeri (нова войска). В съвременния български език са наложени два неправилни варианта на термина — еничар и еничарин. Приемаме втория като относително по-близък до оригиналния изговор вместо точния йеничер, който съдържа и неговата етимология.

Дългата история на еничарския корпус, неговото участие в политическия, икономическия и социалния живот на Османската империя отдавна са го утвърдили като неизбежен обект както при изучаването на османската държава, така и при осветляване миналото на балканските народи. Днес трудно можем да определим границата, която отделя фактографското описание на тази османска институция от нейното аналитично изследване. Още първите европейци, наели се да опишат историята на Османската империя, правят по-кратки или по-обстойни изложения за османската платена пехота и нейната роля в имперската войска. Създаването на еничарската пехота, системата на необичайното ѝ рекрутиране от децата на немюсюлманските поданици, безспорното ѝ значение за военните успехи на османците, както и намесата ѝ във вътрешнополитическия живот формират един специфичен проблемен кръг, без който историята на османската държава и тази на балканските народи между XV и XIX столетие не може да бъде обяснена. Впрочем в европейската историография еничарската тема не възниква самостоятелно. Във всички ранни истории на османската държава, като тези на Леонклавиус[1] и П. Рико[2], сведенията за еничарите, а в голяма степен и оценките за тях са почерпани от османските хроники и фактически представляват техен по-обстоен или по-кратък преразказ — средновековна смесица от мит и реалност.

Промяната в международната конюнктура в края на XVII и началото на XVIII в. засилват в Европа стремежа да се разбули воалът на екзотична тайнственост върху живота в Ориента, а прагматичните политически и икономически интереси на тогавашните велики сили налагат едно по-точно и по-подробно запознаване с т. нар. левантински свят и неговия обществен живот. И понеже всяко настояще остава неясно, ако не се познава миналото, историографският интерес към Османската империя става все по-активен. Значимостта на еничарския корпус в нея поражда и първия специализиран труд върху миналото и настоящето му. Неговият автор Л. Марсили подробно се занимава със структурата на еничарската организация, механизмите на нейното действие и мястото ѝ в армията. Но и той не може да преодолее описанието на нещата, силно се влияе от османската летописна традиция и, разбира се, както съвременните му историци, е далеч от опита за анализ[5].

Много по-обстойно се занимава с еничарския корпус Мураджа д'Осон, който в третия том на седемтомното си съчинение върху Османската империя, написано в началото на XIX в., прави опит да разкрие цялата история на тази военна корпорация. Той представя нейното начало, спира се на организацията ѝ и обръща особено голямо внимание на описанието на нейното разположение. Нему принадлежи първата оценка за ролята на тази институция в еволюцията на османската държава, но единствено по отношение на централната власт, в рамките на военния и политическия живот. В неговото съчинение описанието продължава да преобладава над изследването, но констатациите за състоянието на еничарската пехота в края на XVIII в. са ценни и полезни и сега[4].

Съществен е приносът за изучаването на еничарския корпус на големия познавач на Османската империя Йозеф фон Хамер. Разглеждайки го като компонент на държавното устройство и на системата на управление, той убедително разкрива ролята му за могъществото на империята и участието му в кризата, така отчетливо доказана от събитията в края на XVIII и началото на XIX в. Наред с изложението на основните въпроси около създаването и организацията на корпуса той последователно маркира процеса на неговото развитие, промените, които постепенно го деформират. Той пръв се опитва да намери механизма, който превръща бившите военнопленници и насилствено откъснати от дом и семейство момчета, поставени в странен статут на роби на централната власт в лицето на султана, в най-могъщата сила на своето време, и наред с това се стреми да разкрие факторите, предизвикали деградацията им[5]. В своята „История на Османската империя“ Й. фон Хамер многократно описва конкретно ролята на еничарския корпус в политическия живот на държавата[6]. Изложението на австрийския османист носи неизбежните слабости на своето време, но и до днес то е необходимо градиво при изучаването на еничарската организация, както и по редица други проблеми от османската история. Наследниците му в полето на османистичната историография повтарят не само изложените от него факти, но и неговите оценки и констатации.

В края на 80-те години на XIX в. в европейската историческа наука се появява първата специализирана история на еничарския корпус. Авторът ѝ А. Джевад поднася едно доста подробно описание, в което освен известните вече факти около изграждането и организацията на тази военна корпорация обръща внимание на нейното въоръжение, мястото ѝ в дворцовия живот, значението ѝ като полицейска институция. Въпреки че използува нови архивни материали във връзка с числения състав и разпределението на еничарските части, А. Джевад допуска сериозни фактологични неточности, а съчинението му е безспорна компилация[7].

По-късно второ специално съчинение върху еничарския корпус прави немският османист Т. Менцел. Трябва да се подчертае вниманието, което той отделя на еволюцията на тази военна институция, на нейния разцвет и упадък, инфилтрирането й в икономическия и социалния живот на империята. Във фактологическо отношение този труд стои несравнимо по-високо от всички предхождащи го и въпреки че и в него липсва анализ на институцията, която се разглежда и оценява преди всичко като военна формация, той е първият, който потвърждава необходимостта от самостоятелно изследване на еничарската проблематика с оглед по-пълното осветляване на османската и балканската история[8].

В многобройните трудове, посветени на историята на Османската империя, написани в края на XIX и началото на XX в., също се отделя значително място на еничарския корпус. В тях се повтарят многобройните факти около неговото създаване, организация и развитие, но с малки изключения не се допринася съществено за разширяването на представата за неговата същност и роля в целокупния живот на империята[9].

Нивото на европейската историография при проучването на еничарския корпус до първите десетилетия на XX в. е отразено най-ясно в статията, посветена на еничарите, написана от Г. Хуърт, в първото издание на Енциклопедия на исляма[10]. Тя носи всички достойнства и недостатъци на проучването на този проблемен кръг до момента. Основното й достойнство е доброто познаване на фактите, а главният недостатък — почти пълната липса на исторически анализ. Корпусът се разглежда като военна институция и само бегло се засягат въпросите за присъствието му в социално-икономическия живот. Политическата му роля се представя чрез описанието на многобройните еничарски бунтове в столицата, без да се търсят истинските им причини, нито реалните им последици. Ако трябва да резюмираме състоянието на проучването на проблемния кръг около еничарите в османската история до началните години на нашия век, можем да кажем, че институцията е била позната вече в твърде подробни детайли, без да бъде исторически осветлена.

Възбуденият интерес към османските източници, чието начало е поставено в 20-те години и който продължава до днес, естествено наложи един нов поглед върху дворцовите, административните и военните институции на османската държава. Появиха се множество съчинения за нейната държавна и военна уредба, които интерпретират в нова светлина редица проблеми около същността на османската платена пехота не само като военна организация, но и като социален феномен.

Ф. Гизе въз основа на анализ на хрониката на Ашък Пашазаде потърси корените на еничарската организация в доосманския период на Мала Азия и разкри връзките й със селджукското дервишко-занаятчийско братство на ахиите, играло толкова значителна роля в политическия живот на разпадащия се Селджукски султанат[11].

А. Гибънс в своята „История на Османската империя“, която страда от немалко недостатъци, се заинтересува от причините, обусловили необходимостта от създаването на еничарската пехота, и ги обясни с малобройността на тюркското население в изграждащата се многонародностна империя и наложената от нея политика на асимилация на неислямските народи[12].

В 40-те години известният турски историк И. Х. Узънчаршълъ отдели на еничарския корпус първия том от обемистото си съчинение, посветено на платената войска (kapu kulu). В труда си той включва огромно количество архивни документи, недостъпни и досега за чуждите историци. Богатият изворов фонд му разкри възможност да осветли редица съществени подробности около структурата на корпуса. Той преразгледа обстойно всички основни въпроси около създаването и организацията на институцията. Подробно проследи промените, настъпили в нея в края на XVI в. Значително внимание отдели на ролята ѝ в политическия живот и в процеса на дезорганизация, както и отражението ѝ върху общото състояние на империята. Но И. Х. Узунчаршълъ често пъти се отнася напълно безкритично към своите извори, предпочита техния преразказ вместо анализа им, търси обяснения на събития и процеси не в социалната обстановка и даже не в политическата конюнктура, а в действията на отделни лица. Обемистият му труд дава една формална представа за еничарския корпус, която на места по патетичност на тона, особено за ранния етап от историята, звучи странно приповдигнато като за съвременно историческо изследване[13].

Десет години по-късно Дж. Палмер направи едно действително сериозно и аналитично изследване на ранната история на еничарския корпус. Той напълно пренебрегна описателството, за да анализира ранните хроники и неосмански източници от епохата, засягащи организирането на интересуващата ни институция. Той доказа, че еничарският корпус е формиран при управлението на Мурад I (1359—1389 г.), и постави в по-обилна светлина редица въпроси около кръвния данък, ролята на еничарите в армията и в двора, връзките им с дервишкия орден на бекташите[14].

Изследването на Дж. Палмер носи всички белези на осъществената промяна в подхода към османската история, която промяна все по-ярко се изявява след Втората световна война. При търсенето и обяснението на социалните, икономическите и политическите структури в началните етапи от развитието на империята като че ли най-значителна е заслугата на Х. Иналджък. Във всички свои общи изследвания той отделя значително място на еничарите и като самостоятелен феномен, и като основен елемент от системата „кул“[15]. Статията му Ghulam в новото издание на Енциклопедия на исляма директно третира характеристиката на институцията. Той убедително твърди, че еничарите са инструментът, чрез който през XV в. се налага абсолютистичната власт на султана, а системата „кул“ квалифицира като основен камък на държавното управление от ранния му етап[16]. Същият автор обаче още през 1966 г. в доклад пред I конгрес по балканистика в София формулира тезата, че рекрутирането на децата от немюсюлманското население чрез девширмето е актът, с който османците осигурявали участие на подвластните им народи в управлението — теза, която показва как странно могат да се интерпретират историческите факти, но която не остана без последователи[17]. Впрочем тази теза бе опровергана от друг турски историк — Н. Севинч, който откровено обобщава, че системата „кул“ и начинът ѝ на рекрутиране чрез девширмето е средство, чрез което османците успявали „с векове да предотвратят опасността християните да излъчват свои водачи, които биха могли да застанат начело на тяхното недоволство. Успя да противопостави българин на българина, грък на гръка, славянин на славянина“[18].

Детайлизираното анализиране на еничарската институция като политически и социален компонент в османския обществен живот утвърди еничарската проблематика в почти всички общи и частни изследвания върху османското административно, военно и политическо устройство. В началото на 60-те години Х. Гиб и Х. Бауен в анализа си на османското общество обясниха неговото значение във военната организация и в политическия живот с конкретно историческата еволюция на империята[19].

След труда на Дж. Палмер последваха редица конкретни проучвания върху кръвния данък и предшествуващия го пенчик, върху произхода и ранната история на еничарството. Тук трябва да посочим работата на П. Витек за отношението между девширмето и шериата, в която той достига до заключението, че събирането на кръвен данък е нарушение на мюсюлманското религиозно право, наложено от ограничените човешки ресурси на непрекъснато воюващата османска държава[20]. В две свои статии, едната от които в Енциклопедия на исляма, В. Менаж обобщи фактите около създаването на тази необичайна за европееца тегоба и нейните основни характеристики, като постави началото на възникването ѝ при Мурад I[21], опирайки се на публикуваното от С. Врионис известие на Исидор Клабас от 1395 г.[22].

В. Папулия посвети на произхода и същността на кръвния данък специално монографично изследване, в което го определи като продължение на военния опит на номадите в Османската империя. Девширмето и произлизащата от него система „кул“ тя обяснява с отсъствието на социални бариери в ислямските общества и в универсалния характер на мюсюлманската религия. Посочва, че началото на еничарския корпус е свързано не само с издигане на военната мощ на империята, но и с нуждата от поддържане на равновесието между многобройните елементи в ранното османско общество — аристокрацията, спахиите, племенното опълчение[23].

Само три години по-късно на същите въпроси, но много по-кратко се спира и немският историк Е. Вернер в труда си, посветен на създаването на Османската империя, подчертавайки ролята на еничарите за ислямизацията на Балканите в началото на османското настаняване тук[24].

Известният английски османист Ст. Шоу в своята „История на Османската империя“ многократно разглежда сбито, но обосновано множество въпроси, свързани с историята, същността, ролята на еничарите и цялата система „кул“ в еволюцията на османското общество. В този труд, който днес може да се ползува като енциклопедичен справочник, най-добре е показано инфилтрирането на еничарите във всички сфери на живота в империята в продължение на векове, взаимовръзката на еничарския корпус с изменението на неговите социални и икономически структури. И Ст. Шоу, както по-голямата част от посочените дотук автори, разглежда еничарския корпус в един-единствен аспект — с оглед проблемите на османското общество, като подминава мястото му в живота на немюсюлманските народи[25].

Този проблем остава постоянен в историографията на балканските народи, в която квалификациите на кръвния данък и оценката на значението на корпуса съществено се различават от горепосочените. В българската историография обособяването на еничарската тема като самостоятелна се дължи на Г. Гълъбов, който още в 1939 г. публикува два закона за събиране на момчета за еничари и чрез османски документи разкри съпротивата на населението срещу тази тегоба, лишаваща го от синовете му[26]. В съвременната ни историопис еничарската проблематика не можеше да бъде пренебрегната при изучаването на основни проблеми от социално-икономическата и политическата история на българите във вековете на османското владичество. Изследвайки османската военна организация във връзка с аграрните отношения през XV—XVI в., В. Мутафчиева потърси социалната характеристика и на еничарския корпус и не можа да го свърже нито с родовете, нито с феодалните структури в османското общество[27]. Петнадесет години по-късно тя отново се върна на еничарската проблематика, но в много по-късна епоха, разкривайки мястото и ролята на провинциалното еничарство в анархията, настъпила в балканските османски провинции в последните десетилетия на XVIII и първите на XIX в.[28]. Н. Тодоров определи еничарството като найшироката артерия за ислямизация на българското население[29]. Стр. Димитров в статия за въстанието на патрона Халил в 1730 г. показа еничарите в по-различна светлина, като разкри сред тях една плътна прослойка от лишени от имущество и обречени на реална бедност хора[30]. Подробно се занима с кръвния данък и ролята на еничарите в ислямизирането на българския народ П. Петров[31].

Няколко статии и студии върху социалната характеристика на системата „кул“, върху кръвния данък и неговото значение в съдбата на народа ни и върху провинциалните еничарски организации публикува авторът на това изложение[32].

Нови документи за събиране на деца за еничари и съпротивата срещу него съобщи скопският историк А. Матковски[33]. На конференция в Единбург А. Лопашич, разглеждайки ислямизацията на Балканите, постави кръвния данък като един от основните методи за ефективността на този процес[34].

Засиленият в последно време интерес към еничарската проблематика в съветската османистика се доказва от изследването, посветено на историята на робството в Османската империя, на А. Д. Новичев[35] и това на И. Е. Петросян[36] за създаването на еничарския корпус, публикувани в два последователни тома на Тюркологический сборник.

Без претенции за изчерпателност на историографския преглед за състоянието на проучванията на кръга проблеми около еничарството ще посочим и най-новото монографично издание „Еничарите — тайнствената сила на турската държава“ от Г. Швейзер[37]. То по-скоро има характер на популярно изложение на историята на османската държава, в което еничарите и тяхното участие в нейния живот са център на разказа, но свидетелствува за интереса към тази проблематика в широк план.

Направеният историографски преглед не е изява на желанието да се следва традицията. Той не претендира за пълнота и изчерпателност. В него са пропуснати редица общи съчинения, където еничарската проблематика неизбежно присъствува. Вероятно не са включени и някои важни проучвания с почастен характер. Неговата задача е да покаже преди всичко дълговечността на кръга от проблеми, свързани с еничарите в историографията, и неговата все по-засилваща се актуалност. Първоначалният описателски етап днес е заместен от стремежа към анализ, който детайлизира въпросите, за да осветли еничарския корпус в отделните етапи от османската история, да проследи развитието му като социална структура в тази военизирана държава, да покаже връзката му с всички нива на управленския механизъм. Наред с посочените проблеми стоят и тези за общата му характеристика, което изисква дешифрирането на същността на системата „кул“, както и неговата роля във феодализацията на османското общество. Налице са множество въпросителни за ролята му в историята на балканските народи. Около проблемите, свързани с девширмето и неговото значение в ислямизирането на балканското население, се оформи широк кръг въпроси за мястото на еничарите в управлението, икономиката и обществения живот на провинциите. Провинциалните еничарски организации, както се вижда от казаното дотук, останаха встрани от досегашните проучвания. Като се изключат значително по-многобройните проучвания върху девширмето, ролята на провинциалното еничарство се засяга в една статия на Р. Мантран, отнасяща се за африканските османски провинции[38], големия труд на А. Суческа за аяните и локалната власт в югославските земи[39] и на В. Мутафчиева за състоянието на същата институция в последните десетилетия на XVIII в., където еничарското участие е неизбежен проблем[40]. Върху формирането и функциите на еничарските организации в българските земи и участието им в провинциалния стопански живот са посветени и две мои статии[41].

Направеният преглед на основните теми и проблеми при изясняването на еничарската институция до голяма степен цели и да облекчи формулирането на задачите, които има предлаганата монография. Основната от тях е да се разкрие ролята на еничарите в историческата еволюция на народа ни в столетията на османското владичество. Поради плътното им проникване във всички сфери на живота, както вече бе посочено, това означава да се установи и анализира еничарското присъствие в икономическия, обществения и политическия живот на българите, да се покажат значението и резултатите от това присъствие. Неизбежен е проблемът за кръвния данък и неговата роля за българското общество. Тъй като както кръвният данък, така и други форми от дейността на еничарите имат пряко, и то чувствително участие в процеса на ислямизация на населението, неизбежен е анализът и в този аспект. Изследването, направено въз основа на документален материал, отнасящ се предимно за българските земи, трябва да разкрие редица въпроси, свързани с характера и функциите на провинциалното еничарство, необосновано слабо изследвани досега. Изследването на провинциалното еничарство изобщо и специално на това в българските земи не може да не засегне общите проблеми от развитието на еничарския корпус — неговото възникване, развитие и роля в Османската империя. Това е основата, върху която израстват и действуват провинциалните еничарски организации, а в българската книжнина липсва едно по-изчерпателно изложение на институцията. В научното изследване на османската и балканската действителност възниква и въпросът за взаимовръзката и взаимовлиянието между провинциалното еничарство и столичния корпус и ролята на тази връзка за общото политическо и икономическо развитие на османската държава. Проблемите около еничарството изобщо и около това в българските земи са много. Дали предлаганото изложение ще успее да ги осветли и в каква степен, ще оценят специалистите и широкият кръг читатели.

Историята на еничарския корпус, неделимо вътъкана в миналото на балканските народи, е един от ярките примери за мъчителния и лъкатушещ път на човечеството към хуманизирането на обществото. Нашата оценка към този пример е категорично негативна. Но в продължение на четири столетия много поколения хора налагали, прилагали и изпълнявали всички непоносими от наша гледна точка задължения и дейности, произтичащи от самото съществуване на институцията. Колкото е интересна социалнополитическата характеристика на еничарството, толкова е интересна и масовата психологическа драма на хората, били едновременно жертва и сляпо оръдие на една политическа власт, нейна най-вярна опора и най-страшна заплаха, героичен пример от едно минало във време, за което са обществен бич. Развитието на еничарския корпус е свидетелство, че историята довежда до пълната им противоположност онези структури в обществения живот, в които предварително е заложено античовешкото начало. От XVII в. до днес мнозина търсят в еничарския корпус фактора, който обуславя кризата в живота на империята и бавно, но неотклонно я влече към гибелта й. Предварително трябва да кажем, че в тези търсения се намира само частица от много по-сложната истина. Но парадоксалната деформация на институцията е толкова очевиден факт, че никой не може да го подмине. Тази парадоксалност се е създала чрез стотиците хиляди човешки съдби в течение на столетия, превръщани в антипод на своите съвременници в границите на своята държава. Историята на еничарството е доказателство за необходимостта от морал в политическия живот. Тя свидетелствува за цената, с която са се плащали разрушените норми на хуманизъм, достигнати вече от едно общество. Ако търсим в еволюцията на Османската империя историческа равносметка, бихме могли да предположим, че в сражението на Атмегдан на 15 юли 1826 г. и последвалото го клане на еничарите във всичките й провинции се е платило за драмата на други стотици хиляди българи, сърби, гърци, хървати, бошнаци, албанци, които са лишавани също столетия от отгледани синове по-зловещо от смъртта. Защото мъртвите се помнят и обичат. А между еничарите и тези, които са ги родили, османската власт поставя бариера от непреодолима омраза. Един исторически труд по правило не си поставя задачи с морално-етичен характер. Но ако предлаганата монография поне отчасти потвърди тези мисли след две десетилетия научни занимания върху еничарите в българските земи, авторът би бил убеден в смисъла на своята работа — доколкото позволяват източниците обективно и пълно да се покажат същността, развитието и ролята на еничарите в историята на българските земи.

БЕЛЕЖКИ

[1] Leonclavius, J. Annales Sultanorumosmaniclarum a turcia sua lingua scripti, Frankfurt, 1608, p. 18.

[2] Ricaut, P. Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1670, p. 592—603.

[3] Marsigli, L. de. L'état militaire de l'Empire Ottomane, ses progrès et sa décadance, Amsterdam, 1732, p. 67—77.

[4] D'Ohsson, M. Tableau général de l'Empire Ottoman. Paris, 1787—1790, p. 392—414.

[5] Hammer, J. Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsferwaltung. Bd. II, Wien, 1815, p. 191—206.

[6] Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman. V. I, Paris, 1844, p.p. 45, 91, 103, 105 etc.

[7] Djevad, A. Etat militaire Ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours. V. I, Constantinopole — Paris, 1887.

[8] Menzel, T. Das Korps der Janitscharen. Beiträge zur Kenntnis des Orients, 2, 1902—3.

[9] V. Zinkeisen, J. W. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Bd. III, Hamburg, 1855; Lamartine, A. de. Histoire de la Turquie. V. I, Paris, 1853; Jankiere, V.-de la. Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours. V. I, Paris, 1924 etc.

[10] Huart, Gl. Die Janitscharen. Enzyklopädie des Islam, II, Leiden—Leipzig, 1927, p. 612.

[11] Giese, F. Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches. Deutsche morgenländische Gesellschaft. Zeitschrift für Semitistik und Verwandte Gebiete, XII, 1924, p. 165.

[12] Gibbons, H. A. The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the death of Bayazid I (1300—1403), Oxford, 1916, p. 118.

[13] Uzunçarşili, I. H. Osmanli devleti teşkilâtlarindan kapukulu ocaklari. C. I, Ankara, 1943.

[14] Palmer, J. A. — In: The Origins of Janissaries. Bulletin of John Rylands rary. Vol. XXXII—2, 1953, p. 448—481.

[15] Inalcik, H. Od Stefana Duşana do Osmanskog Carstva. Prilozi za Orientalnu Filologiju, Sarajevo, 3—4, 1952—1953, 1953; The Cambridge History of Islam. V. I, Part 3, The Central Islamic Lands. Ed. by P. M. Holt, Cambridge, 1970, Part III, p. 295—373; The Ottoman Empire the Classical Age 1300—1600, London, 1973, etc.

[16] Inalcik, H. The Ottoman Empire... p. 63.

[17] Inalcik, H. L'Empire Ottoman. I.-er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, S., 1966, p. 19.

[18] Sevinç, N. Osmanlarda Sosyo-ekonomik Yapl. C. I, Istambul, 1979, p. 196.

[19] Gibb, H. A. R., H. Bowen. Islamic Society and the West. V. I, Part 1—2, Oxford etc., 1950—1957.

[20] Wittek, P. Devshirme and Shari'a. Bulletin of the School of Orient and African Studies. V. XVIII, 1955, N 1, p. 272—278.

[21] Menage, V. L. Devshirme. The Encyclopedia of Islam. Vol. II, 1961, p. 210—213; Some Notes of the Devshirme. — Bulletin of the School of Orient and African Studies. Vol. XXIX, 1966, p. 64—78.

[22] Vryonis, S. Isidor Clabas and the Turkish Devshirme. — Speculum, Vol. XXXI, 1956, N 3, p. 433—443.

[23] Papoulia, B. Ursprung und Wesen der „Knabenlese“ im Osmanischen Reich, München, 1963.

[24] Werner, Er. Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen (1300—1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus, Berlin, 1966, p. 12—44.

[25] Shaw, St. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Cambridge, 1978.

[26] Гълъбов, Г. Османотурски извори за българската история. Свезка II. Един закон и други държавни документи за събиране на момчета еничари. ГСУ—ИФФ, XXXV, 1939, с. 1—36.

[27] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., С., 1962, с. 27—28.

[28] Мутафчиева, В. Кърджалийско време, С., 1977, с. 26—27.

[29] Тодоров, Н. За демографското състояние на Балканския полуостров през XVI в. ГСУ—ФИФ, 53, 2, С., 1963, с. 191—232.

[30] Димитров, С. Въстанието на патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България, ИИИ, 12, 1963, с. 125—138.

[31] Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV в. — 1912 година, С., 1975, с. 69—81.

[32] Георгиева, Цв. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. ГСУ—ФИФ, LXI с. 3, С., 1968, с. 35—72; Certains problèmes de la structure sociale de i'Empire ottoman aux XIV-e—XVI-e siècles (Par raport au système „kul“). Bulgarian Historical Review, 1974, N 2, p. 45—57.

[33] Matkovski, A. Prilog pitanju devsirme. — Prilozi za orijentalnu filologiju, XIV—XV, 1964—1965, Sarajevo, 1969, p. 273—307.

[34] Lopasic, A. Islamisation of the Balkans: Some General Considerations, Islam in the Balkans. Edinburgh, 1982, p. 949—953.

[35] Новичев, А. Д. К истории рабства в Османской империи. Система девширме. — Тюркологический сб., 1976, с. 88—108.

[36] Петросян, И. Е. К истории создания янычарского корпуса. — Тюркологический сб., 1976, с. 191—198; Същата, Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI—XVII вв. — В: Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы, М., 1986, с. 66—71.

[37] Schweizer, G. Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreiches, Salzburg, 1979.

[38] Mantran, R. L'évolution des relations politiques entre le gouvernement ottoman et les odjaks de l'Ouest du XVIe au XIXe siècles. — Tarih Araştirmalari dergesi, II, 1964, p. 51—66.

[39] Sucsska, A. Ajani. Prilog izucavanju localne vlastie u nasim zemljama za vrejeme turaka, Sarajevo, 1965, 37—57.

[40] Mutafcieva, V. L'institution de l'ayanlik pendant les dernières décennies du XVIII s. — Etudes Balkaniques, II—III, 1965, p. 230—238.

[41] Георгиева, Цв. Настаняване и заселване на еничарите в българските земи. ИБД, XXVIII, 1972, с. 55—66. La même. Le rôle des Janissaires dans la politique ottomane dans les terres bulgares. Etudes Historiques, VII, 1978, p. 179—190.

ЕНИЧАРСКИЯТ КОРПУС В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

ФОРМИРАНЕТО НА ЕНИЧАРСКАТА ПЕХОТА

За началото на еничарския корпус османската летописна традиция предлага две версии. В ранните османски хроники това събитие се поставя при управлението на Мурад I (1359—1389)[1]. Близкият по съдържание разказ в хрониките на Урудж, Ашик Пашазаде и Нешри, както и в Анонимните хроники, съобщава, че след превземането на Одрин и последвалите го набези начело с Лала Шахин в Тракия и на Евренос в Беломорието техните войници се връщали с огромен брой военнопленници[2]. Дошлият от Караман мевляна Кара Рустем упрекнал кадъаскера Кара Халил Чандърлъ, че не се грижи за интересите на владетеля и не взема за централната власт полагаемата ѝ се една пета от плячката в хора. Кадъаскерът съобщил това предложение на Мурад I, който наредил да почне да се събира данъкът пенчик (петина), като се взема всеки пети от военнопленниците, а тези, които водели по-малко от пет, трябвало да плащат данък от двадесет и пет акчета на човек[3]. Събраните по този начин военнопленници били изпратени в тюркските селища в Анадола, за да научат езика и да станат мюсюлмани. След това ги върнали в Тракия и ги направили еничари[4].

В хрониките от XVI в. това събитие се отнася няколко десетилетия по-рано, при управлението на Орхан I Гази (1326—1359). Появила се първо в хрониката на Идрис Битлиси[5], тази версия се повтаря от Садеддин и всички по-късни хронисти[6]. Според нея след превземането на Никея (1331), първия голям успех на османците след падането на Бруса (1326), Алаеддин, брат на Орхан и негов везир, заедно с поздравленията за победата му изпратил и няколко умни съвета — да започне да сече монети, да въведе специален белег за своите войници, за да се отличават от тези на другите бейове, и да създаде пехотна войска. Орхан, следвайки съветите на своя брат и след консултация със същия Кара Халил паша Чандърлъ, тогава кадия на бейлика му, организирал пехотна военна единица, която нарекли яя. Събраните в нея младежи се оказали недисциплинирани и склонни към бунтарство. Тогава Орхан и приближените му решили да създадат нова военна част, която да се рекрутира от деца на християните. Били събрани няколко хиляди момчета, които, след като били помюсюлманчени, станали „бойци за правата вяра“. Те получили заплата от едно акче на ден и името еничари. Според Садеддин това събитие станало в 730 г. от хиджра, или в 1330 г. от н. е.[7].

Модерната историография следва противоречивостта на своите извори. В зависимост от предпочетените източници днес има привърженици и на двете датировки на началото на еничарския корпус. Големият познавач на османската история Й. фон Хамер в този случай отдава доверието си на късните летописни сведения и поставя създаването на османската платена пехота в първата половина на XIV в. при управлението на втория османски владетел[8]. Неговият авторитет наложи в литературата това становище за повече от един век. Изданията на ранните хроники в третото десетилетие на нашето столетие предизвика нови коментари и обори мнението на Й. фон Хамер. След Ф. Гизе[9] и Ф. Бабингер[10] повечето специалисти твърдят, че еничарският корпус започва да се изгражда при Мурад I. В 1953 г. Дж. Палмер внимателно анализира онези пасажи от османските летописни съчинения, които се отнасят до интересуващото ни събитие, и достигна до извода, че версията на Идрис е просто объркване на сведенията от ранните хроники поради направена от него литературна обработка[11]. Десет години по-късно В. Папулия, използувайки гръцки агиографски информатори, се опита да докаже, че още при първите си набези във византийските територии в Мала Азия османците целенасочено отвличат деца, за да ги използуват във войската си. Като отхвърли съмненията по отношение достоверността на Идрис и неговите последователи, тя отново постави началото на еничарския корпус при управлението на Орхан[12]. В последните трудове на Х. Иналджък[13], Ст. Шоу[14], А. Д. Новичев[15] и др. създаването на еничарската пехота се датира при Мурад I, но Г. Швейзер[16] и И. Е. Петросян[17] твърдят, че това е станало при Орхан.

Спорът за началото на еничарския корпус не е формален. Ако изключим тезата, че неговото създаване е плод на щастливото хрумване на този или онзи от османските държавници, времето на формирането му е ключов момент от процеса на държавностното организиране на мюсюлманското население в Мала Азия под егидата на османската династия. Двете версии за началото на еничарския корпус представят и две становища за ритъма на изграждане на военната организация на османците, което ще рече за динамиката на трансформиране на „полуварварския бейлик“ по израза на М. С. Мейер[18] в държава. Първата от тях, предадена от ранните хроники, представя създаването на еничарския корпус като втори етап от изграждането на войска, подчинена на централната власт, обусловено от прехвърлянето на инвазията на Балканите. Версията на Идрис и неговите следовници го свързва със зората на османското утвърждаване в Мала Азия.

Създаването на еничарския корпус е част от сложната трансформация от родови към класови отношения, която преживява османското общество. Тя започва в началото на XIV в. и завършва към средата на следващото столетие с обединението му в единна държава. То е свързано с появата на основните политически и религиозни институции и произтичащите от това промени във военната организация.

Основата на военните сили на османците, както на всички огузи, е племенното конно опълчение, включващо цялото боеспособно население, организирано по родов признак. То е войска от свободни хора, съответствуваща на недоизживените родови отношения. Издържа се от плячката от военните походи, които имат характер на варварски набези и са далеч от намерението за трайно утвърждаване в нападаните територии[19]. Включването на османците в системата удж, граничната охранителна организация на Селджукския султанат в североизточната част на Мала Азия, до голяма степен предопределя нов път в тяхната еволюция.

Започналият интензивен и ефективен натиск над византийските владения привлича към номадската и полуномадската общност значителни маси от сродно по произход и степен на развитие население и увеличава военния потенциал на османците. Постепенно успешните походи утвърждават тяхното обединение като водач на голяма част от мюсюлманското население в този ареал. Религиозната единност го налага като център и за отседналото население в създадените след разпадането на селджукската държава бейлици. Поставя се началото на необикновена симбиоза между различни по произход и степен на развитие общности, едните от които са на прехода към класови отношения, а другите са достигнали до етапа на зрелите феодални отношения. Обединява ги борбата срещу византийското присъствие в Мала Азия, която има идеологическа опора в ислямския лозунг за всемирно налагане на „правата вяра“[20]. Сложната политическа конюнктура в Мала Азия катализира процеса на това сплотяване и то бързо достига една позната за средновековния Близък изток форма — Газават, свещена война срещу неверниците, под водачеството на семейството на Осман, син на Ертогрул от огузкото племе кайъ. Заставайки начело на движението за преразпределение на териториите в района, османското племенно обединение бързо придобива по-сложната структура на раннодържавен организъм. Силно го стимулират съюзните отношения с аристокрацията на другите бейлици[21]. Но наред с това то предизвиква дълбоки промени вътре в собственото му полуномадско общество и налага бързото решаване на задачи от вътрешнополитически и външнополитически характер с оглед запазване на лидерската му роля. Първият етап от тези промени е съхранен в легендарния разказ за реформите, осъществени от Орхан по съветите на неговия брат Алаеддин. Три са насоките на тези реформи — политическото утвърждаване на османския бейлик като независим държавен организъм, доказващо се по традиционния за този свят белег — сечене на собствени монети, разграничаване на военния му потенциал чрез цвета на шапките на войниците му и обособяване от племенното опълчение на лично зависимата дружина на владетеля чрез създаването на новите военни единици яя и мюселем.

Социалната мотивация на тези нововъведения е засилената поляризация на полуномадите, бързо протичаща в хода на успешните набези, но едновременно с това те укрепват позициите на османците в политическия театър. Тук е изходната точка на измененията във военната организация — резултат от интензивното развитие на обществото, които от своя страна се превръщат във фактор за засилването на този процес. Създаването на обособени въоръжени сили, пряко зависими от владетеля, има първоначалния си модел в личната военна дружина на племенния вожд. Известно е, че още първият османски владетел Осман I разполага с такава, но тя не играе съществена роля във военната организация[22]. Създадените от Орхан военни корпуси яя и мюселем укрепват позицията на османския владетел сред съюзниците му. От друга страна, те му дават възможност да противостои с въоръжена сила на собственото си население, чиито интереси започват все по-съществено да се различават от тези на върхушката. Колкото и да ги обединяват военните набези, системата на преразпределение на плячката и новите територии все по-дълбоко ги разделя. В мирно време войниците яя и мюселем обработвали земи, освободени от данъци, а при поход получавали заплата от едно акче на ден[23]. И в двата момента те са в пряка зависимост от централната власт, но приходите им чувствително се увеличават в сравнение с тези на съплеменниците им от опълчението, разчитащи главно на плячката. Те са междинна форма между племенната и класовата армия. В тези военни единици османците за първи път въвеждат системата на заплащане в армията си. За нас е от съществен интерес и друг момент от тези стъпки във военната реорганизация на османското опълчение. Един от корпусите, яя, е създаден като пехотен. Въвеждането на пехотни сили в османската армия е стимулирано от големите ѝ успехи срещу византийските владения, които обаче показват нуждата от нова тактика. Големите византийски крепости не могат да бъдат преодолени само с атаките на конницата, при които успехът е разчетен на внезапното нападение или на откритото сражение. Завоюването на Бруса, а след това на Никея налага продължителни обсади, които изтощават градското население и защитаващите го гарнизони. Успехите на османците се дължат не на атаките на конниците, а на околното на крепостите обкръжение от мюсюлманско население. Но при обсадите огузите трябвало да отделят значителна част от военния си контингент. Тази ситуация изисквала създаването на нов за огузите род войска — пехотата. Дотогавашният опит на малоазийското население показва, че само тя може да осъществи превземането на крепостните съоръжения. Така османците се принудили да направят промяна в тактиката, изискваща и промяна във военната им организация.

Първата реорганизация в тази насока скоро показва и своите недостатъци. Както пишат всички хронисти, бойците от двата нови корпуса — яя и мюселем, се оказват недисциплинирани и склонни към бунтове[24]. Очевидно измененията са били твърде съществени, за да протекат безконфликтно. Бойците в двете нови военни единици се рекрутирали от същата среда, от която било съставено и опълчението. Поне в началото те били много близки, за да могат да бъдат лесно противопоставяни. При това, следвайки огузката традиция, бойците разчитали повече на плячката, отколкото на приходите от земята или от заплатата, т. е. за тях механизмът на икономическа зависимост не бил от съществено значение. Сериозни са бариерите и при пехотното специализиране на част от огузките бойци. Начинът на воюване на пехотата значително се различава от този на конницата. При липса на опит той бил и много по-рискован за отделния войник, особено срещу византийските бойци, които имали сериозна преднина в това отношение. И в тактическо, и в психологическо отношение са нарушени основни страни от огузката социална и военна традиция. Ако се доверим на хрониките и приемем, че корпусите яя и мюселем са създадени след превземането на Никея (1331), трябва да предположим, че следващите десетилетия от управлението на Орхан са времето, в което се очертават техните предимства и недостатъци с оглед османската обществена и военна организация.

Продължаващите успешни завоевания в Мала Азия, както и прехвърлянето на агресията на запад от Проливите засилили остротата на проблемите както от вътрешно, така и от външно за османците естество. От една страна, противоречията сред тях станали още по-силни поради икономическата поляризация, приближаваща граничния си предел в резултат на преразпределението, а, от друга — поради укрепването на позициите на малоазийската аристокрация във вече създадения, но далеч не стабилен османски конгломерат от общности[25]. Възникнала като надплеменна организация чрез уджа (селджукската система за гранична охрана), османската общност продължила да я прилага в хода на своето завоевание.

Но системата удж криела опасност от издигането на останалите мюсюлмански общности, тъй като владеенето на граничните новозавоювани територии давало възможност на техните водачи, уджбейовете, да разширят военните си сили. Акънджиите, основата на войнишкия контингент, чрез които се завоюват Балканите, били напълно подчинени на своя уджбей, в което предварително е заложена възможността за неговото противопоставяне на властта на османците[26]. Така възникнал проблемът за създаване и укрепване на централистичното начало в обединението. При съответната историко-географска ситуация това можело да стане единствено чрез военната организация, чрез увеличението и усъвършенствуването на военните части, поставени в пълна зависимост от османския владетел[27]. От друга страна, реален успех походите в Европа можели да имат само ако се увеличи пехотата. Конниците имали изключително важно значение при варварските набези за плячка, но трайното отсядане в този район можело да се постигне само с превземането на многочислените му крепости. Без пехота това би било невъзможно, тъй като обсадата на всяка една от тях би изтощила османските сили. Това налагало да се търсят нови пътища за доразвитие на вече започналите военни реформи. Вероятно в стремежа за тяхното усъвършенствуване, при провеждане на османските военни и политически планове се достигнало до идеята за използуване на млади военнопленници от завоюваните християнски територии. Те имали традиционен опит при пехотния начин на воюване и естествено намалявали загубите от хора на мюсюлманския резерв при военни действия с висок рисков процент. Тези бивши военнопленници не само не били свързани с огузкото опълчение, но напълно му противостоели, поради което тяхната зависимост от централната власт можела да бъде много по-голяма. И вероятно трябва да отдадем доверие на В. Папулия, която твърди, че още в хода на агресията в Мала Азия османците започнали да събират деца от покореното население, за да ги използуват във войската[28]. Това била необходима стъпка преди окончателното формиране на еничарската пехота.

Включването на военнопленниците в армията изисквало като предварително условие помюсюлманчването им, тъй като шериатът забранявал участието на немюсюлманин в Газавата. Разбира се, османците открили различни методи и средства за нарушаване на тази забрана с оглед интересите си, но на разглеждания етап използуването на значителни контингенти от немюсюлманско население във военната организация би било твърде опасно за нестабилизирания държавен организъм. С тази форма се открили значителни възможности за увеличаване на човешките ресурси, подчинени на османския владетел, без да се засягат грубо интересите на уджбейовете[29].

Натрупаният опит, както и необходимостта да се ограничат нарасналите възможности на уджбейовете довели до крайно решение на проблема с една нова военна реформа след превземането на Одрин и трайното установяване на османците на Балканите. Прехвърлянето на османската владетелска резиденция в новозавоювания град е доказателство, че създадената вече централна власт нямала намерение да остави без контрол завоюваните земи и ще подчини на своите нужди и интереси уджбейовете[30]. Въоръжената сила, чрез която започнала да се провежда тази политика, бил формираният по това време еничарски корпус, рекрутиран от военнопленници от християнски произход.

Въвеждането на данъка пенчик е последният етап от окончателното изграждане на османската платена пехота, рекрутирана от нетюркско по произход население. Той осигурявал постоянно попълнение на войници за специализирана, подчинена на централната власт военна единица. Османските хронисти представят въвеждането на пенчика като идея на полумитичния данишмед Кара Рустем, за когото те подчертават, че идвал от Караман — малоазийски бейлик, който най-дълго се съпротивлява на османците[31]. Ир. Белдичеану-Щайнер посвети на изучаването на пенчика специално изследване, в което доказва, че това е пренасяне на шериатското правило за отдаване на племенния вожд на една пета от плячката и върху хората, т. е. върху военнопленниците[32]. Персийският термин, с който се обозначава това взимане, както и представяното възприемане на тази нова за османците норма от опита на Караманския бейлик разкриват настъпилата промяна в управленския модел от тюркско-номадските традиции към централизираната персийско-арабска система[33]. Това е част от механизма за потискане самостоятелността на уджбейовете и за утвърждаване на централистичното начало. Използувайки авторитета на персийско-арабската система на управление, Мурад I открил възможност за безконфликтно увеличаване на собствените си въоръжени сили, без да засяга директно интересите на малоазийската аристокрация — фактическия изпълнител на завоеванието на Балканите, и без да намалява конното опълчение от собствения си военен потенциал. Осъществяването на тази реорганизация станало възможно единствено след разширението на османската агресия на Балканите, когато, следвайки своите навици, войниците започнали да прехвърлят огромен брой военнопленници към Анадола, за да ги продават на робските пазари. На този етап селското стопанство стои на втори план в живота на османското общество и пленниците твърде ограничено можели да бъдат използувани като работна ръка, но имали висока цена като роби в цялото Средиземноморие[34]. Поради това окончателното изграждане на еничарския корпус трябва да бъде отнесено към управлението на Мурад I, във времето непосредствено след падането на Одрин и османските набези в българските земи[35].

Въвеждането на пенчика предизвикало противодействие на отделни бойци, тъй като засягал техните интереси, и те се опитвали да му се противопоставят, като преминавали проливите самостоятелно, за да избягнат поставените събирачи на новата тегоба[36]. Но той не срещнал никакъв отпор от страна на уджбейовете, които командували завоеванието, което ще рече, че те не го чувствували като нарушение на техните права. Ир. Белдичеану-Щайнер даже ни уверява, че бейовете от Тракия сами ръководели първоначалното събиране на пенчика[37]. Този факт може да се обясни с друг аспект на нововъведения данък — увеличението на мюсюлманския елемент във все по-разрастващата се османска държава. След прехвърлянето на османците в Тракия въпросът за съотношението между християни и мюсюлмани в нейните владения застава като един от основните във вътрешнополитическия ѝ живот. Следвайки опита на всички предхождащи я държавни организации в този ареал, новоизграждащата се османска държава обединява разнородното си население на религиозен принцип. Този процес тя трябвало да осъществи в хода на една непрекъсната религиозна война в името на световното утвърждаване на ислямската религия, но който практически я водел и до непрекъснато нарастване на християнското население[38]. Задължителното помюсюлманчване на събраните чрез пенчика младежи точно е оценено като добро средство за реализиране целите на тази война в идеологически план, а в практически — като сериозен метод за умножаване на мюсюлманското население. За османците актуалността на проблема ставала все по-голяма с разширението на османските владения в Европа. В Мала Азия, където процесът на съвместно съжителство на християни и мюсюлмани в тази епоха имал вече неколковековна история, асимилирането на малкото местни жители с християнска вяра в мюсюлманската маса било по-перспективно. Случаят с Кьосе Михал бей и други византийски феодали е показателен за завоевателите[39]. Но на Балканите противодействието на многобройните християни било твърде ясно изразено и османците трябвало да разберат, че в този регион не могат да разчитат на бързи успехи. Насилственото помюсюлманчване на събраните чрез пенчика младежи е форма за намаляване на религиозния дебаланс в новосъздаващата се държава. Именно като форма на сполучливото решение на проблема на ислямизацията, проблем общ и за централната власт, и за малоазийските аристократи, осъществяващи завоеванието, въвеждането на тегобата и последвалото го формиране на корпуса обединява двата фактора, ръководещи османското общество в това време.

Направеният преглед на известната информация за военно реорганизиране на османското общество през XIV в. показва, че формирането на еничарския корпус не е еднократен акт, както го представят османските хронисти. Това е процес, протекъл на няколко етапа, и е тясно свързан с интензивното поляризиране на номадските маси и променливата политическа обстановка в Мала Азия и Балканите. Той е резултат от необходимостта да се обособи мощна въоръжена дружина, лично зависима от владетеля, за да се противопостави на племенното опълчение, и от нарастването на неговите въоръжени сили, за да има възможност да контролира първоначалните си съюзници, а след време полузависими малоазийски бейлици. Чрез него военните сили се трансформирали с оглед наложената от обстановката нова тактика, свързана със създаването на пехотни части, и не на последно място се трасирал път за баланс в етнорелигиозното съотношение в подвластните на османците територии. Първия етап от тази трансформация започнал Орхан I със създаването на корпуса яя през 30-те години на XIV в., за да го завърши синът му Мурад I след повече от три десетилетия с въвеждането на данъка пенчик като постоянен рекрут за войници в една новосъздаваща се военна единица, която толкова съществено се различава от съществуващите дотогава форми на организация на военните сили, че била наречена „нова войска“ — еничари, име, с което останала до края на своето четиривековно съществуване. В своята същност това е редовна платена пехота, рекрутирана от нетюркски по произход кадри, намиращи се в пряко подчинение на османската централна власт в лицето на владетеля.

Всичко, казано дотук, потвърждава становището, че корпусът бил формиран като обособена военна формация в началото на османското завоевание на българските земи. Първите младежи, включени в новоизградената военна единица, били българи, които османците водели от своите походи в Тракия. Османските източници не са многословни в информацията си за методите, чрез които тези българи, откъснати от своите семейства и от своята земя, се превръщали във войници на завоевателите. Единственото, повтарящо се във всички хроники сведение е, че те били изпратени поединично в различни тюркски къщи, където преживели известно време, за да усвоят езика на завоевателите и техните нрави и обичаи[40]. След формалния акт на помюсюлманчването това било по-сериозна мярка за тяхното приобщаване към тюркската среда. Отново събрани, те вече изграждали еничарските отряди[41].

Социалният статут на първите еничари не ни е известен, но очевидно още в този етап те били считани за роби на владетеля като негов законен дял от плячката при походите. Особеностите на този специфичен робски статут познаваме в развития му вариант, достигнал след почти вековно съществуване на институцията, към средата на XV в. Основният му принцип е пълната им изолираност от всички останали социални и етнически групи в държавата, за да се осигури всестранна зависимост от централната власт[42]. За разлика от всички други военни корпорации в османската армия те били изключени от сферата на земевладението. Единственият източник на приходите им били паричните заплати и наградите, които получавали от държавната хазна, а съществуването им се подсигурявало от централната власт в лицето на владетеля. Този факт се подчертава от редица формални белези — униформа, символи, специални церемонии[43]. Той има огромна реална стойност за социалните функции на институцията — пълната откъснатост на еничарите от производствената сфера и произтичащата от това тяхна зависимост от централната власт ги утвърждават като опорна сила на централистичното начало в османската управляваща система, за да ги превърне по-късно във въоръжения механизъм на османския деспотизъм. Робският им статут е изграден на принципа на тотална изолираност и в обществените отношения. Бивши християни и настоящи мюсюлмани, те не се включват в мюсюлманската маса. Прекъснали всякакви връзки със средата, от която произхождат, те не са приети като нормални членове в нито една от мюсюлманските етнически и социални групи. Нямали право да създават семейства, поради което се оказали хора без деца и без родители, без роднини и близки[44]. Единствен техен наследник бил владетелят, който бил и единствен господар на живота им. Този статут обуславя ролята им в обществения живот — оръдието, което можело да бъде противопоставяно на всяка етническа и социална общност в разнородната и социално разнолика османска държава независимо дали тази общност принадлежи към зависимото население, или към аристокрацията, към мюсюлманската маса, или към покорените балкански народи.

Комбинацията на тяхната икономическа и социална изолираност е съчетана с една непрекъсната идейна обработка, провеждана чрез ордена на дервишите бекташи. Хаджи Бекташ бил обявен за покровител на еничарския корпус и неговите последователи играят изключително важна роля за поддържане на фанатичния мюсюлмански дух сред членовете му[45]. Наред с това тези хора, роби на централната власт, се считали за социална група, която стои над всички други обществени прослойки. Те били освободени от данъчно облагане и не се подчинявали на действуващите в империята правни органи, а единствено на собствените си офицери. Съдебните дела и правораздаването на еничарите било автономно право на корпуса. Това ги поставяло над действуващите закони. Двойствеността на социалния им статут е ясно отразена в названието „кул“ — роб, което се възприема като титла. Именно въз основа на опита на еничарския корпус по-късно в Османската империя се изгражда системата кул, която от средата на XV в. включва вече не само военни корпорации, но и сферата на управлението[46].

В османските хроники създаването на еничарския корпус се представя като бляскава идея на двама загрижени за съдбата на държавата нейни функционери — данишмеда Кара Рустем и Кара Халил Чандърлъ. Първите европейски изследвачи на империята не стигат по-далеч от своите информатори и даже за Й. фон Хамер формирането на еничарския корпус е резултат от трезвата и далновидна политика на кадъаскера Кара Халил Чандърлъ[47]. В съвременната историография корените на институцията се търсят в няколко посоки, предимно във военната и дворцовата организация на предосманските държави[48]. Някои твърдят, че нейният първоначален модел била дворцовата гвардия на византийските императори, а други считат, че е създадена по примера и военното устройство на Селджукския султанат и мамелюшки Египет[49]. Противоречивостта на тези мнения не означава взаимното им отричане. Във вековните си контакти със съседните ѝ мюсюлмански държави Византия оказала силно влияние при изграждането на тяхната административна и военна организация. Те от своя страна влияят директно при създаването на еничарската пехота, обаче съобразно конкретната историческа обстановка в османската държава през втората половина на XIV в., обусловена от социално-икономическото битие на османското общество по това време. Както бе казано, това е интензивен преход от безкласови към класови отношения, когато сред огузката среда не са били изживени окончателно следите от родовообщинните отношения, но вече се оформила нова икономическа база от класов тип, започнало налагането на феодални порядки и били създадени утвърждаващите ги надстроечни институции. Еничарският корпус обаче не може да се свърже нито със старите (родови), нито с новите (феодални) отношения. Той, както отбелязва В. Мутафчиева, не се отнасял нито към племенното, нито към феодалното опълчение[50]. Названието кул за еничарите, както и особеностите на техния социален статут правят очевидна връзката им с робския институт в близкоизточните общества. Още в древния Изток основният обект на експлоатация били не робите, а цялото население[51]. Робите принадлежали не на частни лица, а на храмове, светилища или на владетеля, т. е. на върховната власт. Същите особености на робството се наблюдават и в средновековния ислямски източен свят. И тук робите играят второстепенна, допълнителна роля в материалното производство, въпреки че робството било масово явление. Те били използувани главно в домашното стопанство. Една значителна част от тях била собственост на владетеля. Тези роби, които фактически принадлежали на държавата, още в Арабския халифат започнали да се включват във военната организация. Така например личната гвардия на халифа, наречена мустарън, била комплектувана от несвободни[52]. Робската дворцова гвардия станала съществен елемент в устройството на всички близкоизточни държави и с течение на времето и конкретните исторически условия приемала различни форми и допълнителни функции. Именно това традиционно за Изтока използуване на робите във войската кара някои историци да търсят произхода на еничарския корпус в института на ич-огланите в Селджукския султанат или в мамелюшката гвардия на Еюбидски Египет.

Ич-огланите били личната охрана на селджукския владетел, съставена от пленници или купени роби. Това била платена гвардия, която играела съществена роля в обществения живот, но без голямо значение във военната организация[53]. Армията на селджуците имала две основни съставки — феодално конно опълчение и наемни корпуси. Огланите не участвували във военните действия и изпълнявали предимно охранителни задачи. Поради това те могат да бъдат считани за предходници на друг османски институт — корпуса на ич-огланите, изпълняващ функциите на охрана и прислуга на султана[54]. От еничарските части само т. нар. солаци, част от личната гвардия на владетеля, могат да се свържат със селджукския вариант. Но те възникнали самостоятелно и едва през XV в. били присъединени към корпуса.

Много по-близка е връзката на еничарите с гвардията на египетските владетели — мамелюците. И двете организации се формирали от роби чужденци и имали предимно военни задачи, а телохранителните и дворцовите задължения и при двете били на втори план. И двете институции възникнали, за да се утвърди личната власт на владетеля, но се развили като военни, а не като дворцови организации, въпреки че били съставна част на придворната гвардия. Впрочем твърде близки били и ролите им в политическия живот. Като се има предвид влиянието на арабо-мюсюлманските образци при формирането на османската държава, то без съмнение примерът на египетските мамелюци изиграл важна роля във формирането на еничарския корпус.

В съвременната историография се посочва и влиянието на една друга предосманска организация при създаването на еничарския корпус — военно-рицарското братство „румски братя“, или „ахии“, в Селджукския султанат[55]. През XIII в., когато под натиска на монголите султанатът почти се разпада, а османските огузи трайно се настаняват в северозападната част от неговите територии, ахиите играят изключително важна роля в политическия и обществения живот на Мала Азия[56]. Ф. Гизе пръв посочва голямото значение на тази организация при изграждане на управленските институции на османската държава и на нейната армия[57]. С това твърдение се солидаризират голяма част от изследвачите. Счита се, че царящите в еничарския корпус монашеско-дервишки дух, желязна дисциплина и абсолютно задължителната покорност са внесени от организацията на ахиите[58]. И двата главни атрибута — казанът и бялата шапка с пречупен връх, които били знаци на еничарите, са заимствувани от тях, въпреки че изменили знаковото си съдържание[59]. Казанът, белег на единство при ахиите, показвал при еничарите пълната им подчиненост от владетеля, който ги изхранвал, а шапката легендарно била свързана с личното участие на хаджи Бекташ при формирането на корпуса. Тя се представяла като ръкава на мюсюлманския светец, вдигнал ръка да благослови новоизградената военна единица. Връзката между двете институции се засилва от твърденията, че както Кара Рустем и Кара Халил Чандърлъ, така и самият Мурад I били членове на братството ахии[60]. В тези сведения тенденциозността на преданието е безспорна, но те свидетелствуват за разпространението и авторитета на тази организация сред османците.

В. Папулия отхвърли връзката между еничарския корпус и организацията на ахиите, като се опита да докаже, че монашеският дух и безбрачието на еничарите са породени естествено от необходимостта за извънредни мерки при създаването на необикновено дисциплинираната войска, т. е. възникнали от нуждите на изграждащата се османска държава[61]. Директната връзка между ахиите и еничарската пехота няма други доказателства освен османското историческо предание и някои от формалните знаци на пехотата. Но косвено тя се открива в контактите на малоазийските ахии и османците в най-ранния период от историческото присъствие на последните в Мала Азия. Както ни убеждава Х. Иналджък, именно подкрепата на ахиите, така популярни сред доосманското население на Мала Азия през XIV в., подпомогнала превръщането на османския бейлик в обединяващ център срещу византийските владения[62]. Известно е също така, че Мурад I успял да склони ахиите от Анкара да му дадат своята подкрепа срещу Караманския бейлик, което има голямо значение за налагане на османците в Мала Азия[63]. Така че използуването на опита на тази военизирана религиозно-професионална корпорация в изграждането на еничарския корпус е повече от вероятно. То се потвърждава и от симбиозата между новосъздадената военна единица и дервишката секта на бекташите, възникнала в доосманска Мала Азия и също така тясно свързана с ахиите.

Новосъздадената военна корпорация не остава изолирана и от огузката военна организация. Това се вижда от самото ѝ наименование Jeniçeri ocağa (еничарски оджак). Оджак означава огнище и без съмнение се внася в османската военна номенклатура от родовия строй на тюрките[64]. В османския период той се запазва във военната организация на юруците, които продължили да живеят и воюват по родов принцип. Във военната им организация оджакът е поделение от бойци, произхождащи от едно голямо семейство, имащи общ дом. При еничарите терминът оджак губи значението си на родова общност, но го съхранява в смисъл на социална. Именно като название на еничарската корпорация терминът оджак се въвежда и за редица специализирани военни единици на османците. Другата съставка от названието на корпорацията çeri също има тюркски произход със значение боец, войник[65].

Всичко, казано дотук, показва, че в процеса на своето формиране еничарската пехота включва редица елементи от военната и обществената организация на предосманските ислямски общества, но не е чужда и на бойния строй на огузите. Въпреки всички посочени влияния той не може да бъде считан като еклектичен сбор от различни по произход елементи и в своята същност представлява специфично османско явление. Конкретната социално-икономическа и политическа действителност в османския бейлик и международната обстановка в Мала Азия и Балканите през втората половина на XIV в. обуславят формирането на необикновената за онази епоха военна единица — платена професионална пехота с едновременно робски и привилегирован статут на бойците си.

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ НА ЕНИЧАРСКИЯ КОРПУС

„Правителствата на Изток — пише К. Маркс — винаги имат три ведомства: финансово (за ограбване на собствената си страна), военно (за ограбване на своята и чуждите страни) и за обществените работи (грижа за възпроизводството)“[66]. Управленската структура на Османската империя се изгражда, плътно следвайки този модел. Еничарският корпус е един от основните компоненти на нейното второ, военно ведомство, създаден в момента на трансформацията на огузката племенна войска в централизирана военна организация. Това обстоятелство определя особеностите както на неговата структура, така и на функциите, които изпълнява в живота на държавата.

Структурата на еничарската пехота е позната в нейния завършен етап, когато тя представлява сложна военна организация с оформени бойни единици и вътрешна йерархия. Историческите извори са твърде оскъдни при осветляването стъпалата на нейното изграждане, поради което и съвременните специалисти се ограничават с отбелязването на численото ѝ нарастване, без да проследяват усложняването ѝ. Пръв обърна внимание на вътрешното развитие на институцията Й. фон Хамер, като направи опит да проследи еволюцията на нейното командуване[67]. По-подробно реконструира процеса на изграждането ѝ И. Х. Узунчаршълъ, който твърди, че първият еничарски отряд е наброявал 1000 души[68]. В общата войска на османците тази цифра е твърде незначителна и ако приемем, че тя отговаря на действителността, можем да предположим, че първият еничарски отряд имал експериментален характер. С организирането му се целяло да се провери как и доколко можело да се разчита на бойна единица, съставена от помюсюлманчени военнопленници, както в изграждащата се силна дворцова гвардия, така и в действуващите бойни сили. Посочената цифра от 1000 души турският историк заимствува от сведение за един друг отряд от военнопленници, сформиран още от Сюлейман, първородния син на Орхан, в началото на експанзията на Балканския полуостров. Този отряд обаче бил съставен от безразборно събрани хора, оказал се непригоден и просъществувал много кратко време[69]. Османските хроники не дават никакви данни за първоначалния брой на еничарите, но в осемдесетте години на XIV в. те вече ги представят като значителен самостоятелен отряд, който в боя при Косово в 1389 г. до голяма степен решил изхода на сражението в полза на османците[70]. Без да сочи броя им, Хюсеин разказва, че при строяването на османските сили еничарите били разположени пред Мурад I, подчертавайки, че това място било за тях обичайно, т. е. битката при Косово не била първото им участие в сражение[71].

И. Х. Узунчаршълъ и всички автори след него твърдят, че при изграждането на първите еничарски групи е използвана структурата на вече съществуващата османска пехота яя, в която била установена десетичната система на разпределение на войниците. Еничарите били групирани в десет бойни единици, наречени орти, всяка от които включвала по сто войника. Ортата се командувала от яябашия. Тези първи еничарски орти получили названието джемаат и с тях било поставено началото на най-многобройното поделение на корпуса[72].

Първите названия от организацията на еничарите ни дават възможност донякъде да обясним началната структура на новата военна корпорация. Командирското звание яябашия наистина може да се свърже с предхождащата я османска пехотна част, но самата дума „уауа“ означава пешак, което е логично название за този род войска[73]. Общият термин cema'at означава събрани за молитва мюсюлмани, а в преносен смисъл религиозна общност, което показва, че обединението на войниците се осъществявало на базата на новоналожената им мюсюлманска религия[74].

М. Нешри, както и всички останали хронисти, посочва еничарското участие в битката на Баязид I (1389—1402) с Тамерлан при Анкара в 1402 г., като от изложението добре се вижда, че по това време те били военна част, обособена от дворцовата гвардия на султана[75]. Изказаното от И. Х. Узунчаршълъ мнение, че числеността на еничарите в началото на XV в. била вече 2000 души[76], не се потвърждава с конкретна информация от източниците.

Първото сведение за командир на еничарския корпус е от десетина години по-късно. То се открива в разказа за преминаване на еничарите на страната на Муса в междуособиците между синовете на Баязид в Тракия[77]. Всички автори са единодушни, че в десетте смутни години между 1402 и 1413 г. броят на еничарите рязко нараснал. Появата на еничарски ага, командир на корпуса и най-висока военна длъжност след тази на бейлербея в османската военна организация, свидетелствува за разрастването на платената пехота и усложняването на нейната организация. И. фон Хамер, опирайки се на късните османски хроники, твърди, че в битката при Чамурлии в 1413 г. срещу обединените около Мехмед I спахийски сили Муса противопоставил 7000 еничари[78]. Като се имат предвид напрегнатата обстановка в османските владения и вътрешната криза, която довела до истинска междуособна война, трудно можем да приемем, че това били хора, събирани чрез пенчик. По-вероятно е това първо рязко увеличаване на еничарската пехота да е направено с наемници от балканско и малоазийско население. Мехмед I (1413—1421) по всяка вероятност бил първият от османските владетели, който целенасочено започнал да използува еничарите като въоръжена сила при укрепване на централната власт в новозавоюваните територии на Балканите. Според Х. Инълджък по това време броят на платената пехота продължил да се движи между 6000 и 7000 души, но една част от тях се разпращали в крепостите като представители на централната власт[79]. С нарастване броя на еничарите и след вероятното усъвършенствуване на тяхната структура чувствително се повишило значението им във вътрешнополитическия живот. След смъртта на Мехмед I възцаряването на Мурад II (1421—1451) до голяма степен се дължи на подкрепата, оказана му от еничарите[80]. В своето дълго управление този султан положил особено големи грижи за еничарската пехота и именно той я утвърдил като първостепенен фактор в живота на Османската империя и в нейната военна организация. Продължаващата османска агресия на Балканите давала големи възможности за нови, редовни попълнения на еничарската пехота чрез пенчика, но вероятно вече по-масово приложение получила и втората форма за неговото рекрутиране — събиране на момчета от християнските поданици на държавата. Според Яков Промонторио де Кампис по времето на Мурад II еничарският гарнизон в Одрин броял около 6000 души, а броят на отделните еничарски единици и техните командири — 150[81]. Ако приемем, че десетичният принцип продължил да е задължителен при организирането на еничарите и че равновесието в отделните части е запазено, то ортите вероятно са нараснали на 40. Известно е, че Мурад II прави първата реорганизация, за да укрепи дисциплината в наложилата се вече еничарска пехота, но не се знае какви точно мерки е предприел[82]. Много вероятно е тогава от състава ѝ да са извадени наемниците, включени по времето на Муса, и да е въведен отново строг принцип при рекрутирането ѝ само от помюсюлманчени християни, поставени в статут на роби на централната власт.

От това време хронистите редовно отбелязват еничарското присъствие във всички османски походи както в Европа, така и в Мала Азия. Наред с това все по-значителна ставала и тяхната намеса във вътрешнополитическия живот. Те се налагали като основна сила при решаване на престолонаследието, винаги сложен и труден проблем в ранната история на Османската империя[83]. Впрочем османското предание твърди, че завръщането на Мурад II на престола след абдикацията му в полза на Мехмед II преди битката при Варна се дължало на натиска на еничарите[84]. Изворите убеждават, че успехите в битката при Варна срещу обединените християнски сили, командувани от Владислав IV Ягело и Ян Хуняди, били извоювани от еничарите[85]. Описанието на сражението ясно свидетелствува, че те вече се били утвърдили като щурмови отряд на османската армия.

При Мехмед II (1451—1481), който окончателно утвърждава централистичния принцип в управлението на Османската империя, била направена важна реорганизация на корпуса, която окончателно го наложила като водеща въоръжена сила, на която се опира централната власт. Според един много интересен автор от тази епоха — Константин Михайлович от Островица, който дълго време бил войник в платената османска армия, по време на похода срещу Узунхасан в 1460 г. Мехмед II мечтаел за 10 000 души еничари[86]. Според него броят на еничарите в столицата бил 4000, но той не посочва броя на тези в провинциите[87].

Към първото еничарско подразделение, наречено джемаат, Мехмед II прибавил ново голямо поделение, което се нарича секбан или сеймен. Името означава гледачи на ловни кучета, което показва, че вероятно е било свързано с личната владетелска дружина[88]. Участието му в османската войска е засвидетелствувано още по времето на Мурад I, но неговото присъединяване към еничарския корпус станало в 1451 г. Задължението му било да участвува във военните действия, командувани от султана. Според Ст. Шоу отделните поделения секбан броели между 30 и 70 души[89]. Оформянето на подразделението като част от еничарския корпус може да се свърже с масовизирането на девширмето. Набираните чрез него еничари били включвани в новосъздадените военни единици. Същият Константин Михайлович от Островице съобщава, че двата вида набори се прилагали съвместно при рекрутирането и на еничарите, и на личната гвардия на владетеля. В пенчика също имало съществена промяна. Събирали се всички младежи, а не един от пет пленника. Рекрутът бил поверен на специален султански чиновник. Според Константин Михайлович от един поход трябвало да се наберат около 2000 младежи[90]. Ако броят бил по-малък, същият чиновник допълвал отряда с момчета от селата във владените от султана територии. По това време събраните от военнопленниците момчета наричали пенчик, а тези от поданиците на османската държава — чилик. В техния статут имало известна разлика — първите нямали други наследници освен владетеля, а вторите имали право да оставят своето имущество в наследство на когото пожелаят[91]. Сведенията за масово, макар и нередовно събиране на кръвен данък в средата на XV в. дават основание да се предположи, че еничарското подразделение секбан възникнало, за да се обособят новите набори.

Както сведенията на османските хроники, така и Константин Михайлович свидетелствуват, че в първата половина на XV в. във въоръжението на еничарите се появили нови моменти. В битката при Косово поле, както и в сражението при Анкара те били въоръжени предимно с лъкове[92]. По времето на Мехмед II сред тях вече имало стрелци с мушкети и аркебузи[93]. Според Ю. А. Каменев именно през XV столетие активните военни действия на османците с европейските сили довели до усъвършенствуване на тяхната бойна техника и масовизирането на огнестрелното оръжие[94]. Никакви податки обаче не разкриват конкретното въоръжение на отделните еничарски подразделения. Самият факт на превъоръжение насочва към предположението, че обособяването на частите секбан като отделна група военни единици може да се свърже и с въвеждането на огнестрелното оръжие и създаване на специализирана част от войници, въоръжени с пушки.

При управлението на Селим I (1512—1520) било организирано третото голямо подразделение в еничарския корпус — т. нар. бюлюк. То се свързва с нарасналите нужди от хора предимно за крепостните гарнизони, както и от необходимостта за формиране на части за многобройните задължения на командира на корпуса — агата на еничарите[95]. Вероятно е бойците на тези нови единици да са преминавали специално обучение в корпуса на аджеми-огланите, поради което имали по-висока бойна подготовка. Известно е, че първоначално членовете на тези орти били по 50 човека, но по-късно съставът им се изравнил с този на останалите еничарски части[96].

Точното разпределение на еничарите в отделните големи подразделения в този период не е известно. Но, както твърди Ф. Бабингер, в края на управлението на Мурад II общият им брой достигнал 10 000души[97]. Вътрешното структуриране на еничарските части продължавало да бъде изграждано на десетичния принцип, което се вижда от названието на низшия команден състав. Лаоник Халкокондил нарича еничарските началници на гръцки език декадархи и логархи — командири съответно на десет и сто войника[98]. Константин Михайлович също назовава командирите на отделните еничарски орти стотници[99].

Към средата на XV в. еничарската организация била оформена в общи линии и продължила да се развива в начертаната схема. С увеличаване на личния състав на корпуса нараствал броят на отделните организационни единици. Своя завършен вид еничарският корпус достигнал по времето на Сюлейман I (1520—1566), който утвърдил структурата му със специален закон[100]. Организационната схема, регламентирана по това време, се съхранила до края на съществуването на османската платена пехота.

Общият брой на отделните военни единици, ортите, достигнал 196, от които първите 101 били от подразделението джемаат, вторите 34 от това на секбан и 61 били бюлюк. Към корпуса бил зачислен и оджакът на аджеми-огланите, който не бил бойна единица, а школа за обучение и подготовка на бъдещите еничари, както и на членовете на дворцовата гвардия. В своето „Описание на османската държава“ М. д'Осон твърди, че институтът на аджеми-огланите е първата еничарска корпорация — мнение, което има привърженици и до днес[101]. Но нито един от ранните източници не споменава за тази формация. От вече многократно посочвания труд на Константин Михайлович става ясно, че една немалка част от събираните като пенчик младежи вече били участвували във военни операции и не се нуждаели от специална подготовка[102]. Тази нужда възникнала с нарастване на рекрутите от християнски юноши от подвластното на османците балканско население, които нямали никакъв предварителен боен опит. Без да може да се определи точно времето на създаването на този обучаващ войници институт, с голяма вероятност можем да го отнесем към първите десетилетия на XVI в., близко до времето на създаване на подразделението бюлюк. В него подготовката продължавала няколко години, в които синовете на балканските народи овладявали различните типове оръжия — хладни и огнестрелни, и се превръщали в опитни и главно фанатизирано предани на исляма и османския владетел войници.

Завършилите срока на обучение били включвани в редовете на еничарската пехота или другите поделения на платената армия със специална тържествена церемония, наричана „излизане от вратата“ — Ķapuya cıkma, тъй като се извършвала пред портала на еничарските казарми. Фактическото съдържание на този обред било преминаване в друг социален статус. От истински роби, които можели да бъдат продавани от централната власт на частни лица, те ставали роби на владетеля и негови войници и получавали всички привилегии, които ги обособявали като специфична прослойка в османското общество[103].

В края на XVI в. една от ортите на подразделението джемаат била специализирана за дервишите бекташи, с което те много плътно били интегрирани към еничарския корпус като негови духовни наставници[104].

Основната бойна единица в еничарския корпус била ортата. Това е онази първична формация, в която се извършвала както военната, така и мирновременната дейност на еничарите. Ортата била както организационна, така и бойно-тактическа единица. В нея протичал целият им живот[105]. Всяка еничарска орта разполагала с отделна казарма, а по време на поход нейните войници се събирали в една-единствена палатка. Това общо помещение се казвало ода. Обръщаме внимание на това обстоятелство, тъй като локалният термин постепенно изместил първоначалното название и през XVII в. Кучибей Гюмюрджински разделя еничарския корпус не на орти, а на оди според броя на спалните им помещения[106].

Личният състав на корпуса бил разпределен по орти. В тях се получавали заплатите и се осигурявало снабдяването с храни и военни провизии. Ортата била колективът, който за откъснатите от дом и близки младежи замествал семейството. Членовете ѝ се наричали йолдаши — спътници или другари, — название, което трябвало да подчертае изключително тясната им взаимна връзка. Всяка орта имала своя емблема — оръжие, оръдие на труда, животно или плод. Емблемата била изобразена на знамето, с което ортата тръгвала на поход. Предмет на особена почит бил нейният казан, в който се приготвяла храната на еничарите. От една страна, той бил знакът, че те са в пълна власт на владетеля, че са негови хранени хора, негови роби. От друга страна, той символизирал колективния живот на войниците, показвал тяхната единност. Тази социална натовареност на общия казан като белег за обособения живот и граждански статут на еничарите го прави и видимия символ на тяхното недоволство. Разбунтувалата се орта демонстрирала своя гняв и намерението си да защити исканията си, излизайки от своето помещение с казан, обърнат с дъното нагоре[107].

При тържествени церемонии еничарите се строявали, организирани по орти в предварително определен ред. По орти ставало разпределението на многобройните дворцови и граждански функции на еничарите. Чрез ортите се провеждала и военната им подготовка.

Всички тези разнообразни по тип функции на ортата са резултат от първоначалната ѝ роля — основна бойна единица на еничарската пехота. При сражения еничарите се подреждали по орти в зависимост от бойната специализация на всяка една от тях и тактическите задачи в дадения момент. Непрекъснатият колективен живот на членовете ѝ обуславял нейната сплотеност и максимална ефективност при сражение.

Личният състав на ортите не бил изравнен в своето положение. Във всяка орта имало войници от три основни категории — бойци на действителна служба (ешкинджии), ветерани и пенсионери (отурак). Първите изпълнявали всички военни и мирновременни задължения. Те били огромната маса от войниците. И получавали основната стойност от еничарската заплата. Ветераните били войници с дългогодишна служба, доказали в битки и походи предаността си към османския владетел. Тъй като еничарите били щурмовият отряд на османската армия, малцина били тези, които се задържали дълго в тази категория. Тези бойци се считали за привилегирована група в еничарския състав и когато живеели в столицата, били зачислявани в специален корпус, този на коруджиите. Заплатата си обаче получавали в своята първоначална орта и били приемани като нейни пълноправни членове във всяко отношение. Заплатата им била по-висока от основното еничарско възнаграждение. Най-почитаната част от състава на ортата били пенсионерите. Обикновено това била много малка група от хора, инвалиди или старци, неспособни за действителна военна служба, които обаче били живият пример и гордост за останалите войници[108]. Следвайки опита на Рим, и Османската империя заплащала най-високо и давала най-значителни привилегии на онези свои платени бойци, които дълги години ѝ служили. Това не било признателност, а форма на стимул за всяка генерация действуващи в момента войници, която трябвало да ги убеди, че след изпълнената с подвизи военна служба ще достигнат до спокоен и осигурен от централната власт живот[109]. Смесеният състав на ортата давал възможност за максимална приемственост между различните генерации в османската платена пехота, за лесно усвояване на военен опит и нещо, което било по-важно — препредаването на бойния дух. В ортата преминавал целият живот на еничарина не само в една отсечка от време, но и в течение на целия му живот. След като войниците от платената пехота започнали да се женят и да създават семейства, към ортата били зачислявани и децата на нейните загинали членове. Наричали ги fuduklar и били считани за деца на еничарския корпус. Получавали малка парична издръжка и другарите на техните бащи трябвало да се грижат за прехраната и възпитанието им[110].

Някои от ортите освен номерацията си носели и специални названия. Първите пет орти от подразделението джемаат се наричали и орти на камиларите. На знамената им била изобразена камила, която в източния свят е символ на вярност, което трябва да е изразявало тяхната вярност към султана. Било и спомен за практиката да се грижат за камилите, използувани в османската армия през XV в. Друга орта имала изписан жираф и се назовавала орта на турнаджибашията. Тези, както и други подобни названия произтичат от пренасяне на ловни елементи от огузката военна организация, които по-късно били заимствувани в еничарската пехота, като първоначалното им съдържание бързо загубило своето значение.

Другите названия на отделните орти били свързани с дворцовата организация и личната охрана на владетеля. От този тип били ортите солак, които първоначално възникнали като специални поделения на владетелската дружина, но по-късно били прехвърлени към състава на еничарския корпус. Те участвували във военните действия само ако били командувани от султана и се строявали в пълно бойно снаряжение от лявата му страна при официални церемонии.

Третият тип названия били свързани с процеса на превъоръжение на еничарите, като 22 и 92 от поделенията в джемаата били наричани „въоръжени с пушки“[111].

В съвременната историография ортата се сравнява с някои модерни военни единици, като рота или батальон. Подобни сравнения са доста спорни. Османската организационно-тактическа пехотна единица непрекъснато нараствала числено. Ако в началния период от формирането на еничарския корпус тя била от 100 души, през XVIII и XIX в. някои от тях броели 500 човека. При това нарастването не било равномерно. Част от ортите се увеличили няколкократно, а други запазили началния си брой войници[112]. Количествените промени довели и до други качествени характеристики. Една военна единица, обединяваща няколко стотици души, не можела да изпълнява първоначалната си функция на единствена, тясна социална среда за отделния еничарин. Затова е трудно да използваме съвременни понятия за квалифициране на ортата. Характеристиката ѝ най-пълно и точно се определя от нейното османско наименование. То я обособява от всички останали организационни единици в османската армия не само като военно звено, но и като специфичен формален и неформален колектив.

в живота на еничарите. Тя е семейство и единствен приятелски кръг, в чиито граници преминавало ежедневието на отделната личност в течение на години, ако не и през целия ѝ активен живот.

На сегашния етап на проучванията можем да обясним формирането на основните три подразделения — джемаат, секбан и бюлюк, с асинхронното организиране на отделните групи орти и тяхното включване в еничарската пехота. Както бе казано, те отразяват вероятно обособяването на еничарите, събирани чрез кръвния данък, от тези на пенчика. Но в по-нататъшното развитие на еничарския корпус това делене имало формален характер. То запазило значението си в йерархичната подчиненост на някои офицерски длъжности в общата еничарска ранглиста. Субординацията на отделните подразделения в общата структура на оджака почти не се открива.

Освен основните поделения самостоятелно съществуват и няколко единици с малоброен състав, чиято дейност била свързана с бита или административно-финансовото ръководство на цялата пехота — различни занаятчийски групи, писари, пожарникари и др.[113]. Към тях трябва да се прибавят и специалната еничарска милиция, която имала свързочни функции вътре в еничарския корпус, както и един наказателен отряд, изпълняващ наказанията над еничарите[114]. Специален обособен отряд бил т. нар. серден-гечти, щурмоваци, които участвували и провеждали най-рискованите операции и се считали за героите на платената пехота.

Организирането и контролирането на военната и мирновременната дейност на еничарския корпус се осъществявали чрез сложна и многостепенна командно-управленска система, подчинена на строг централизъм и йерархична субординация.

В средата на XVI в., когато било регламентирано устройството на еничарската пехота, нейната основна организационно-тактическа единица — ортата, имала развито командуване, в което влизали шест души с офицерски чин. Командирът на ортата носел званието чорбаджия и имал най-широки правомощия в целокупния ѝ живот. Той бил отговорен за военната ефективност на подчинените си бойци. В ортите джемаат тази командна длъжност се наричала още яябашия, а при бюлюците — бюлюкбашия[115]. Етимологично думата чорбаджия е свързана с кухнята и прехранването на войниците и вероятно показва, че този командир е лицето, на което владетелят е прехвърлил своето задължение да прехранва еничарите заедно с правото да ги контролира. Вторият офицер бил одабашията, който отговарял за реда и дисциплината на цялата единица и на всеки неин член поотделно[116]. С финансовите въпроси, свързани с изплащането на заплатите, както и с осигуряване на хранителни припаси, отговарял т. нар. векили-харч. Негова задача била снабдяването с боеприпаси и муниции по време на поход[117]. Байрактарят (знаменосец) била по-скоро почетна длъжност, но тъй като знамето символизирало единството на ортата, той трябвало да го пази с цената на живота си при походи и сражения[118]. Най-старият еничарин от ортата също участвувал в командуването ѝ. Званието му башески показва, че той се явявал представител на ветераните и въпреки че мнението му имало по-скоро съвещателен характер, той играел важна роля за поддържане на бойния дух в ортата[119]. Към офицерския състав се включвал и нейният готвач — уста или устаахчи. Наред с осигуряването на ежедневната храна на нейния състав при всякакви условия той имал и нелекото задължение да пази казана, в който тя се приготвяла и който, както бе казано, бил важен атрибут не само в колективния живот, но и при проявите на недоволство и бунт. Негова допълнителна функция била охраната на наказаните членове на ортата, тъй като кухнята служела и за карцер[120].

Извън офицерския състав, но с важна роля в еничарския колектив били лицата, натоварени с култови и правно-религиозни задачи, произхождащи по правило от улемата (османската религиозна интелигенция). Всяка орта имала имам и мютевелия, който се занимавал с вакъфирането на еничарските вещи и имоти[121].

Много от офицерските и подофицерските титли в ортата произлизат от речника на храненето. Тяхната етимология отново ни връща към предисторията на еничарския корпус, когато пехотните части били част от личната дружина на османския бей или към военната организация на същата владетелска дружина при селджуците.

Командуването на трите основни поделения на корпуса — джемаат, секбан и бюлюк, включвало всички командири на орти в определеното подразделение. За командири на подразделенията се назначавали чорбаджиите на определени орти. Тук специална система на обособено офицерско звено не се развила. То останало сборно, което още веднъж показва, че това делене нямало съществено функционално значение за османската платена пехота.

Общото командуване на еничарския корпус се състояло от 16 офицери, считани за най-висши от целия му състав[122]. На първо място стоял агата на еничарите, главнокомандуващ тази основна военна формация на империята. Бил с ранг везир или паша с три туга. От втората половина на XV в. до ликвидирането на еничарския корпус той бил член на имперския диван, една от главните фигури в политическия живот на османската държава. Отговарял за боеспособността и общото състояние на корпуса, назначавал и уволнявал всички други висши офицери. Тъй като еничарският корпус бил натоварен и с полицейската охрана на османската столица, неговият командир бил и комендант на Цариград. Той имал специална резиденция, където се намирало и командуването на пехотата и където заседавал еничарският диван[123]. До началото на XVI в. длъжността се достигала след дълга офицерска кариера в пехотата, като задължително условие било предварителното командуване на една от ортите секбан. След първите големи еничарски бунтове Селим I започнал да назначава за командири на еничарския корпус хора, които не произлизали от неговите среди, но които били верни на централната власт. Така йерархичният принцип бил нарушен, но се взели мерки за засилване контрола над пехотата от централната власт. Практически за командири на корпуса били назначавани както офицери от неговия състав, така и хора, които изобщо били далеч от проблемите на армията, но обикновено били фаворити на султана. При повишение агата на еничарите ставал бейлербей на Румелия, а при понижение, ако останел жив, ставал санджакбей на Кастемуни[124].

Второ място в ранглистата на еничарските офицери заемал командирът на подразделението секбан, наричан секбанбашъ. Той поемал всички функции на агата при неговото отсъствие, но не участвувал във военни операции, тъй като по време на война оставал в столицата и изпълнявал ролята на полицейски комендант на града[125].

Изключително влиятелна фигура в командуването бил т. нар. кул-кетхуда. Обикновено тя се заемала от командира на подразделението бюлюк. Практически той бил комендантът на платената пехота, който ръководел стопанските въпроси. Той назначавал всички офицери след командирите на ортите. При война негово задължение било да изработи конкретената стратегия на еничарските части, поради което днес го определят като началник-щаб на корпуса. Важно негово задължение било определяне реда на дежурства на отделните орти в провинциите. За голямата му роля в командуването говори фактът, че теоретично не можел да бъде уволнен даже от султана без съгласието на всички еничари[126]. Разбира се, тази постановка имала по-скоро демагогски характер, тъй като не само владетелят, но и агата на еничарите уволнявал неудобните им лица, заемащи тази длъжност. По-скоро това било един от предварително заложените конфликтни възли в командуването на корпуса с оглед по-лесното му контролиране от централната власт.

Значителни били позициите на т. нар. кетхуда-йери, който предавал заповедите на агата на еничарите до командирите на ортите и който имал право да го замества при особени ситуации[127].

Останалите дванадесет членове на еничарския диван били командирите на точно определени орти.

В мирно време командуването се събирало един път седмично, за да решава винаги многобройните проблеми около подготовките и снабдяването на войниците, тяхната дисциплина и отношенията им с другите военни формации. Значителна част от задълженията били свързани с поддържане на еничарските дежурства в провинциите на империята и отношенията с провинциалното еничарство[128].

Някои други офицерски членове в еничарския корпус имали съществено място не само за военната организация, но и за цялата система на управление в османската държава. Сред тях трябва да се споменат командирът на корпуса на аджемиогланите, чардак-чорбаджията, който заедно с кадията на столицата следял и за мерките, теглилките и цените на столичните пазари; командирът на ортите солак, който отговарял за охраната на владетеля при публичното му появяване, и др.

Твърде подробно се спираме на командуването на оджака, тъй като, следвайки османската летописна традиция, в европейската литература се твърди, че издигането в еничарската офицерска ранглиста ставало при най-стриктно спазване на йерархията, че традицията на ранговете била задължителна и заемането на един пост изисквало предварително преминаване през задължително преходно стъпало. Тази йерархичност се счита за доказателство на строго централистично командуване и гаранция за високата боеспособност на еничарската войска[129]. Практически в така представеното командуване е налице строго спазван принцип на единоначалието, задължителен за една високоразвита военна формация, каквато представлява еничарският корпус. Но едновременно с това някои посочени страни в градацията на ранговете била предварителното условие за конфликти и амбиции вътре в офицерската среда, за несъгласуваност при военни действия или за противопоставяне както на отделните части една на друга, така и на централната власт. И тук представяната в съвременната литература схема е по-скоро желателно, а не действителното състояние на еничарската организация, както е и във всички останали сфери на османския държавен живот.

Еничарският корпус бил военна институция, един от многото варианти на апарата за организирано насилие и неговите задачи били тъждествени с тези на армиите във всички класовоантагонистични общества — със средствата на войната да разширява територията на държавата или да я охранява от нападение, да държи в покорство и подчинение народните маси, като осигурява господството на експлоататорите над експлоатираните, разбира се, в конкретни политическа обстановка и социални условия. Тези основни задачи определят и характера на многобройните, разнообразни функции, които той изпълнявал повече от четиристотин години в Османската империя. Някои от задачите, като задължителното участие във всички войни или при смазване на различни бунтове и въстания, били постоянни. Други се променяли с оглед настъпилите изменения в живота на държавата съобразно с промените на нейните граници, вътрешнополитическите конфликти и преди всичко в нейната икономика и социална действителност.

Еничарският корпус бил водещ елемент в механизма за прякото осъществяване на османската завоевателна политика от средата на XV в. Създаден като спомагателна военна формация в първите десетилетия от своето развитие, той се наложил като централно ядро на османските военни сили. В открито сражение еничарите неизменно заемали предната позиция в центъра на фронта. След XV в. успехът на османската бойна тактика изцяло бил разчетен на издръжливостта и нападателността на еничарските орти[130]. При атакуване на крепостите на еничарите се разчитало толкова, колкото и на артилерията, която османците започнали да използуват редовно в същата епоха. Еничарски били щурмовите отряди, които първи трябвало да разрушат и преодолеят укрепителните съоръжения и да пробият пътя на останалите войници. За тяхната роля в тази толкова важна форма на военни действия говори фактът, че според всички видове източници — османски и гръцки — щурмът на крепостните стени при превземането на Цариград в 1453 г. изцяло бил дело на еничарите[131]. При завладяването на Египет, Ирак, Сирия и Палестина, при разширяването на османската агресия в Балканите и Средна Европа, при покоряването на Унгария, при завоюването на Северна Африка еничарската пехота била ударната сила, елитът на армията. В зенита на Османската империя през XVI и началото на XVII в., когато нейните граници се разстилали върху територия от трите континента на Стария свят, еничарският корпус бил всепризнатият главен изпълнител при завоеванията ѝ. Още по времето на Мехмед II той се утвърдил като един от главните фактори за османските военни успехи. Константин Михайлович, предлагайки нова тактика за борба срещу османските завоеватели, пише: „Ако само султанските еничари бъдат напълно разбити и останат да лежат на бойното поле, турският султан никога не би могъл да се оправи и да застане срещу когото и да било от християните и ако той загуби тази войска, то всички християнски земи, които той притежава, ще въстанат срещу него и той ще бъде принуден да бяга през морето. . .“[132].

През XVII в. в Османската империя процесът на феодализация навлязъл в нова, по-развита фаза. Постепенно се нарушил синхронът между социално-икономическата база и управленската структура. Общата дестабилизация, породена от конфликта между развиващите се феодални отношения и задържащата ги стара форма на обществено управление, предизвикала съществени промени и в еничарския корпус, който останал първостепенна, но вече неефективна военна сила. От някогашната му дисциплинираност и високи бойни качества останал едва ли не само споменът. Но дълго време той бил единствената, макар и несигурна военна формация, на която османската държава можела да разчита. И ако в първите столетия от своето съществуване той бил един от водещите фактори в завладяването на чужди страни и народи, от XVII в., когато трябвало да защитава все по-стесняващите се граници на османската държава, той не бил вече онази военна машина, от която се нуждаела Османската империя[133].

Наред с прякото участие във военните действия от XV в. еничарският корпус бил натоварен и със защитата на имперските граници. Мрежата от крепостни гарнизони заместила системата удж и в тези гарнизони еничарите били задължителен и при това активен елемент. Еничарските орти били изпращани във всички провинции на империята обикновено за определен срок — от девет месеца до три години[134]. Впрочем тези охранителни функции били тясно свързани със завоевателните, тъй като еничарските гранични гарнизони трябвало да поддържат напрегната атмосфера в съседните чужди райони и да подготвят условията за поредното османско нахлуване в тях. Те останали основна съставка на граничната служба в османската държава до края на своето съществуване.

Както вече неколкократно бе изтъкнато, еничарският корпус бил и въоръжената сила, чрез която централната власт си осигурявала подчинението на своето население, инструментът за поддържане на абсолютизма на османския монарх. Неговото участие в апарата на публичната власт се реализирало чрез многобройните му полицейски функции. Редът и спокойствието в османската столица се поддържали от еничарски отряди, организирани също на принципа на дежурствата, като ортите се сменяли всеки три месеца[135]. Във всеки квартал имало център, в който се помещавало командуването на дежурната орта, а специализираните части обикаляли района и арестували неспокойните елементи. Както твърдят мнозина съвременници, тези полицаи по-скоро тероризирали, отколкото охранявали гражданите. Наред с това те поели и задачите на противопожарната охрана на града, но общо било убеждението, че по-скоро причинявали пожарите, отколкото ги гасели. Като част от полицейските им функции била и охраната на чуждите посолства в Цариград, която те с лекота обръщали в нейната противоположност и от пазачи ставали задължителните страшилища за европейците в османската столица[136].

Еничарската пехота била страшна не само за външните неприятели на османската държава. Нейните войници всявали ужас и сред цялото ѝ население. Еничарите били оръдието, с което османската власт потушавала всички изяви на недоволство на своите поданици. Големите народни въстания в Мала Азия начело с Джеляли в 1521 г. и с Календероглу в 1526 г., както и последвалите ги бунтове на малоазийското население били смазани от еничарите[137]. Кървавото потискане на всички прояви на народното недоволство, на всичките опити за протест се превърнало в една от основните задачи на оджака. Но те били не по-малко жестоки при смазване на спахийските бунтове или на други части от османската военна машина.

Механизмът, чрез който в продължение на столетия османската държава използувала синовете на подвластните ѝ народи като сляпо и най-вярно оръдие на своите цели, остава един от най-интересните проблеми при проучването на еничарския корпус. Събраните чрез пенчика или кръвния данък младежи ставали най-добрите османски войници, най-преданите изпълнители на волята на султана и най-горещи защитници на неговите интереси. Тайната на тази метаморфоза обикновено се обяснява с предоставената им теоретична възможност за издигане в йерархичната стълба, в откритата възможност всеки един от тях да стане ако не велик везир, то поне ага на еничарите[138]. Колкото и да изглежда привлекателна тази перспектива, тя не може да обясни рязката промяна в морала, в целите на живота, в отношението към света, преживени от стотици хиляди младежи в продължение на няколко столетия. В хода на изграждането на институцията Османската империя изработила цяла система, която променяла личностното самосъзнание на нейните еничари — наистина с много висок процент ефективност[139].

Основният комплекс фактори, които осъществявали и поддържали този процес, трябва да търсим в материалната сфера. Преди всичко централната власт плащала в буквалния смисъл на думата еничарската вярност. Корпусът бил платена войска. Неговите войници получавали точно определено дневно възнаграждение — ülüfe, като по закон заплатите трябвало да се дават всеки три месеца. Първоначално обикновените еничари получавали по едно акче на ден, а офицерите значително повече в зависимост от своя чин. Според Константин Михайлович разликата в регламентираните плащания между обикновените войници и техните командири била 1:20, а агата на корпуса получавал сто пъти повече[140]. От началото на XVI в. еничарските заплати започнали да растат непрекъснато. Към средата на това столетие те достигнали до 4 ак. дневно, а към края му станали 5[141]. Но практически това увеличение имало не реален, а номинален характер поради революцията в цените и спадане курса на основната османска парична единица.

Освен редовната заплата в приходите на еничарите чувствително място заемало т. нар. teraki, допълнение към дневното възнаграждение, получавано по даден повод. Основната идея при неговото въвеждане била да се създаде материален стимул за проявена висока боеспособност. То се считало за временно увеличение на заплатите, получавано като награда за самоотвержено участие в боя. Според Промонторио де Кампис най-смелите от еничарите получавали допълнително 3—4 ак. на ден[142], което показва, че личните им приходи се увеличавали двойно. Но постепенно това възнаграждение съществено се променило и се превърнало в масова надбавка.

При възцаряването на Мехмед I, вероятно за да привлече воюващите на страната на Муса еничари, той наредил да им бъдат раздадени парични суми като подарък от новия владетел[143]. От този момент изплащането на допълнителните възнаграждения на еничарите се превърнало в задължителен момент на всяка коронация. Раздаваните суми се наричали culus bakşişi. Те станали традиционният повод за конфликт между еничарския корпус и централната власт, вечното начало за еничарските бунтове. Еничарите обявявали размера на бакшишите за недостатъчен и единственият начин за прекратяване на войнишкия метеж било допълнителното раздаване на пари. Този факт сам по себе си показва колко важен фактор за еничарската вярност и покорство били паричните заплати и възнаграждения. Според А. Ф. Милер чрез тези плащания всеки нов османски владетел си откупувал от своята платена войска правото на трона[144].

Верността на еничарите до голяма степен зависела и от спецификата на техния юридически статут — привилегировани роби на централната власт. По своя произход това били хора, произхождащи от най-ниското ниво на османската социална стратификация — производителното, феодално експлоатирано население — рая. Независимо от това, дали били рекрутирани чрез пенчика или кръвния данък, те били включвани в новата си социална група на възраст, в която добре помнели положението на своите близки и което било другата алтернатива на техния живот. Новият им статут рязко ги отделял не само от средата, от която произхождали, но и от всички останали прослойки в империята. Тъй като по произход били чужди на господстващата народност и в юридически аспект били притежание, собственост на владетеля, както обществото, така и те самите имали съзнанието, че са роби на централната власт. Султанът напълно разполагал с техния живот и тяхното имущество. До включването им в редиците на еничарския корпус, на етапа на първоначалната им подготовка, те били продавани и подарявани като истински роби. Вече като подготвени войници те не можели да бъдат обект на продажба, тъй като били необходими на властта и тя самата ги охранявала чрез своите правни норми[144]. При това обособяването им от останалите социални групи ставало и чрез регламентираните им правни и обществени привилегии. Всичко това им давало високо социално и лично самочувствие, съзнанието, че са прехвърлени от най-ниското обществено стъпало в социалната върхушка. Практически, както показва самото им название „кул", те били роби, но обект на експлоатацията не бил техният труд, тъй като те били изведени от производството. Експлоатирал се самият им живот, умението им да воюват в името на целите и интересите на владетеля, който разполагал със съществуването им, с тяхното битие[145].

Тази социална характеристика обуславя значението на перспективата за еничарския просперитет във военната организация, а и изобщо в управленската система. Откритата възможност за истинско или мнимо издигане в йерархията на войската за всеки еничарин бил стимулът, чрез който централната власт максимално използувала неговите сили и възможности. На този факт обръща внимание още византийският хронист Дука, който, обяснявайки еничарската преданост към султана, пише: „Като ги обърне в своето нечестие (исляма) и ги обреже, той (султанът) ги нарича свои хора, дава им извънредно много дарове и най-блестящи длъжности. Той полага за тях специални грижи, дава им всякакви други блага, дава им да ядат и пият заедно с него и проявява към тях любов като баща към своите деца... От своя страна и те поради неговото разположение са готови да жертвуват живота си за султана. Даже нещо повече. Да не загубят почестите, които са получили, те изтърпяват по време на война със свръхчовешка издръжливост и спечелват победи"[146].

За манипулацията на съзнанието на тези бивши християни не по-малко важен момент било и тяхното ислямизиране. Постоянната религиозна обработка обхващала целия им живот. Тя започвала с момента на помюсюлманчването им. Формалните му белези — смяната на името и обрязването, бележат откъсването от тяхното собствено общество и включването им в ислямската общност. Това е въвеждащото начало в идеологическата им обработка. Те трябвало да възприемат нов тип религиозно поведение и чрез него да променят религиозното си съзнание, отношението си към живота и света. Идеологическата промяна била един от основните моменти в тяхната личностна промяна. Важно условие за нейния успех била възрастта на бъдещите еничари — между юношеството и младостта, когато човек е особено податлив на психологическо въздействие. След поединичното им изпращане в Анадола те трябвало да спазват многобройни религиозни задължения, строго наблюдавани от своите господари. Молитвите, ритуалите и множеството забрани правели по-лесно възприемането на основните постулати на новата религия. При това те били хора без избор, тъй като сами разбирали, че пътищата за връщане към старата им религия, което значело и светоглед, за тях са прекъснати завинаги. Така още в първите няколко години от изключването им от родната среда, преди да бъдат зачислени в редовете на еничарския корпус, те възприемали основните норми на мюсюлманско поведение и главните постулати на ислямската религия.

Но за нуждите на своята военна машина османската власт нямала нужда от просто добри мюсюлмани. Необходими ѝ били фанатизирани в религиозно отношение хора. Още от времето на Халифата религиозният фанатизъм бил водещ фактор в осъществяването на мюсюлманската военна агресия. Свещената война била част от постоянно действуваща система за сплотяване на разнородното население, което ислямът обединявал на религиозна основа.

Османците се появяват на историческата сцена дълго след като Газаватът е утвърдена политическа практика на ислямския свят. Те възприели тази „свещена“ война в своя държавен живот като безусловна необходимост във вътрешно- и външнополитическата им тактика и стратегия. Елитната войска, която била ударната сила във военната им машина, задължително трябвало да се формира от хора не предани, а фанатично верни на исляма. С достигането и поддържането на тази мюсюлманска фанатичност у еничарите бил натоварен дервишкият орден на бекташите.

Времето, в което се установява връзката между османската платена войска и тази дервишка секта, трудно може да се определи. Бекташките легенди, един масив от взаимносвързани предания, твърдят, че при формирането на първите еничарски отряди лично участвувал основателят на сектата хаджи Бекташ. Вероятно преданията били създадени значително по-късно, за да се обясни влиянието на религиозния орден в тази военна институция. Персоналното участие на хаджи Бекташ при организирането на еничарския корпус, разбира се, е мит, тъй като той е историческа личност от XII столетие и е умрял един век преди създаването на османската платена пехота[147]. Бил е един от последователите на Баба Исхак, водача на голямото народно въстание в Мала Азия през 1241 г.

Основната идея, която идеологически обособява създадената от него секта, е свързването на паганистичните вярвания в ислямската народна среда с тези от християнската простонародна набожност. В Мала Азия, където дълго време контактували двете световни религии, населението оставало далеч както от ортодоксалното християнство, така и от догматичния ислям. Това обяснява разпространението на идеите и популярността на дервишката секта, която носи неговото име, сред малоазийското население и през XIV в. И. Х. Узунчаршълъ счита, че в ранния етап от формирането на еничарската пехота тя нямала нищо общо с бекташите. Аргументът му е липсата на сведения за такава връзка в хрониката на Ашък Пашазаде[148]. Въз основа на по-ранната хроника на Урудж Дж. Палмер ни убеждава, че още при създаването на корпусите яя по времето на Орхан между османската пехота и бекташите вече били установени преки връзки чрез шейха на едно бекташко теке в Амасия[149]. Друго мнение е, че бекташите се оформили като отделна секта и получили значително разпространение през втората половина на XIV в., когато изчезнали ахиите, което ще рече, че те се явяват заместници на професионално-религиозното братство на селджукските турци[150]. В. А. Гордлевски подкрепи това мнение, установявайки общата шиитска основа и някои еднакви формални белези в двете религиозни организации. Според него влиянието на бекташите в еничарския корпус се дължи на обстоятелството, че те са наследници и съответно заместници на ахиите. Входът за укрепването на това влияние били подчертаните християнски елементи в бекташката религиозна практика, което я правело по-разбираема за бившите християни[151].

Друго обяснение за бекташкото влияние в еничарската среда предлага Х. Иналджък. Той счита, че то се дължи на широкото разпространение на бекташизма сред малоазийското мюсюлманско население, от което научавали първите постулати на новата си религия изпратените след помюсюлманчването им бъдещи еничари. Според него бекташите се настанили в еничарския корпус през XV в., а утвърждаването на хаджи Бекташ за негов патрон станало през следващия XVI в.[152].

Независимо от това, дали контактите между османската платена пехота и дервишката секта са били наложени от централната власт, или са възникнали по друг път още през XV в., те били умело използувани за поддържане на фанатичния ислямски дух в оджака. За това спомагал преди всичко мистицизмът на бекташите, неговото учение за четирите врати (степени) за овладяване на религията, което изисквало от еничарите не интензивно, а непрекъснато усъвършенствуване в изучаването и усвояването на религиозните догми и идеи. Бекташите били просто инфилтрирани в ежедневието на еничарите, а главната резиденция на техния водач (баба) станали еничарските казарми. Към корпуса имало специална бекташка група, която с характерните за сектата форми на молитви и танци измолвала от аллаха просперитета на империята и бойните успехи на нейната платена пехота[153]. Самите еничари като че ли също били считани и сами се считали за последователи на бектишизма, ако ли не и за дервиши. Върховният командир на корпуса — агата на еничарите, понякога бил титулуван „държавник, опиращ се на бекташите“[154], а през XVII в. Кучибей Гюмюрджински нарича командира на еничарската част в Багдад „бекташ-ага“[155]. Даже ранглистата на корпуса била наричана „верига на бекташките степени“[156]. Еничарите, питомци и последователи на бекташите, били длъжни „да не се отклоняват от заветите на хаджи Бекташ, отнасящи се до култа, религиозните съчинения и задълженията на мюсюлманите“[157]. Този параграф от еничарските закони показва, че сектата на бекташите не само насочвала духовния живот на еничарите, но и практически контролирала тяхното ежедневие, стриктно следейки за спазването на нормите на религиозното поведение. Именно чрез този непрекъснат контрол и канализиране на поведението им към строгите норми на мюсюлманската религия бекташите осъществявали окончателната денационализация и пълната ислямизация на еничарите, довеждали и до пълното отрицание на онези норми на морал и етика от самите тях, в които те били възпитани от своята християнска среда. При това бекташите били преки участници и в бойния живот на корпуса. По време на военни действия тълпи бекташки дервиши се движели заедно с еничарите, за да ги въодушевяват в борбите срещу неверниците. Това силно влияние на бекташите естествено надхвърлило бързо религиозните проблеми и от духовни водачи те се превърнали в политически ръководители на корпуса, които насочвали и ръководели тази въоръжена сила при нейните прояви и отношения във вътрешнополитическия живот.

Така третият и особено важен момент в личностната промяна на еничарите в резултат на религиозната им обработка било пълното отрицание не само на християнската религия, но и на средата, в която те я били възприели и усвоили, т. е. на техните майки и бащи, на общността, от която произхождали, на техните народи. Еничаринът не само отричал своето минало и себе си в това минало. Той трябвало през целия си живот да доказва на себе си и да показва на своите другари това отрицание. Най-висшето доказателство била вярната служба на султана, служба без други скрупули и ограничения от морален или етичен аспект. При изпълнението на основните войнишки задължения за еничарите нямало забрани в каквото и да е отношение. В тях била не потисната, а напълно изтрита цялата гама от човешки чувства към близки и любими хора, за да бъде пренасочена в една-единствена насока — преданост към властвуващия султан, считан за изпълнител на волята на аллаха и пророка.

Тази ценностна ориентация не била индивидуално отношение на отделния еничарин. Това било атмосферата в еничарските колективи, средата, където всички се наблюдавали и контролирали взаимно и където всяка предходна генерация реализирала превъзпитанието на следващите свои сънародници, доведени като ново попълнение на корпуса.

ДЕГРАДАЦИЯТА НА ЕНИЧАРСКИЯ КОРПУС

До втората половина на XVI в. еничарският корпус и за османците, и за европейците бил еталон на военна организация. И едните, и другите били убедени, че военните успехи на Османската империя до голяма степен се дължат на тази изключително боеспособна сила. От края на това столетие както описанията, така и оценките започват чувствително да се променят. В османските хроники хвалебственият тон постепенно спада, за да бъде заместен с разкази за бунтове, за липса на боеспособност, за корупция и безотговорност. Засилващата се нестабилност във вътрешнополитическия живот на Османската империя се обяснява с необузданите действия на наемна платена пехота.

Изменя се отношението към еничарите и в европейските източници. Посланическите доклади на европейските дипломати съдържат богата информация за състоянието на еничарския корпус, който все по-категорично се представя като недисциплинирана, зле въоръжена и слабоефективна войска. Този обрат и в конкретните сведения, и в оценките отразява процеса на дълбоки изменения, настъпили в еничарската организация в резултат на промени както в османското общество, така и в отношенията между Европа и Османската империя. Само за няколко десетилетия еничарската пехота се превръща от еталонен модел на армия в негативен пример, който е толкова фрапантен, че даже някои съвременни историци обясняват настъпилия упадък в османската държава с нейната деградация.

Определенията *криза* и *упадък*, отнесени за състоянието на империята към края на XVI и началото на XVII в., са често срещани в историографията. Някои автори даже ги квалифицират като разложение на феодалните отношения[158]. В последните години един по-точен и по-обективен анализ на процесите в османското общество показа, че тези промени се дължат не на разложението, а на развитието на феодалните отношения, на тяхното преминаване към нов, зрял етап.

Достигнатият в преходните столетия синхрон между икономиката и обществените отношения вече бил изживян и конфликтът между тях ставал неизбежен. Османското общество навлизало в етапа на зрелите феодални отношения, което намирало най-отчетлив израз в разпадането на тимарската система и постепенното формиране на безусловни форми на земевладение с тенденция за мобилизация на поземления фонд. Новите явления по думите на М. С. Майер се проявяват в обвивката на старите, „класически“ османски институции и допринасят за тяхното вътрешно преараждане[159]. Процесът протичал мъчително и бавно и в сравнение с преходните етапи в него изпъкват предимно негативните явления — слабата ефективност на военно-административната система, спиране на териториалното разширение, спадащата боеспособност на войската. Започвало преструктурализиране на османското общество, което най-рано засегнало масовата прослойка на османските феодали — тимариотите. Те бързо обеднявали, а владенията им започвали да се съсредоточават в ръцете на дворцовата бюрокрация[160]. Лишени от своите владения, които определяли и военните им задължения, след няколко неуспешни бунта спахиите масово напускали армията. Тази част от тях, която успявала да запази тимарите си, се опитвала да ги превърне в безусловна собственост, да избегне опеката на централната власт и да се отскубне от военна служба. Само за двадесет и пет години, от 1584 до 1609 г., броят на спахиите намалял от 200 000 на 69 800[161]. Централната власт компенсирала това намаление с увеличаване на платената си войска. Численият състав на еничарския корпус започнал стремително да расте. От 12 000 в 1566 г. той станал 27 000 през 1585 г. Само след седем години — в 1592 г., платената пехота почти се удвоила и достигнала 48 688 души. За около двадесет години корпусът се увеличил четири пъти. В началото на XVII в. настъпила известна стабилизация на състава, който варирал между 37 000 и 45 000 войници, но не след дълго отново започнал да нараства в аритметична прогресия. В 1698 г. той числял 70 000 души, а в 1728 г. достигнал 81 000. Около век след това, при неговото ликвидиране, в списъците му фигурирали 140 000 човека[162].

Количествените изменения предизвикали промени преди всичко в системата на рекрутиране на еничарите. Съсловната му обособеност, носеща многобройни привилегии, го правела привлекателен за различни елементи в османското общество. Преди всичко се оформила тенденция за превръщането на еничарството в наследствена професия или по-скоро в наследствен статут. С нарастването на броя на еничарите забраната за встъпването им в брак отпаднала. Счита се, че тя била отменена от Сюлейман Великолепни, но вероятно значително по-рано еничарите започнали да създават семейства. В края на XVI в. еничарските бракове били нормално и масово явление. За да осигурят за синовете си големите привилегии, които носело включването в пехотата, те започнали да се домогват до записването им в корпуса. Първата отстъпка на централната власт било формирането групата на кулоглу — синове на загинали еничари, зачислени в корпуса като негови възпитаници.

В 1609 г. техният брой вече бил над 1600 младежи. В началото на XVII в. еничарите успели да извоюват правото да записват в тази група и децата на живи бащи. Тенденцията била толкова силна, че само за около петдесет години кулоглу почти изцяло изместили рекрутите на девширмето. Великият везир Мехмед Кюпрюлю в 1655 г. под силния натиск на разбунтувалите се еничари трябвало да направи още една съществена промяна. Той обещал корпусът да се рекрутира единствено от еничарски синове[163].

Зачисляването в платената армия не могло да се превърне в наследствено право въпреки настойчивостта, с която еничарите се опитвали да утвърдят тази тенденция. Продължаващата инерция на непрекъснати войни изисквали многобройна войска, а след разпадането на спахийското феодално опълчение еничарският корпус оставал най-масовата военна формация.

Нуждата от войници изобщо бързо довела до включване в неговите редици на всякакви елементи, до отпадането на каквито и да било изисквания. По времето на Мурад III (1574—1595) за тържествата при обрязване на сина му Мехмед в столицата се стекли огромни човешки тълпи. Три месеца властта се оказала безсилна да освободи града от пришълците, дошли предимно от гладуващите малоазийски провинции. Животът в Цариград се затруднил извънредно много. Пожарникарите поели задължението да прогонят пришълците срещу обещанието, че ще бъдат зачислени в еничарския корпус[164]. Този прецедент отворил широко вратите на еничарския корпус за най-различни категории. Пак като награда в него били зачислявани пехливани, танцьори и акробати. При този хетерогенен и многочислен състав отпаднали и предварителната военна подготовка, и непрекъснатите военни упражнения, а с тях и боеспособността на войниците. Еничарската пехота се превърнала от елитна войска в сбирщина, която твърде малко се отличавала от нередовните части. Битката при Хотин в 1621 г. показала несигурността на тази толкова голяма, но неефективна военна единица[165]. Опитът на султан Осман II през следващата 1622 г. да създаде армия от арабска конница и да отхвърли опеката на еничарите завършил с убийството му след публично поругание по улиците на Цариград въпреки свещеността на султанската особа. Великият везир и агата на еничарите били убити, а телата им хвърлени на кучетата на пазара[166]. В 1656 г. Мехмед Кюпрюлю направил опит да съкрати броя на еничарите и да възвърне старата дисциплина на пехотата. От нейния състав били изключени няколко хиляди души. Само след три години поради непрекъснатите размирици, които те поддържали в столицата, великият везир бил принуден отново да ги върне[167]. Неговият племенник, Амджа заде Хюсеин паша, велик везир на Ахмед III (1703—1730), също се опитвал да действува решително и намалил списъците на еничарите наполовина — от 70 000 на 34 000, което станало една от причините да загуби длъжността си[168]. Еничарският проблем станал един от основните в османската вътрешна политика. Енергичният Ахмед III със закон обявил назначаването в еничарския корпус за право само на синовете на еничари, и то след като преминат предварителен стаж на обучение. Избуялият при неговото управление особен обществен дух, който наричат Лаледеври, първият полъх на европейско влияние в османските управляващи среди внесъл и идеята за реконструкция на армията. Тя вече съдържала намерението за премахване на еничарския корпус. Изразил я най-ясно Ибрахим Мутеферика, по определението на Ст. Шоу първият от европейските „реформатори" на Османската империя[169]. Но въстанието на Патрона Халил в 1730 г. не само прекъснало тези плахи помисли за опити за реорганизация, но и свалило от престола Ахмед III[170]. И когато в 1740 г. Махмуд I декретирал свободната търговия с еничарските длъжности като военна сила, корпусът навлязъл в пълната си деградация[171].

Численото нарастване на еничарската пехота, както и на останалите подразделения на платената войска, било един от факторите за непрекъснато задълбочаване на финансовата криза. Войнишките заплати поглъщали голяма част от приходите на държавната хазна! От 1609 до 1666 г. сумата за еничарските възнаграждения се увеличила с близо 30 000 000 ак.[172]. Наред с редовните заплати все по-големи ставали и разходите за бакшишите. При възшествието на трона на Мехмед III в 1595 г. за еничарски възнаграждения били раздадени 660 000 алтъна[173]. При това исканията ставали все по-големи и били повод за непрекъснатите бунтове и метежи на столичните еничарски части. Затова Кучибей в своето рисале, политическо поучение, адресирано до Мурад IV, съветва владетеля при военни походи да се носи хазна от 200 000 ак., за да се осигурят спокойствието и редът сред еничарските части[174]. Османската централна власт откупувала с все по-големи суми не боеспособността и енергията на войниците си, а елементарната дисциплина даже при военни действия.

Впрочем реалният състав на корпуса бил неколкократно по-малък от номиналния. Еничарските гарнизони в провинциите, както и ортите в столичните казарми били много по-малки, отколкото показвали списъците. Полският посланик при Високата порта в 1622 г. княз К. Збаражний пише: „... Съвсем безспорно е, че те (османците) имат за цел да имат около 30 000 еничари в провинциите, в това число новобранците и артилеристите. Считам, че тази цифра може да служи като основа за заплати и за разхищения на хазната, но не и за числеността на самите войници“[175]. Според М. д’Осон във втората половина на XVIII в. в еничарските казарми в Цариград били разквартирувани около 3000 души, а в еничарските регистри били зачислени 20 000[176]. Офицерите записвали в регистрите на своите части лица, които изобщо не били на служба, или просто фиктивни имена. Умрелите не се изваждали от списъците. Държавната хазна плащала заплати на хиляди „мъртви души“, които отивали в ръцете на офицерите или на техните другари[177]. От XVIII в. билетите, с които се изплащали еничарските заплати, станали обект на открита търговия. Опитите на правителството да премахне тези злоупотреби оставали без каквито и да било последици и те продължили да бъдат нормална практика до ликвидирането на еничарския корпус в 1826 г.

Освен т. нар. действителни войници огромен брой хора се числели към категорията на извънредните еничари. Те не получавали заплата и чакали да се освободи място в регистрите, за да бъдат признати за редовни членове на платената пехота. Към средата на XVIII в. броят им надвишавал 100 000. Масата от тях, както и от редовните еничари, нямали и понятие от военно дело, но ползували всички привилегии[178]. В последните десетилетия от съществуването си еничарският корпус приличал не на военна, а по-скоро на масова организация, членуването в която носело приходи и привилегии на хиляди мюсюлмани. Тя била в огромна тежест за нестабилните финанси на империята.

Както вече бе казано, еничарите се превърнали в основен фактор при регулиране взаимоотношенията на различните групи от османската върхушка чрез безчетните си бунтове, насочени срещу управляващите везири, а често пъти и срещу самия султан. Първите бунтове датират от времето на Мехмед II, когато еничарите с оръжие изявили недоволството си от абдикацията на баща му Мурад II и поискали увеличение на заплатите[179]. Силната централна власт с лекота потъпкала метежа и в този момент той нямал никакво значение. Но този първи еничарски бунт поставил началото на една тенденция, която превърнала корпуса в активен фактор във вътрешнополитическия живот. Тя се изявила много ясно в последните години от управлението на Баязид II (1481—1512), когато еничарите участвували най-дейно в междуособиците между него и синовете му. Абдикацията на този султан била предизвикана от платената пехота, която поставила на престола своя любимец Селим I (1512—1520). Този енергичен владетел овладял еничарския бунт по време на иранската експедиция, реорганизирал командуването ѝ и засилил провинциалните гарнизони, за да намали състава на корпуса в столицата[180]. Но мерките му имали временен характер. Във втората половина на XVI в.

еничарските метежи се превърнали в почти обикновена форма на османския политически живот. При двадесетгодишното управление на Мурад III еничарите въстанали четири пъти — в 1588, 1589, 1592 и 1595 г.[181]. Столичната върхушка уреждала вътрешните си взаимоотношения или налагала своите искания над султана чрез еничарския корпус. Основания за недоволството на войниците му не липсвали никога. Еничарските заплати рядко се изплащали в срок, а при променената стойност на парите след XVI в. индивидуалните възнаграждения на действуващите войници били далеч от екзистенц-минимума, въпреки че общият сбор от еничарските заплати бил огромен. Бунтовете винаги били инсценирани от определени групировки на феодалната върхушка, но войниците считали, че те провокират непрекъснатите смени на чиновниците от висшия административен апарат. Десетки не само уволнения и смени, но и екзекуции на велики везири, везири, дефтердари и т. н. ставали под заплахата на еничарското оръжие. При продължилото само няколко месеца второ управление на Мустафа I в 1622 г. по искане на еничарите били сменени 6 велики везири[182]. В първите години от управлението на Мехмед IV (1648—1687), който се възкачил на престола на 16 години, натискът на корпуса бил така силен, че управляващата валиде султанка предала на еничарите всички висши длъжности от държавния апарат[183]. Централната власт задоволявала всичките им искания. Те излезли от казармите, започнали да се занимават с търговия и занаяти, ползувайки редица облекчения, утвърдили позициите си в землевладението. Както обществото, така и самите еничари се считали за водещ фактор в политическия живот.

За да се обясни процесът на разложение на еничарския корпус, трябва да се посочат и още няколко условия, произтичащи от общото развитие на Османската империя в контекста на взаимоотношенията й с Европа. Първото от тях е въоръжението на османските войски, включително и на платената пехота. В средата на XV в., при управлението на Мехмед II, османската армия разполагала с най-модерната за времето бойна техника. Тогава било направено превъоръжаването на еничарите с огнестрелно оръжие — първо с аркебузи, а по-късно с мускети. През следващото столетие европейските армии в тази област достигнали значителна преднина. Османците все по-видимо изоставали. Лъковете и стрелите губели всякакво значение във военните действия, а хладното оръжие се оказвало недостатъчно ефикасно срещу стрелците на австрийци и поляци. Силно изоставала и османската артилерия, която продължавала да използува огромни, супертежки оръдия[184]. Лекото въоръжение на европейците променило и тяхната тактика — тя станала бързоподвижна и настъпателна. Срещу нея еничарите противостоели с неефикасното си тежко въоръжение. Цитираният полски посланик пише за първата четвърт на XVII в.: „Какви воини са еничарите? Ще започна с въоръжението им. Имат еничарки (пушки), които дават много силен откат, не трябва да се стреля близко до лицето, трябва да се свалят от рамото. Барутът е много лош, прицелната стрелба е много затруднена. Младите хора се упражняват малко в стрелба“[185]. Изоставането продължавало неудържимо. При променената обстановка участието на еничарите във военните действия било значително по-рисковано. До XVIII в. османците следвали традиционната бойна тактика и продължавали да се строяват в полумесец, като в центъра оставали еничарите под лошата защита на тежките и неефективни оръдия срещу леките и подвижни европейски армии. Този боен строй правел от еничарите по-скоро жертви, отколкото войници. За всеки един от тях рисковият фактор нараснал многократно. Като се прибави към това лошото снабдяване и дезорганизацията в командния състав, става ясно масовото неучастие на еничарите в действуващата армия, още по-масовото дезертьорство на тези, които тръгвали на поход, и безрезултатността на техните действия.

Както се вижда от трактата на Ибрахим Мутеферика, османците осъзнавали недостатъците на своята военна организация в сравнение с европейската и разбирали необходимостта от реформи. С известния авантюрист Клод Александър граф Боневал било сложено началото на използуване на европейски военни инструктори. Този помюсюлманчен французин под името Хумбарджи Ахмед паша в 1734 г. създал по европейски образец първия бомбардирски корпус[186]. Неговото съществуване било кратко, но показателно за неизбежния път на османската войска. Ибрахим Мутеферика предложил цяла програма за реформи в армията, която повтаряла тогавашната европейска военна организация. Тези идеи и последвалите ги опити за реализиране заплашвали съществуването на еничарската пехота, която станала особено чувствителна при всякакви намеци за промени. Сред нейните войници се създал дух на постоянна дразнимост, непрекъсната готовност за най-остра реакция. Съчетана с много високия процент риск при военните действия, ниските заплати и увереността в неспособността на централната власт да им противостои, тя обусловила превръщането на еничарския корпус в непрекъснато вълнуваща и бунтуваща се среда.

Трябва да се отбележи, че тази атмосфера била използвана не само от представителите на управляващата върхушка. Еничарските бунтове невинаги били самостоятелни акции на войниците. Те бързо привличали многобройния столичен плебс, който не оставал безучастен зрител, а тръгвал след метежниците към богатите квартали и дворците. Разграбването, пожарите и разрушенията привличали многобройната градска беднота на османската столица не само като възможност за евентуално закърпване на жалкото им съществуване в общия смут на метежа. То било и форма на социална опозиция. Единодействието на еничарите и бедняците било най-ясно изразено при въстанието начело с Патрона Халил в 1730 г., но то е неизменен елемент и при останалите еничарски надигания[187]. Смените на ръководните фигури в управляващите екипи, които били закономерни следствия от еничарските бунтове, били и своеобразен клапан за освобождаване на натрупаната от недоволството на масите енергия в силно поляризираното османско общество.

Развитието на еничарския корпус съдържало в себе си всички особености на еволюцията на османското феодално общество и довело до пълното му обществено отричане. И във военно, и в политическо, и в социално отношение тя се оказала не само ненужна, но и дълбоко вредна. Това отношение към нея, пренесено от изворите, се открива и в съвременната историография. Х. Иналджък нарича еничарите от XV в. „основен камък на османската държава“, а техните наследници от XVIII в. — „вандалите от еничарския корпус“[188]. Отдавна изчерпал историческите си функции, на 16. VI. 1826 г. еничарският корпус бил жестоко унищожен, за да могат да се начени реформите в Османската империя. Но в дългото си съществуване той по различни начини и в различни форми пряко участвувал в живота на българския народ, което имало съществено отражение в историческата му съдба.

БЕЛЕЖКИ

[1] Giese, F. Die altosmanischen Anonymen Chroniken in Text und Übersetzung. Bd. I, Breslau, 1922, p. 21—22.

[2] Babinger, F. Die frühosmanische Jahrbücher des Urudsch, Hannover, 1925, p. 21—22; Giese. F. Die altosmanische Chronik des Asikpasasade, Leipzig, 1929, p. 50; Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. Съставителство и превод от османотурски; М. Калицин, С., 1984, с. 74—75.

[3] Пак там, с. 75—76.

[4] Giese, F. Die altosmanische Chronik... p. 51.

[5] Palmer, J. A. B. The Origins of Janissaries. Bulletin of John Rylands Library. V. XXV, 1953, 2, p. 470.

[6] Sadeddin Hoca efendi. Taş-ut tevarich, C. I, Istambul, 1279 (1865), p. 41; Хюсеин, Беда-и ул Вака-и (Удивительные события). Издание текста, введение и общая редакция А. С. Тверитинова, М., 1961, ч. 1—2, л. 63-б и др.

[7] Sadeddin Hoca efendi. Op. cit., p. 41.

[8] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaldung, Bd. I, Wien, 1815, p. 52.

[9] Giese, F. Die altosmanische Chronik... p. 50—51.

[10] Babinger, F. Die frühosmanischen Jahrbücher... p. 21—22.

[11] Palmer, J. A. B. Op. cit., p. 448—482.

[12] Papoulia. B. Ursprung und Wesen des „Knabenlese“ im Osmanischen Reich, München, 1963, p. 77—91.

[13] Inalcik, H. The Ottoman Empire. The Classical Age (1300—1600), London, 1975, p. 11.

[14] Shaw, St. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I, Cambridge, 1978, p. 26.

[15] Новичев, А. Д. К истории рабства в Османской империи. Система девширме. Тюркологический сборник, 1976, М., 1978, с. 88—108.

[16] Schweizer, G. Die Janischaren. Geheime Macht des Türkenreichs, Salzburg, 1979, p. 44.

[17] Петросян, И. Е. К истории создания янычарского корпуса. Тюркологический сборник, 1976, М., 1978, с. 191—197.

[18] Мейер, М. С. К периодизации истории Турции эпохи феодализма. Тюркологический сборник, 1976, М., 1978, с. 82.

[19] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., С., 1962, с. 57.

[20] Inalcik, H. The Ottoman Empire. . . p. 9—16.

[21] Мейер, М. С. Цит. съч., с. 82.

[22] Palmer, J. A. B. Op. cit., p. 454.

[23] Belin, F. A. Du régime des friefs militaires dans l'islamisme et spésialement en Turquie. Journal asiatique, S. VII, t. XV, 1870, p. 240.

[24] Sadeddin Hoca efendi. Op. cit., p. 40—41.

[25] Inalcik, H. Op. cit., p. 17—18.

[26] Beldiceanu-Steinherr, I. En marge d'un acte concernant le pengyek et les Aquingi. Revue des Etudes Islamiques, 1969, 1, p. 26—35.

[27] Inalcik, H. Op. cit., p. 18—19.

[28] Papoulia, B. Op. cit., p. 80—86.

[29] Giboons, H. A. The Foundation of the Ottoman Empire (1300—1403), Oxford, 1916, p. 117.

[30] Inalcik, H. Op. cit., p. 11—12.

[31] Много бедната информация за Кара Рустем вж. у Beldiceanu-Steinherr. Op. cit., p. 41.

[32] Ibidem, p. 38—43.

[33] Мейер, М. С. Цит. съч., с. 82.

[34] Сведения за роби българи се откриват в почти всички средиземноморски центрове от края на XIV и началото на XV в. Вж. История на България, т. IV, С., 1984, с. 57.

[35] Годината на превземане на Одрин от османците още не е окончателно уточнена. И. Белдичеану-Щайнер посвети на този проблем специално изследване, в което постави това събитие в твърде неопределени граници — между 1365—1380 г. Вж. Beldiceanu-Steinherr, I. La Conquete d'Adrinople par les turcs. Travaux et mémoire, I, 1965, I, p. 439—461. Ал. Бурмов. Кога е завладян Одрин от турците, ИИД, XXI, 1945, с. 332, го определи в 1371 г. след битката при Черномен. Неговото мнение се утвърди в българската историография и бе поддържано и от мен. Изследванията в последните години показаха, че е неточно. Много данни доказват, че османците завоюват града в първата половина на 60-те години на XIV в. Вж. N. Filipovic. Wittekova emendacija vakifname Murata I. Ali Musi i jedna vijest kod Konstantina Filozafa. Radovi-L (ANUBIH), 17, Sarajevo, 1974, p. 184—187.

[36] Beldiceanu-Steinherr, I. En Marge d'un acte. . . p. 41.

[37] Ibidem, p. 41—42.

[38] Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975, с. 62—63.

[39] Мехмед Нешри. Цит. съч., с. 41.

[40] Пак там, с. 75

[41] Giese, F. Die altosmanischen Anonymen. . . p. 21—22.

[42] Георгиева, Цв. Еничарският корпус като социален феномен в Османската империя. Военноисторически сборник, 1980/4, с. 32—33.

[43] Belin, F. A. Op. cit., p. 223—224.

[44] D'Ohsson, M. Tableau general de l'Empire Ottoman, t. I, Paris, 1787, p. 407.

[45] Tshurdi, R. Bektashiyya. — In: The Encyclopeadia of Islam. V. I, Leiden — London, 1960, p. 1161.

[46] Georgieva. C. Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire Ottoman au XIVe—XVIe siècle (Par rapport au système „kul"). Bulgarian Historical Review, 1974, 2, p. 45—57.

[47] Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman, I, Paris, 1884, p. 45.

[48] Zinkeizen, J. W. Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Bd. I, Hamburg, 1859, p. 220; Schweizer, G. Op. cit., p. 35.

[49] Uzunçarşili, H. I. Osmanli devleti teşkilâtlarindan kapukulu ocaklari. C. I, Ancara, 1943, p. 144.

[50] Мутафчиева, В. Цит. съч., с. 57.

[51] Вж. Тюменев, А. И. Передний Восток и Античность. Особенности социально-экономического развития. Вопросы истории, 1957/6, с. 54.

[52] Мец, А. Мусульманский ренесанс, М., 1966, с. 125.

[53] Вж. Гордлевский, В. А. Государство Сельджукидов в Малой Азии. Избр. соч., М., 1960, т. I, с. 188. По-ново изложение на Osman Turan. Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks. — In: The Cambridge History of Islam, V. I, Central Islamic Lands. Ed. by P. M. Holt. Cambridge, 1970, p. 231—350.

[54] Inalcik, H. Op. cit., p. 77.

[55] Giese, F. Das Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches. Deutsche morgenländische Gesellschaft Zeitschrift fur Semitistik und Verwandte Gebiete, XII, 1924, p. 58—79.

[56] Ibidem, p. 58—59.

[57] Ibidem, p. 76.

[58] Гордлевский, В. А. Цит. съч., с. 135—142.

[59] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 147.

[60] Ibidem, p. 149.

[61] Papoulia, B. Op. cit., p. 39.

[62] Inalcik, H. Op. cit., p. 186.

[63] Shaw, St. Op. cit., p. 17.

[64] Гордлевский, В. А. Цит. съч., с. 90—91.

[65] Пак там, с. 91.

[66] Маркс, К. и Ф. Енгелс. Сочинения, т. 28, М., 1962, с. 221.

[67] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... Bd. II, p. 199.

[68] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 155—161.

[69] Ibidem, p. 142.

[70] Хюсеин, Беда-и ул Века-и (Удивительные события)... л. 83-б.

[71] Пак там, л. 83-а.

[72] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 155.

[73] Турско-български речник. Съставили Н. Ванчев и др., С., 1952, с. 623.

[74] Пак там, с. 66.

[75] Мехмед Нешри. Цит. съч., с. 137.

[76] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 152.

[77] Мехмед Нешри. Цит. съч., с. 186.

[78] Hammer, J. v. Histoire... I, p. 156.

[79] Inalcik, H. L'Empire Ottoman... p. 18—19.

[80] Ibidem, p. 19.

[81] Промонторио де Кампис, Я. Управлението и приходите на султана. Държавата на султана. ИИД, IX, 1926, с. 9.

[82] Babinger, F. Mohamet II le Conquérent et son temps, Paris, 1954, p. 17—18.

[83] Мехмед Нешри. Цит. съч., с. 180—187.

[84] Пак там, с. 249—251.

[85] Цветкова, Б. Паметна битка на народите, Варна, 1969, с. 247—255 и цит. там литература.

[86] Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарии Рогова, А. И., М.,. 1978, с. 85.

[87] Пак там, с. 99.

[88] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... Bd. II, p. 133.

[89] Shaw, St. Op. cit., p. 123.

[90] Записки янычара:.. с. 98.

[91] Пак там.

[92] Мехмед Нешри. Цит. съч., с. 137.

[93] Записки янычара... с. 99.

[94] Каменев, Ю. А. К истории реформ в Османской армии в XVIII в.. Тюркологический сборник, 1978, М., 1980, с. 143.

[95] Shaw, St. Op. cit., p. 123.

[96] Ibidem.

[97] Babinger, F. Op. cit., p. 18.

[98] Chalcocondil, Laonic. Expuneri istorice, in romineşte de Grecu, V.,. Bucureşti, 1958, p. 230.

[99] Записки янычара... с. 99.

[100] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 199.

[101] D'Olisson, M. Op. cit., I, p. 393.

[102] Записки янычара... с. 48.

[103] Papoulia, B. Op. cit., p. 3—4.

[104] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 150.

[105] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... II, p. 194.

[106] Смирнов, В. Д. Кучибей Гӧмурджинскіи и другиіе османскиіе писатели XVII века о причинах упадка Турціи. СПб, 1873, С., с. 121.

[107] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 404.

[108] Ibidem, p. 397.

[109] В българската историография бе изказано мнението, че ветераните и пенсионерите са по-ниско платени от действуващите еничари. (Вж. Грозданова, Ел. Поголовният данък от българските земи и платената турска армия (XVII—XVIII в.). Военноисторически сборник, 1972/2, с.. 130—142.) То напълно противоречи на свидетелствата на изворите и на принципа на организиране и осигуряване на античните и средновековните армии.

[110] Marsigli, L. Le C-té de L'Etat militaire de Empire Ottoman. Ses progrès et sa décadance, Amsterdam. 1732, p. 63.

[111] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 156—157.

[112] Тверитинова, А. С. Второй трактат Кочибея. Ученые записки Института Востоковедения, VI, М.—Л., 1953, с. 227—230.

[113] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 45.

[114] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 386.

[115] Ibidem, p. 234—238.

[116] Ibidem, p. 236.

[117] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... II, p. 198.

[118] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 235.

[119] Ibidem, p. 234.

[120] Ibidem, p. 236.

[121] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... II, p. 197.

[122] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 173.

[123] Ibidem, p. 174.

[124] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... II, p. 201.

[125] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 393.

[126] Huart, Gl. Die Janitscharen, Enzyklopädie des Islam. Bd, Leiden - Leipzig, 1927, p. 613.

[127] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 394.

[128] Ibidem, p. 394—395.
[129] Hammer, J. v. Histoire... I, p. 425.
[130] Shaw, St. Op. cit., p. 123.
[131] Степанова, А. С. Византийские историки Дука и Франдзес о падении Константинополоя. В. Вр., VII, 1953, с. 399—427.
[132] Записки янычара... с. 104.
[133] Милер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар, М.—Л., 1947, с. 34—37.
[134] Shaw, St. Op. cit., p. 124.
[135] Тверитинова, А. С. Второй трактат... с. 230.
[136] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 408.
[137] Hammer, J. v. Histoire... p. 466—467; Ибрагимов, Г. П. Крестьянские восстания в Турции XV—XXI вв. В. Вр., VII, 1953, с. 144.
[138] Suceska, A. Ajani. Prilog izucavanju lokalne vlasti u nasim zemljama za vrijeme turaka, Sarajevo, 1965, p. 38.
[139] Belin, F. M. Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivans originaux. Journal asiatique, IV, 1865, p. 106.
[140] Записки янычара... с. 98—99.
[141] Пак там, с. 99.
[142] Промонторио де Кампис, Я. Цит. съч., с. 9—10.
[143] Babinger, F. Mohamet II le Conquerent... p. 92.
[144] Милер, А. Ф. Цит. съч., с. 3—4.
[145] Georgieva, Cv. Op. cit., p. 55—58.
[146] Ibidem, p. 51—53.
[147] Birge, G. K. The Bektashi Order of Dervishes, London, 1937, p. 22—24.
[148] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 150.
[149] Palmer, J. A. B. Op. cit., p. 456—460.
[150] Бертольд, А. Турция, ислям и християнства. Ежегодный журнал, СПб, 1915, 2, с. 76.
[151] Гордлевский, В. А. Из жизни цехов Турции. Избр. соч., I, с. 284—285.
[152] Inalcik, H. Op. cit., p. 77.
[153] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 392—396.
[154] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 150.
[155] Тверитинова, А. С. Второй трактат... с. 230.
[156] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 150.
[157] Djevad, A. Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours, Constantinopol, I, 1887, p. 80.
[158] Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. ИИИ, V, 1954, с. 89—93; Беляев, Е. А. Периодизация средневековой истории Турции. Известия АН СССР, Сер. история и философия, М., 1947, I, с. 85—88 и др.
[159] Мейер, М. С. Цит. съч., с. 83.
[160] Мейер, М. С. К вопросу об изменениях в структуре и составе правящего класса Османской империи в XVIII в. Сб. Проблемы истории Турции, М., 1978, с. 55.
[161] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 91—92.
[162] Djevad, A. Op. cit., p. 80.
[163] Mordtmann, J. H. Dewschirme. Enzyklopädie des Islam. Bd. I, Leipzig, 1913, p. 993.
[164] Смирнов, Цит. съч., с. 133.
[165] Рашба, Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI—первой четверти XVII в. — В: Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. Составители Х. М. Ибрагимбейли и Н. С. Рашба, М., 1984, с. 32—33.
[166] Каменецкая хроника. — В: Османская империя в первой четверти XVII века... с. 90—91.
[167] Shaw, St. Op. cit., p. 207—208.

[168] Ibidem, p. 221.

[169] Каменев, Ю. А. Цит. съч., с. 145.

[170] Shaw, St. Op. cit., p. 236—239.

[171] Huart, Gl. Op. cit., p. 612.

[172] Belin, F. A. Essais sur l'histoire... p. 80—81.

[173] Милер, А. Ф. Пос. съч., с. 34.

[174] Тверитинова, А. С. Второй трактат... с. 228.

[175] О состоянии Оттоманской империи и её войска (Замечания князя К. Збаражского, великого посла в Турции. — В: Османская империя в первой четверти XVII века... с. 155.

[176] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 399.

[177] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 131.

[178] Huart, Gl. Op. cit., p. 613.

[179] Babinger, F. Mohamet II le Conquerent... p. 51.

[180] Hammer, J. v. Histoire... I, p. 398.

[181] Djevad, A. Op. cit., p. 283.

[182] Hammer, J. v. Histoire... II, p. 549—573.

[183] Ibidem, p. 583.

[184] Каменев, Ю. А. Цит. съч., с. 145—150.

[185] О состоянии Оттоманской империи... с. 156.

[186] Shaw, St. Op. cit., p. 241.

[187] Димитров, Ст. Въстанието на Патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. ИИИ, 1 ч., 1963, с. 125—134.

[188] Inalcik, H. The Ottoman Empire... p. 77; L'Empire Ottoman... p. 45.

КРЪВНИЯТ ДАНЪК

НЕОБИКНОВЕНАТА ТЕГОБА И НЕЙНАТА СЪЩНОСТ

През XVI европейско столетие хуманизмът е водещата идея в изкуството, но хуманността е рядко срещано явление в действителността. Войната продължава да е единственото средство за разрешаване на международните въпроси. Най-разнообразни са формите на насилието, чрез което в този преходен свят се потиска социалното напрежение. Показателен е фактът, че аристократите търсят в дуела удовлетворение дори на дребните си недоразумения при задължителната алтернатива смърт. Цената на човешкия живот е твърде ниска в отношенията на всякакво ниво. И в това сурово от съвременна гледна точка време всички европейци, които посещават Османската империя, независимо дали идват от разтърсваната от Селската война Германия, от разкъсвания от Италианските войни Апенински полуостров или от разделената от Хугенотските войни Франция, не пропускат да разкажат за едно еднакво ужасило ги явление, което оценяват като върха на безчовечността. Наричат го данък в момчета, еничарски данък, детски десятък. Описват го по-кратко или по-обстойно, но винаги с огромно съчувствие към немюсюлманските поданици на султана, за които това насилие, втрещяващо европееца, е част от ежедневието. Пример на описанията им е и това на силезийския рицар Мелхиор фон Зайдлиц, който в 1559 г. попада като пленник в Цариград и след щастливото си завръщане публикува обемисто описание, в което пише:

„В споменатия град (Пловдив), както и в другите области, живеят много християни, които говорят славянски език. От тях, както и от всички други християни, живеещи в неговата държава, султанът изисква и нарежда обикновено всяка четвърта или пета година да се взема данък от децата им. Така че който има четири или пет деца, му вземат едно или [ако има] повече — вземат му две или всички момченца. Тези деца изпращат в Анадола или Мала Азия отвъд морето и ги разпределят между местните жители из всички градове и села. Докато пораснат, децата биват използувани за всякаква физическа работа и научават турски език. Наричат ги аджеми-оглани. По-късно, когато децата заякнат, султанът ги изисква и те трябва да ги отчетат в Цариград. Ако междувременно някое или повече деца са умрели или пък са загубени, главата на семейството, при което са били, трябва да съобщи пред съда на града или селото как са загинали. Не стори ли това, трябва да плати за детето.

По-късно използуват децата в султанския двор, на корабите или в градините, в конюшните и на много други места, където имат нужда от тях. Което от тях се е проявило добре, когато порасне, го използуват за това, което е научило. Много от тях учат занаяти, но от тях правят повече еничари и хора, които след това се отнасят тирански с родителите и другарите си. Бедните християни, които са подчинени на султана, трябва да очакват по всяко време такава безподобна тирания и да я търпят без всякакви възражения. . .“[1].

Този обширен цитат не само съдържа обстойно описание на необикновената дан и нейните резултати. Той е едно от многото свидетелства за това, как оценявал човекът от XVI в. положението на немюсюлманското население в османската държава, принудено да отдава част от своето подрастващо мъжко поколение чрез тегобата, наричана от османците девширме, а от българите — кръвен данък.

Този жесток феномен, просъществувал на Балканите няколко столетия, отдавна се е превърнал от обект на описание в обект на научно изследване. Той многократно е проучван и анализиран, за да се открие неговата същност, да се осветли ролята му в историята на Османската империя и в живота на подвластните ѝ народи. В научната литература са правени няколко опита за неговото дефиниране. Най-изчерпателен е този на В. Папулия, която го определя като „насилствено откъсване от османската държава под форма на събиран данък на християнските ѝ поданици от тяхната етническа, религиозна и културна среда и присаждането им в турско-ислямска такава с цел използуването им в двореца, войската и държавното управление, при което, от една страна, те служат като роби и слуги (в смисъл на римски клиенти), а, от друга, трябва да образуват господарския слой в държавата“[2].

Казано по-кратко, кръвният данък е узаконено като задължителна тегоба периодично събиране на момчета от християнските поданици на османската държава, които след принудително помохамеданчване и продължителна подготовка, целяща тяхното пълно откъсване от етническата им среда и окончателното ислямизиране, били използувани за нуждите на османската власт[3].

В съвременната литература се търсят различни обяснения за появата на тази странна в човешката история тегоба, която М. Кунт определя като типично османски механизъм, възникнал при специфичните условия на развитие на османското общество и османската държава[4]. Според Й. фон Хамер кръвният данък е резултат от далновидната и лишена от сантименталност политика на първите османски владетели[5]. М. Кюпрюлю твърди, че той бил продиктуван от нуждата да се включат в управлението на етнически хетерогенната империя и представители на зависимите народности[6]. Повечето историци считат, че тегобата е породена от необходимостта да се засили османската пехотна войска, която значително намаляла след междуособиците на синовете на Баязид I. Други сочат като главен фактор за нейната поява стремежа на османската държава да ислямизира балканските народи. М. Кунт, който се опитва комплексно да обясни това явление, счита, че тя е плод на процеса, който той определя като „османизация" на османската държава, чрез който в ранния етап от нейното развитие се реализира тюркско-монголската идея за милитаризация на държавата поради конфликтите ѝ с тогавашния ислямски свят и многобройното немюсюлманско население в нейните непрекъснато увеличаващи се владения. Създадена на границата между християнството и исляма, където възниква един религиозен синкретизъм, с идеи, едновременно близки и различаващи се и от едната, и от другата религия, османската държава не може да следва абасидския модел на етнически отношения в своите предели и напълно да изолира немюсюлманите от обществения живот във всичките му форми. Милитаризацията на държавния живот прави нуждата от хора за войската постоянна и налага корпорирането на немюсюлмани във военните групи. Именно това поражда кръвния данък като канал за превръщане на „неверниците" в османски войници[7].

Първото стъпало към създаването на кръвния данък е събирането на пенчика, който се оказал полезен, но недостатъчен за нуждите на османците. Причината била непрекъснатата и лъчеобразно разширяваща се експанзия, която изисквала и постоянно нарастване на военните сили. Кратката пауза в завоевателната им политика след битката при Анкара в 1402 г. между другото била съпроводена с намаляването и даже изобщо със спирането на притока от военнопленници. След десетгодишни междуособни войни при управлението на Мехмед I (1413—1421) османското нашествие продължило, но при по-различни вътрешни условия. Раннофеодалните отношения се наложили като водещи в османското общество, като преодолели както племенните тенденции, така и тези от развития селджукски модел. При новите условия въпреки безспорните си успехи османците не могли неограничено да вземат в плен населението от новозавоюваните области. Настъпила дълбока промяна в характера на завоеванието. Започнало като нашествие на полуномади, чиято главна цел били грабежът и плячката, включително и плячката в хора, то окончателно се превърнало във война за нови територии. Водена под лозунга „за налагане на правата вяра", османската агресия преследвала завоюването на нови земи, които били раздавани като условни и безусловни владения на вече формиралата се феодална класа. В новозавоюваните области върхушката получавала като хасове и мюлкове огромни поземлени владения, а основната военна сила, спахиите, участвували във военните действия срещу предоставени им по-дребни условни поземлени държания — тимари и зиамети[8]. Това правело вече невъзможно масовото поробване на населението от завоюваните области, така както се постъпвало в началото на османската експанзия и както изисквала нуждата от хора в османската армия. То би означавало лишаване на феодалните владения от работна ръка, без която те губели своето съдържание. Обезлюдяването на земите засягало и интересите на централната власт. В този период се изграждал нейният административен апарат, оформял се пищният султански двор, който много се различавал от варварския стан на бейовете в зората на завоеванието. За тяхната издръжка не можело да се разчита на непостоянния приход от плячката, колкото и да била голяма. Както във всички държавноорганизирани общества, необходимо било осигуряването на постоянни постъпления чрез данъци, събирани от зависимото население. Така въпреки военните успехи и териториалното разширение притокът на военнопленници значително намалявал, а това заплашвало попълнението на османската платена пехота.

Вторият фактор, който се нуждае от по-обширно изясняване, е религиозно-народностната ситуация в османската държава. Тя обединявала в границите си мюсюлмани и непрекъснато нарастваща маса християни, което я поставяло пред необичаен за средновековието проблем. Нейните предходници, независимо дали ще ги търсим в държавните организации от европейския модел като Византия и България, или в тези от азиатския като Иран и Селджукския султанат, организирали разнородното си население на принципа на единността на религията. Османската империя не можела да приложи този принцип. Възникнала в Мала Азия, тя се развивала като поредния вариант на близкоизточна деспотия, в която държавната религия била ислямът. Но с разширението ѝ на Балканите тя включила и християнско население, което превишило мюсюлманските ѝ поданици в числено отношение. За да се запази властта в новозавоюваните райони, налагало се бързо увеличаване на ислямския елемент. Но още първите стъпки показали, че класическите средства за изслямизиране, открити и прилагани в дотогавашните мюсюлмански общества, тук, на Балканите, не били особено резултатни. Причините за тази вътрешна резистентност срещу исляма са много и откровено трябва да кажем, че не само не ги познаваме, но и не сме ги търсили задълбочено. Това, което е очевидно, е дългата държавноорганизирана история на балканските народи, развила се на основата на аграрното производство. В тях християнството отдавна било утвърдено като идеология, регламентираща създадените в тази среда бит, нрави, нравствени и морално-етични норми. Islямът, появил се в общества, чиято икономика имала корени в номадския бит, не можел да бъде леко инфилтриран сред тях. Опитът да бъдат преселени групи население от Мала Азия в европейските владения, както и такива от местното население в Мала Азия, бързо показал своята нерезултатност[9]. Мюсюлманските преселнически групи — предимно татари и тюркмени, трудно се приспособявали към новите условия, които изисквали от тях трайно да отседнат. Значителна част от преселниците, като юруците например, продължили да номадствуват и през XVI в. Депортирането на балканско население в Мала Азия не можело да бъде неограничено, тъй като оголвало откъм работна ръка плодоносни райони. Помюсюлманчването на част от аристокрацията от балканските страни в хода на нашествието се оказало полезно за изграждането на османския управленски модел. Нейните ислямизирани представители внесли управленски опит и традиции в османското общество такива, каквито се утвърдили в резултат на дългата еволюция на славяно-византийската цивилизация в най-общия смисъл на термина[10]. Но те били твърде малобройни, за да повлияят на общото съотношение. При това османците се страхували да ги оставят в тяхната етническа среда, в която те били естествени водачи и можели да оглавят антиосманските съпротивителни акции в новозавоюваните територии. Скендербег в Албания потвърдил основателността на тези опасения. Османската власт започнала да изгражда своя сложен механизъм за изслямизация на Балканите, но въпреки това съществена промяна в съотношението между християни и мюсюлмани в полза на вторите в кратки срокове била невъзможна. А в първата половина на XV в. нуждата от хора в османската държава била огромна. За да я задоволят поне частично, османците започнали да използуват в своето конно опълчение християните спахии в пълно противоречие с шериата[11]. В управленския апарат обаче, както и в двореца, този начин на корпориране на немюсюлмани не можел да се приложи. Това не само би означавало нарушение на шериата. Османските владетели, както почти всички владетели в този свят, многократно с лекота нарушавали религиозните норми в името на интересите на властта. Но при числения превес на християните тяхното пряко и масово включване в управлението и двореца би могло да атакува нейната ислямска същност и базиращата се на нея експанзионистична политика. При това положение, за да задоволи нуждата си от хора в държавния и военния апарат, османската власт открила своевременен канал за бърза и целева ислямизация на част от християнските си поданици. Тя започнала насилствено да събира децата на християнското население, за да ги превърне в мюсюлмани и свои войници. Първоначално спорадичните и малобройни събирания на християнски младежи станали чести и масови и най-накрая били санкционирани като редовна, задължителна тегоба.

Така появата и налагането на кръвния данък били обусловени от сложен комплекс причини, произтичащи от особеностите на социалните, етническите и религиозните условия в османската държава. Той бил в крещящо противоречие с шериата, но успешно разрешавал неотложния в хода на агресията проблем за човешкия потенциал в армията и управленския апарат. Шериатът и този път бил пренебрегнат, за да бъдат задоволени непосредствените интереси на османската държава[12]. Пряко свързан с пенчика, кръвният данък всъщност бил едно своеобразно продължение на робския институт в ислямския свят, една изродена форма за набиране на роби за нуждите на централната власт, наложена в своеобразната историческа обстановка, възникнала в Европейския югоизток в резултат от утвърждаването на османската власт в края на XIV и началото на XV в.

Първите податки за събиране на деца от немюсюлманските поданици се съдържат в речта на солунския митрополит Исидор от 1395 г., в която се говори за грабеж на момчета по заповед на емира. Въз основа на това съобщение се наложи мнението, че началото на кръвния данък датира от времето на Баязид I[13]. По всяка вероятност посоченото събиране е свързано с османската подготовка на първата обсада на Цариград, която те предприели в 1400 г.[14]. Не е възможно да се уточни дали това събиране на момчета е предшествувано от други акции от този тип. Независимо дали знаем точната дата на първото вземане на християнски деца, или това е просто един от първоначалните опити, сведението на Исидор Клабас ни представя инцидент, локализиран в току-що завладените от османците балкански територии, предимно в българските земи. Той по-скоро може да се свърже с пенчика, с правото на централната власт да получава част от плячката в хора, но тъй като засягал население, вече включено в границите на османските владения, представлява и първото стъпало към обособяването на кръвния данък. Съобщението на Исидор Клабас се отнася за една междинна форма между пенчика и кръвния данък, която започнала да се прилага още в края на XIV в.

Междуособиците, настъпили в първото десетилетие на XV в., имали съществено значение за развитието на тегобата. Османските хроники съобщават, че във войските на Муса били включени 7000 еничари[15] — цифра прекалено голяма, за да бъде обяснена само с рекрутите на пенчика. Много вероятно е именно по това време да е започнало по-масовото насилствено събиране на младежи от немюсюлманското население, чиито земи се превърнали в боен театър и към което войниците от враждуващите групи се отнасяли така, както към жителите на новозавоюваните територии. Известният пътепис на Бертрандон дьо ла Брокиер, който подробно описва състоянието на Балканите в началото на 40-те години на XV в., потвърждава предположението за насилствено събиране на християнски момчета от териториите, вече владени от османците. Когато разказва за срещата си с „управителя на Гърция", т. е. с бейлербея на Румелия, Б. дьо ла Брокиер съобщава, че той бил българин по произход и бил роб на султан Мурад II[16]. Вероятно става дума за Синан бей у Нешри[17]. За нас това сведение е важно в два аспекта — обстоятелството, че този човек е бил роб на султана, показва, че той е взет именно чрез кръвен данък, тъй като българските територии били завоювани от османците преди повече от три десетилетия и той не можел да попадне при Мурад чрез пенчика или като подарък. Не по-малко важно е свидетелството, че още началните събирания вече са засягали нашия народ.

За утвърждаването на тегобата по това време говори и една друга информация, чийто автор е миноритският монах Бартоломео де Яно, който в своите Epistolae de Crudelitate Turkarorum от 1438 г. пише: „Освен това във всички области, градове и крепости, подчинени на неговата (на султан Мурад II — Ц. Г.) власт, които са повече от 1000, съществува данък да се взема една десета част от момчетата християни, което никога по-рано не се е правило. Вземат се на възраст от 10 до 12 години, правят ги специални роби и стражи и, което е полошо — мюсюлмани"[18]. Това сведение показва, че през първата половина на XV в. тегобата еволюирала значително. Събиранията засягали християнското население във всички османски територии, т. е. тя вече нямала локално, а повсеместно приложение. Събиранията на момчета били редовни, а не инцидентни акции при особени случаи. Тегобата за първи път се определя като данък, което показва нейния задължителен характер. Бартоломео де Яно датира точно тази съществена промяна, тъй като изрично подчертава, че преди такъв данък не е имало.

Прочутите „Записки на еничарина" разширяват сведението на Бартоломео де Яно. Константин Михайлович свидетелствува за ясното разграничаване на момчетата, събирани като пенчик, от тези, събирани от християнските поданици на османците, наречени от него чилик. Той твърди, че общият размер на един рекрут бил 2000 души, като чрез събираните от поданиците деца се допълвала недостигналата от пенчика бройка. Даже да приемем предположението, че това съчинение е трактат[19], създаден в полските политически кръгове, оригиналността на тази негова част, в която се разказва за османското завоевание на Ново Бърдо, към която принадлежи и сведението за интересуващата ни тегоба, от никого не е подлагана на съмнение. Информацията на Константин Михайлович показва връзката между кръвния данък и пенчика и вече масовото прилагане на първия в средата на XV в.[20].

Яков Промонторио де Кампис напълно потвърждава сведението на славянския източник. Съчинението му за османската държава, публикувано в 1475 г., разкрива обстановката две-три десетилетия по-рано. Той пише, че еничарската войска се рекрутирала от деца, отвлечени като пленници от разни земи, а когато нямал плячка, султанът попълвал еничарските части с деца от собствените си християнски поданици[21]. Тъй като информацията на Де Кампис се отнася за управлението на Мурад II (когато вероятно кръвният данък бил узаконен) и началните години от това на Мехмед II, очевидно е, че все още основните рекрути били от пенчика, но кръвният данък вече не бил изключение. За това говори и един източник от друг характер — Обширен опис на тимарските владения от 1455 г. Сред тимариотите от района на Звечан са включени и няколко еничари, които вместо с обичайната форма на вписване чрез личното име и това на бащата са регистрирани с името си и мястото на града, от който произхождат. Там срещаме еничарина Али Филибели, т. е. от Пловдив, Юсуф Станимаклу, т. е. от днешния Асеновград, Мустафа от Негоричане, Юсуф от Радомир, Тимурташ от Струмица наред с еничарите Караджа Маджар, Доган Маджар и др.[22].

Докато Маджар е безспорно етническо определение и насочва към хора, превърнали се в еничари благодарение на пенчика в хода на османската агресия към Средна Европа, определенията, произлизащи от градски центрове в османските владения, свидетелстват за младежи, включени в еничарския корпус чрез вече утвърдения кръвен данък. Като се има предвид, че тези хора са мустъхфъзи, т. е. войници в крепостна охрана, събирането им като кръвен данък трябва да се отнесе най-малко десетина години по-рано, т. е. към средата на петдесетте години на столетието.

Първото свидетелство, което ни представя тегобата в нейната завършена форма, откриваме в съчинението на доминиканския монах Ф. Джорджиус Tractatus de moribus conditionibus et nequicia Turcarorum, което датира от 1458 г. Авторът дълго време бил пленник при османците и добре познавал положението в държавата им. Той съобщава, че освен пленниците, които султанът получавал като полагаема му се част от плячката, всеки пет години събирал от своите владения младежи до двадесетгодишна възраст, предавани му като десятък[23]. Това известие категорично доказва, че още в началните години от управлението на Мехмед II кръвният данък бил вече не само узаконен като редовно, но и като периодическо събиране. Точно е определена възрастовата граница на събираните момчета. Задължението, приемано като данък, се отнася до всички немюсюлмански поданици. Основните характеристики на тегобата са окончателно оформени.

Вероятно до края на столетието продължил да се събира и пенчикът. Според Л. Халкокондил при превземането на Ново Бърдо в 1467 г. османците взели за еничари 320 деца, а от Пелопонес били събрани 200[24]. В течение на близо век двете форми за рекрут на еничарския корпус били прилагани съвместно, но кръвният данък все повече измествал използването на военнопленниците. В края на XV в. пенчикът изчезнал и се запазило само названието му като данък, плащан в пари на държавата от собствениците на роби[25]. Рекрутите от кръвния данък задоволявали нуждите на централната власт от войници и чрез изградената система за превъзпитание на събраните младежи тя си осигурявала необходимия ѝ войнишки контингент.

Като изключим английския османист Дж. Палмер, всички специалисти представят появата на кръвния данък като еднократен акт, плод на държавническата мъдрост на някои от османските султани — Орхан или Баязид I. Направеният анализ на достигналата до нас информация показва, че той се е формирал и утвърждавал в течение на половин век. Възникнал като модификация на пенчика, той постепенно се оформил като редовно и повсеместно събиране на момчета от християнските поданици на османската държава, за да измести след едно столетие напълно своя предшественик.

Този процес, породен от определено прагматични мотиви, вече неколкократно посочени, от своя страна влияел за формирането на две основни тенденции в османската вътрешна политика, които, въпреки че изглеждат твърде далечни, имат общ корен. Първата от тях е отношението към немюсюлманските поданици на държавата като към обществено непълноценни личности. Това била водеща тенденция за средновековния мюсюлмански свят, но османците трябвало да я реализират при числения превес на християнските си поданици. Следвайки традицията, те ограничавали общественото действие на това население с редица забрани, като тази за достъп до сферата на управлението или в органите на правораздаването. В началния етап от своята история османците били принудени да използуват част от немюсюлманите във военната си организация. Това открило за някои възможност да участвуват в земевладението като държатели на тимари, обстоятелство, което само по себе си ги приобщавало към най-низшата прослойка на османската феодална класа. Този компромис, както и някои други, не само криел опасност да дебалансира съотношението християни—мюсюлмани ,но в известна степен отварял на първите врата към управленската сфера. Налагането на кръвния данък, отнасящ се единствено до християнските поданици, било обществено доказателство за низшия статут на християните, за тяхната социална непълноценност. Чрез него централната власт прехвърляла правото си на една пета от плячката от военнопленниците, третирани като роби, и върху своите собствени немюсюлмански поданици[26]. Оттук следва и отношението на мюсюлманското население към тях — хора не само феодално зависими, така както били зависими и мюсюлманските селяни, но и намиращи се на по-ниско стъпало в социалната стратификация. Кръвният данък не е само изява на онова явление в Османската империя, което днес определяме с термина дискриминация на немюсюлманското население. Той е фактор, чрез който в продължение на столетия османската власт осъществявала своята политика на разграничаване на поданиците си не само в социалнокласов, но и в народностно-религиозен аспект.

Втората тенденция е оформянето и утвърждаването на системата „кул“, системата на управлението на робите в османската държава. Събраните като кръвен данък момчета се използували в еничарския корпус, в този на дворцовата прислуга (ичогланите), както и в т. нар. шест полка — специализираните военни части към платената армия. Общото, обединяващото ги название е кул — роб. Това не е само белег на обстоятелството, че те били пълна собственост на централната власт в лицето на владетеля. Този факт е следствие от техния произход от населението, лишено от граждански права, т. е. намиращо се в робски статут[27].

Събиранията на кръвния данък изпълват цялото XVI столетие и се документират с множество сведения и за първата половина на XVII в. С показаното по-горе изместване от мюсюлмани на събираните чрез кръвен данък младежи както в еничарската пехота, така и в останалите съставки на системата кул рекрутите се разреждат и от втората половина на XVII в. сведенията стават все по-редки. Това налага в литературата мнението, че към средата на този век кръвният данък изчезва. П. Рико твърди, че той е ликвидиран в последните години от управлението на Мурад IV (1623—1640)[28]. Й. фон Хамер сочи като последно събиране на данъка това в 1685 г.[29]. Според И. Мордмън, въпреки че в 1651 г. великият везир обещал на непокорните еничари, че в бъдеще в корпуса ще бъдат зачислявани само техните синове, в близките десетилетия събиранията на кръвен данък продължили. Той счита, че последното събиране било проведено по заповед на султан Ахмед III в 1703 г.[30]. Това мнение се потвърждава и от сведенията за българските земи. Франческо Соймирович в писмо до Конгрегацията за пропаганда на вярата при Римската църква описва акция за събиране на момчета в областта около Чипровци в 1646 г.[31]. Десет години след това французинът Ж. Тевено твърди, че еничарският корпус продължил да се рекрутира и от събрани като данък момчета[32]. В 1666 г. султан Мехмед IV издал ферман за събиране на момчета за еничари от всички кази в Румелия[33]. Данъкът продължил да се събира и в края на столетието, което се доказва от два документа, намиращи се в публикуваните от Й. Ваздравели сиджили на гр. Негуш. Първият от тях е ферман от средата на февруари 1689 г., с който се нарежда аджеми-огланите, събрани като кръвен данък от Солунско, да се изпратят като охрана на крепостта Халкидика. С втория, издаден в края на същия месец, се заповядва да се съберат на лагер в Одрин войниците от всички родове войска, като между тях се посочват и аджеми-огланите, събрани като кръвен данък[34].

Султанският ферман, както и редица други документи доказват, че в 1705 г. в Негуш и неговата околност бил проведен набор на момчета като кръвен данък, който предизвикал бунт сред местното християнско население[35]. В една българска приписка от 1711 г. се разказва за събиране на момчета на дванадесетгодишна възраст от османската власт[36]. Очевидно е, че така, както не е възникнал изведнъж, кръвният данък не изчезва внезапно, а отмира постепенно в течение на десетилетия. И. Х. Узунчаршълъ съобщава за събиране на кръвен данък в 1747 г., което можем да считаме за късен рецидив на тегобата, отнасящ се до ограничен брой и засягащ относително малобройно население[37].

Рекрутите на кръвния данък от своето начало в края на XIV в. до окончателното им премахване в първите години на XVIII в. продължават повече от три столетия. Чрез тях от българския народ се откъсвала част от подрастващите момчета, от бъдещите български мъже. Три столетия се запълват от живота на петнадесет генерации, които трябвало да преживяват ужаса на насилственото, но узаконено ограбване на най-скъпото, което човек притежава — синовете му. Чрез кръвния данък се осъществявала не трайната, а постоянна връзка между еничарския корпус и българския народ, ако това изобщо може да се нарече връзка. Българите били немалка част в състава на еничарския корпус. А това, че българските земи били основен контингент при рекрутите, е очевидно. Там, където информаторите в съобщението за тегобата не споменават конкретно България, те изрично подчертават, че тя засягала всички владения с немюсюлманско население. Тук османците най-рано утвърждават своята власт в Европа и дълго време това е естественият хинтерланд на тяхната столица. Именно в нашите райони се изгражда и прилага османската система на експлоатация и потисничество на зависимите народи в нейния пълен, завършен вид. Кръвният данък е един от основните моменти в тази система. М. Кунт нарича кръвния данък канал, който превръща неверника в османски войник[38]. Ако го перифразираме, можем да го определим като канал, който превръща синовете на народа ни в изпълнители на османската политика, откъсва ги от техния дом и род, за да бъдат използувани най-често като пушечно месо за целите на чуждата държава.

В тривековното прилагане на кръвния данък се променяли както ритъмът на събиранията, така и броят на вземаните младежи. Те се обуславяли от редица конкретни обстоятелства – промените във военната и управленската система на османската държава, нуждата ѝ от хора с оглед нейното вътрешнополитическо и външнополитическо състояние.

Ф. Джорджиус е първият от европейските информатори, който говори за петгодишен интервал при събирането на кръвния данък[39]. Сведението му се отнася за средата на XV в. През първите десетилетия на следващото столетие този ритъм се запазил. Б. Курипешич, пребивавал в османските владения в 1530 г., доста неопределено посочва, че събиранията на момчета се извършвали през няколко години[40]. Двадесетина години по-късно, през петдесетте години на столетието, те се сгъстили чувствително. Този факт отбелязва А. Вранчич, който изрично пише, че докато преди били всяка пета година, сега ставали през три[41]. Потвърждава го и обстоятелственият Х. Дерншвам[42]. Впрочем още в 1516 г. Петенциус сочи същия тригодишен интервал[43].

Промяната в ритъма на събиранията към средата на XVI в. трябва да се свърже с достигнатата при управлението на Сюлейман I (1520–1566) кулминация на османската завоевателна политика, когато империята напрегнала всички сили за военното си утвърждаване в Средна Европа, където обаче вече срещнала сериозния отпор на Хабсбургската империя. Едновременно с това продължило османското настъпление по азиатското и африканското средиземноморско крайбрежие. Както за военните походи, така и за поддържане на османската власт в новозавоюваните райони нуждата от хора била много голяма и тъй като кръвният данък бил вече утвърденият механизъм за попълване на човешкия контингент, централната власт сгъстила интервала на събиранията му до възможния минимум. Достигнало се до крайния възможен праг при интегриране на нови мюсюлмани чрез кръвния данък в османската армия и управленския апарат. В следващите десетилетия въпреки продължаващото военно напрежение събиранията започнали да се разреждат. Причината е изтъкнатата тенденция за превръщане на еничарството в наследствена професия и включването на еничарските синове в корпуса. През 70-те години на века Ст. Герлах отново говори за събирания на християнски момчета през четири-пет години и този ритъм се запазил до края на столетието[44]. Това положение продължило до средата на XVII в., когато те станали инцидентни акции, провеждани по конкретен повод.

Информацията за ритъма на събиранията на кръвен данък има европейски произход. Османските източници в това отношение не съдържат конкретни данни. Няколкото запазени и публикувани султански фермани, издавани по повод отделни акции за набиране на кръвен данък, само посочват, че тази практика е от старо време и че в момента е дошло време да се събират момчета, но не обясняват определен повод и не определят някакъв точен интервал. Очевидно е, че османската власт не се е съобразявала с регламентирано време и провеждала събирания според своите нужди. Посочените от европейците интервали отразяват социалната реалност, за която, както ясно личи от съчиненията им, научавали от немюсюлманското население. Засега фиксирани сведения за събирането на кръвен данък от българските земи има за 1536[45], 1553[46], 1556—1557[47], 1573[48], 1601[49], 1610[50], 1622[51], 1638[52], 1646[53], 1666[54], 1705[55], 1711[56]. Информацията е твърде сборна, за да даде възможност за констатации освен тази, че познанията ни са непълни. Нашите сведения се отнасят за около четири десетилетия от средата на XVI в., когато се документират четири събирания, за първите 65 години от XVII в., когато разполагаме с данни за 6 събирания и за две от първото десетилетие на XVIII. Колкото и да е ограничена нашата осведоменост, ако към конкретните факти прибавим и посочените по-горе сведения, отнасящи се изобщо за османските балкански владения, което ще рече и за нашите територии, ние можем убедено да заключим, че събиранията на кръвен данък са засягали всяка демографска генерация, т. е. хората, родени в течение на двадесет последователни години.

Отново европейските автори поставят един друг съществен въпрос — количествената норма на събираните младежи. Бартоломео де Яно нарича тегобата десятък от момчетата[57], което може да е и прехвърляне на популярния данъчен термин при квалифициране на това толкова необикновено за европееца задължение на немюсюлманите в Османската империя. Но като се има предвид, че по негово време в османската държава се практикували както пенчикът, така и кръвният данък, това название може да отразява и една обща тенденция — да се събират една десета от момчетата. Във втората половина на XV в. европейците започнали да определят тегобата като quinquinal, т. е. една пета част. Това означава двойно увеличаване на рекрутите и съответно двойни загуби от демографския потенциал на немюсюлманските народности. Един османски документ от втората половина на XVI в. изисква да се взема едно дете на 40 домакинства[58]. Тази минимална норма се опровергава от почти всички европейци, които познават положението в османските владения. Според В. Курипешич по сведения от жителите на Босна като кръвен данък било вземано всяко трето, четвърто или пето дете[59]. Ф. Зайдлиц през 1559 г. пише, че се вземало едно на четири-пет момчета[60]. Двадесет и три години след това французинът Ж. П. Форезиен твърди, че османците продължили да вземат едно от три деца[61]. В житието на св. Георги Нови Софийски, написано от руския монах Илия през 1559 г. въз основа на български първоизточник, четем: „...И ако намереха (османците) у някой християнин трима сина, те вземаха двама за царя, а един оставяха на родителите му. И ако намереха у някой християнин един син, и него вземаха за царя с насилие...“[62].

Много вероятно е тази многократно потвърдена информация да отразява обществената практика и да представя количествената норма на тегобата, така както я е познавало засегнатото немюсюлманско население. Може би османската власт да не е спазвала никакво точно фиксирано съотношение при събиранията. По-приемливо е предположението, че при наборите била определяна глобална бройка от хора, която трябвало да задоволи нуждите в определения момент. Б. Милер твърди, че при едно събиране на кръвен данък се вземали средно около 3000 момчета[63]. Това се опровергава от Ст. Герлах, който пише, че само през 1574 г. в Цариград били докарани като кръвен данък 8000 младежи[64]. В една българска приписка от 1623 г. се съобщава, че един отряд за събиране на момчета, командуван от някой си Склав, взел от източнобългарските райони 8013 деца[65].

Султанската заповед за набор на кръвен данък от 1705 г. изисквала 50 момчета от Негуш и прилежащите му села[66].

Посочените цифри са крайно оскъдни, за да изградим някаква относително пълна представа за количествената страна на рекрутите и за следваната пропорция при събиранията. Безспорно те се определяли от конкретната нужда от хора в османската армия и административния апарат, но зависели и от други фактори. При сегашното ниво на информация е невъзможно те да бъдат установени. Х. Иналджък, като приема посочената от Б. Милер цифра от 3000 души при един набор на кръвен данък, сам си противоречи, като показва големи разлики в броя на аджеми-огланите: в 1568 г. — 7745 души; в 1609 г. — 9406 и в 1670 г. 4372 души[67]. Тези цифри разкриват само част от наборите, но не от един, а от няколко събирания, тъй като в корпуса на аджеми-огланите нямало пълна подмяна на кадрите при всеки нов набор. При това в него били включвани само част от събраните младежи.

Всичко това показва, че е невъзможно да се установи даже с приблизителна точност общият брой на българите, откъснати от своята етническа среда чрез кръвния данък. Тривековният период на събирането му, промените в ритъма на наборите, неуточненият брой при един рекрут, който при това е варирал с доста значителни отклонения, правят всички опити за изчисления съмнителни. Определянето даже и на приблизителния брой на рекрутираните като кръвен данък българска младежи би било хипотетично и лишено от точност. За нас е по-съществено обстоятелството, че чрез този механизъм се осъществявал в течение на три столетия постоянен действуващ чувствителен отлив от подрастващото мъжко поколение. Никакви инцидентни, даже продължителни бедствия, като военни действия, междуособици и др., не могат да се сравнят по негативния си демографски резултат с кръвния данък. Продължителното му и всеобщо прилагане било възприемано както от зависимите от османците немюсюлмански народи, така и от другите европейци като някакво фатално, страхотно зло, което не може да се сравни с нищо. Лична драма на безчет момчета и техните семейства, поради своята масовост тя прераствала в народностна трагедия — най-тежко следствие от османското завоевание и лишаването от политическа независимост. В своето народно творчество българите векове наред оплакват тези непреброени, но и непрежалени свои синове. В историята на Османската империя кръвният данък бил механизмът за увеличаване на човешкия й потенциал с оглед нейните управленски и военни нужди. В историята на балканските народи, включително и на българския, той бил самият реален ужас: майките и бащите, че ще бъдат лишени от отраснала мъжка рожба, младежите — че ще загубят своя дом, своите родители, своите братя и сестри, своите бъдещи съпруги и неродените си деца. Съвременната историография обръща все по-голямо внимание на ролята на масовата психология в историческия процес. Огромно е значението на страха в обществения живот на средновековния човек. От края на XIV до първите десетилетия на XVII в. българите, както сърбите, гърците, бошняците и другите подвластни на османците християнски народности живеели не със страх, а с ужас, който се превърнал в неделима част от битието им и който те нарекли кръвен данък, определяйки най-вярно неговата същност.

НАБОРИТЕ

Османската власт провеждала събирането на кръвен данък със сурова методичност и педантичност. Няколко запазени султански заповеди, издавани по този повод, ни представят в подробности системата на подготовка и провеждане на рекрутите на момчетата. Първата от тях датира от 1576 г., а последната — от 1705 г., т. е. те се отнасят за последните 130 години от прилагането на наборите, когато вече са достигнали своя завършен вид[68].

Както става ясно от дошлите до нас документи, обявяването на рекрутите ставало по искане на агата на еничарския корпус, който чрез нарочно писмо до владетеля изисквал да се пристъпи към подготовката. Въз основа на него султанската канцелария издавала съответните фермани, които имат значение на документи, обявяващи мобилизация[69]. Те доказват, че наборите на кръвен данък били държавна политика и ангажирали органите на местното управление на различни нива.

Една султанска заповед от 1601 г., публикувана от Й. Вазддравели и адресирана до бейлербея на Румелия, с която се уведомява за предстоящия набор и се нарежда да изпратят в селищата специални инспектори, подбрани от подчинените му офицери, които да подпомогнат предстоящия подбор и изпращането на момчетата[70].

Няколко други заповеди се отнасят до кадиите в районите, където щели да се провеждат събиранията. От тях се изисква да се уведомят мюсюлманските поданици за предстоящия набор и да се осигури явяването на всички момчета, подлежащи на събиране, заедно с техните бащи[71].

Третият тип заповеди са изпратени до кадиите в районите, през които щели да минат конвоите с вече събраните момчета. Нарежда се да осигури охраната на пътищата и пунктовете за престои, за да не могат младежите да избягат отново в родните си селища[72].

Подготовката на наборите трябва да се оцени като широка и всеобхватна, в чието провеждане централната власт мобилизирала както провинциалните военни сили, така и локалните административни органи. Техните задачи, колкото и да били отговорни, имали спомагателен характер — да осигурят възможно най-пълно представяне на юношите, които подлежат на подбор, и да сътрудничат за тяхното безпрепятствено движение до еничарските казарми.

Самият подбор и насилственото събиране на момчетата изцяло били предоставени на еничарския корпус. Доколкото може да се разбере от султанските нареждания, организацията на наборите се провеждала на принципа, по който ставало мобилизирането на османските провинциални войски — по бейлербейства. Бейлербейството Румелия, в което изцяло били включени българските земи, се разделяло на три успоредни части в посока изток—запад, наречени крила, произтичащи от огузката военна организация[73]. Лявото крило обхващало южните райони на полуострова, средното — териториите, прилежащи на диагоналния път, и дясното — северните части. При събирането на кръвния данък във всяко крило се изпращал еничарски отряд, командуван от висш офицер турнаджибашия, яябашия, загърджибашия и др.[74]. От писмо на М. Бици, съобщаващо за събирането на кръвен данък през 1610—1611 г. в района на Чипровци, научаваме, че един отряд от еничари в този случай включвал около двеста войника[75]. В султанските заповеди многократно се подчертава пълната власт на командира на еничарския отряд. „По никой начин никой да не се меси или да се противи, а да се действува, както иска и както намери за добре споменатият ага." — непрекъснато повтарят ферманите[76].

От местните военни и административни органи се изисквало да съобщят на жителите във всички селища от подопечните им райони. Изрично се изброявали селищата, паланките, селата, градовете, тимарските владения, хасовете, вакъфските селища, зеамети и чифлиците. Настоявало се да се предупредят бащите, че трябвало да съберат и представят пред еничарския отряд всичките си деца, без да оставят нито едно[77]. Ясно е, че основна грижа на властта била да се подсигури присъствието на всички момчета. Тя използувала местните административни органи, тъй като те чрез отдавна развити механизми познавали по селища персонално населението, включително и подрастващото поколение[78]. Бейлербеите, по-скоро подчинените им спахийски сили, се използували като допълнителна въоръжена сила за натиск над немюсюлманите.

Според историческия спомен на българския народ, както и според няколкото запазени приписки, конкретният подбор на наборите ставал по селища. Съответният еничарски отряд посещавал село след село, град след град. Така се избягвало възможното укриване и опитите за спасяване на част от децата. Султанските заповеди изисквали родителите сами да доведат синовете си под страх от смъртно наказание. И те ги водели — изтерзани и отчаяни[79].

Подборът на момчетата се правел лично от командуващия офицер. В османските извори се подчертава, че събираните младежи трябвало да бъдат на възраст между 15 и 20 години, а, както се уточнява в един закон за еничарите — най-добре на 17 години[80]. Във всички достигнали до нас документи многократно се повтаря да се събират „най-годните; най-добрите, най-хубавите", което говори за определено високи и трайно утвърдени критерии на подбор. При прегледа се изисквало осторожност както от еничарския офицер, така и от представителите на местната административна власт, които трябвало лично да присъствуват при наборите, за да не се допускат укривания и подмени на момчетата[81]. Подбраните младежи се събирали на групи. Настъпвала трудно разбираемата днес трагедия, реалният кошмар. Но еничарите продължавали деловата си работа. Момчетата се вписвали в списък с пълното им лично описание —

името, това на родителите, селището, от което са взети, цвят на очи и коса, особени белези, качества и способности — т. е. правела се подробна характеристика на всяко дете, отново за да се избегне възможността за подмяна или бягство[82].

Когато групата момчета ставала 100—150 души, те се изпращали под най-строга охрана от еничари в столицата. В някои случаи от провинциалните власти се изисквало да засилят охраната с местни мюсюлмани и спахийски хора[83]. А Вранчич пише с възмущение, че по пътя си към османската столица срещнал такъв керван от току-що събрани като кръвен данък деца, които били „оковани във вериги и високо окайвали тежката си орис"[84]. Групите се движели по предварително определени маршрути. В Цариград те веднага били настанявани в еничарските казарми. Някои от султанските заповеди изисквали жителите на селата, откъдето били момчетата, да плащат и определени суми за бръснене на момчетата и за червената чоха, от която били направени дрехите, в които ги обличали[85]. Това дава основание да предположим, че формалният акт на тяхното откъсване от родната среда било ритуалното бръснене и обличането в специална дреха, предшествувани от насилствена промяна на религията.

Системата на наборите на кръвния данък изцяло била основана на насилието. Султанските нареждания непрекъснато повтаряли изискването за пълното подчинение на еничарския офицер както от страна на местните управници, така и от населението. В една от тях изрично се нарежда родителите, които отказвали да предадат момчето си, незабавно да бъдат обесени на прага на собствената им врата, като, както се казва, кръвта им се считала без стойност[86]. Заповядвало се да се вземат мерки срещу местните мюсюлмани, спахиите и владетелите на другите феодални държания в случай на укриване или подмяна на момчетата. Еничарите били безпощадни към всички. В тези акции жестокостта била обикновеният начин, за да бъдат принудени българите, както и другите балкански народи, да предават отгледани мъжки рожби на османската власт.

В механизма на подбора и събиранията съществено значение имат два момента. Първият е възрастта на събираните младежи. Европейците обикновено говорят за вземане на деца на възраст от 7 до 12 години[87], а султанските нареждания са за значително по-големи юноши — между 15 и 20 години[88]. Противоречието е обяснимо. Нарежданията на властта показват нормата, а европейците — практиката, която била значително по-разнообразна. Предпочитани били вече израснали момчета, но съобразно нуждите били вземани и по-малки. Не точните години имали значение, а биологичната възраст между 14-ата и 20-ата година, която най-общо можем да определим като юношество. Това означава, че са събирали вече укрепнали физически младежи и едновременно с това с психика, все още гъвкава и относително лесно поддаваща се на моделиране, без напълно изградена психическа устойчивост и понятие за морално ценностна система. Именно тази особеност използували османците, за да направят от българските момчета свое оръдие. За да можем поне отчасти да си представим реалната загуба и емоционалното страдание на онези наши предци, майки и бащи, които трябвало да дават синовете си като кръвен данък, трябва да си припомним какво означават усилията да се отгледа рожба до юношеската възраст. При средновековните условия на живот до края на първата година умирали една четвърт от новородените. В следващите години смъртността сред децата бавно спада, но умирали още една трета от останалите[89]. Едва след петнадесетата година човек можел да се надява, че синът му ще оживее, ще го наследи — не в имота, а в живота. И този син, устоял на шарките, на чумата, на нещастните случаи, на глада, чийто баща бил почти сигурен, че чедото му е оцеляло и че ще го замести в бъдещето, трябвало да бъде заведен пред еничарския отряд. Трябвало лично той, бащата, да го даде. Било по-страшно и от смърт, защото бащите и майките знаели, че отгледаният им син ще стане насилник на братя и сестри, на своя род и дом.

Вторият момент при набиране бил качествената страна на подбора на момчетата. В султанските заповеди, както вече бе казано, изискванията към децата винаги са формулирани в превъзходна степен — най-здравите, най-годните, най-хубавите. Събирали се децата „най“. Матковски ни представя не само какви трябвало да се вземат, но и какви не бивало да се вземат. Според него властта забранявала да се вземат деца на умрели родители, защото били невъзпитани и лакоми, деца с недостатъци — кьосета, с кожни болести, много високи или много ниски, много дебели или много слаби, деца с дефекти, които ги правели обект на подигравки. Османците искали здрави и нормални момчета. Имало и забрани от социален характер. Да не се събират юноши, вече встъпили в брак, обрязани или знаещи турски[90]. Според него забраната се отнасяла и за деца, които живеели в града или вече били научили някой занаят, но сведенията от българските земи показват обратното. Документи от различен тип доказват събиране на кръвен данък в София, Чипровци и други български градове, което говори, че ако е имало някакъв такъв критерий, то той е бил само теоретичен[91].

Едно внимателно вчитане в османската документация показва, че както забраните, така и изискванията преследват определени цели. Османците вземали не просто здрави и нормални момчета, а такива, които превъзхождали по физически и интелектуални данни своите връстници. Те подбирали онези, които биха били елитът на генерацията. Точно и откровено Н. Севинч писа в 1978 г., че чрез кръвния данък османската държава лишавала покорените народи от силни и способни умове, т. е. от онези техни синове, които биха могли да бъдат бъдещи лидери[92]. Тя не само ги използувала за своите нужди и планове, но по един странен, но ефектен начин намалявала възможността за резултатна съпротива. Младостта, умът и интелектът на хиляди българи от петнадесет поколения били смлени чрез механизма на кръвния данък, за да застанат срещу своите. Невъзможно е да твърдим, че османците напълно успявали в своите намерения, че наистина лишавали българския народ, както и останалите балкански народи, от цвета на всяко мъжко поколение. Но е факт, че значителна част от него била откъсвана от българската народност и в резултат на продължителна и системна подготовка се превръщала в оръдие за поддържане на османската власт[93].

Наред със сръбските, босненските и албанските младежи българите били едни от предпочитаните при събирането на девширмето. Този факт е засвидетелствуван както от европейските, така и от османските източници[94]. Въпреки че изворите за конкретните набори в нашите земи са твърде фрагментарни и немногочислени, те ясно показват, че акциите на събиране на девширме са засягали всички български райони и почти цялото българско население. В приписка от 1567 г. неизвестен книжовник проплаква, че султан Селим II събирал еничари от цялата си земя[95]. Две от достигналите до нас султански заповеди за наборите на кръвен данък в 1601 и 1666 г., адресирани до бейлербея на Румелия, определят територията им — цялата подчинена му област[96]. Без съмнение те обхващали и нашите земи, изцяло включени в това бейлербейство. Някои заповеди посочват отделни български райони, като тези на Самоков, Охрид, Скопие, Кюстендил, Щип, Битоля и други, а католическите мисионери говорят за набори в северозападните части[97].

В съвременната историография понякога се твърди, че градското население било освободено от кръвен данък. Османските документи категорично опровергават подобно мнение. Те изрично изброяват като подлежащи на набор селищата от градски тип[98]. Информацията за освобождаване от тази тегоба се отнася само за някои градски центрове. Според Х. Дернщвам момчета не се вземали от Цариград, Галата, Бруса и Триполи[99], а според С. Герлах — от столицата и Галата[100]. Нито един документ не ни дава основание да мислим, че български градски средища ползували подобна привилегия. Един протокол на софийския кадия от 1614 г. свидетелствува, че от кръвен данък не бил освободен даже такъв значителен град, какъвто през XVI в.

бил София. В него е регистриран спорът за наследство между християнина Андруша и неговия братовчед Мустафа, син на еничарина Ахмед. Според думите на присъствуващите свидетели мюсюлмани къщата — предмет на техния спор, била собственост на въпросния Ахмед като наследство от баща му Никола още преди да стане мюсюлманин и еничарин[101]. Относително ранната дата на протокола доказва, че въпросният еничарин Ахмед е преминал в исляма по пътя на кръвния данък. Впрочем за събиране на кръвен данък в София през втората половина на XVI в. говори и французинът Ж. П. Форезиен. Той разказва за жестокостта, с която се отнесли османците към една софиянка, в чиято къща той пребивавал при престоя си в града в 1582 г. Тя се опитала да скрие сина си от набора на кръвен данък в предходната година, за което била наказана по изключително жесток начин: османците изтръгнали с нажежени железа мамилите на гърдите ѝ[102].

От събирането на кръвен данък били освободени малобройните категории население със специални задължения, но привилегиите им не били трайни. Султанската заповед за рекрута от 1621 г. показва колко ефимерни били временните облекчения. В нея изрично се нарежда в случаи, че у раята от някои вакъфи или сред населението, занимаващо се с рударство, се окажат султански фермани, с които се освобождават от кръвен данък, да не бъдат считани за валидни. Нещо повече — да се изземат и да се изпратят в Цариград, а момчетата да се събират на общо основание[103]. Тук трябва да подчертаем два момента. Очевиден е стремежът на едрите феодали да си осигурят постоянен контингент от работна ръка, поради което понякога успявали да освободят от кръвен данък подвластното си население. Но тъй като това засягало интересите на централната власт, то било краткотрайно. Отдавна В. Мутафчиева показва, че става въпрос по-скоро за изключение, а не за правило[104]. Освобождаването от кръвен данък се отнасяло преди всичко за населението от султанските и емирските владения и създадените от тях вакъфи. Това се потвърждава и от обстоятелството, че единственото сигурно сведение за освобождаване на българи от кръвен данък е това за жителите на вакъфите на Касъм паша в Търновско[105]. Известно е, че Дряново, което е част от това феодално владение, по времето на Мехмед II било превърнато в тимар от централната власт. Завръщането му към вакъфа станало по нареждане на Баязид II, който потвърдил освобождаването на населението от различни данъци и ангарии към държавата и от събиране на момчета. Правата на вакъфа били потвърдени и от султан Сюлейман I. Ясно е, че тези облекчения не са продиктувани от някаква грижа за населението, а от личните интереси на крупните османски феодали не само да задържат своите безусловни поземлени владения, а и да си осигурят необходимата работна ръка.

Освобождаването от кръвен данък на раята от рударските селища също е свързано с подсигуряването на работна ръка, но вече за специални нужди на централната власт. Металодобивът изобщо и железодобивът в частност от XV столетие придобива особено голямо значение в икономиката на османците поради навлизането на различните видове огнестрелно оръжие. Производството на желязо изцяло се монополизира от държавата, за да се осигури метал за артилерията и лекото огнестрелно оръжие. В железодобива поради необходимата квалификация на производителите държавата им осигурявала специален статут. Едно от облекченията им, фиксирано със специален султански ферман от 1536 г., било освобождаването от кръвен данък[106]. Практическото му реализиране обаче е твърде съмнително. Споменатата султанска заповед от 1621 г. свидетелствува, че централната власт сама не се съобразявала със собствените си нареждания и изисквала да се съберат и от рударската рая документите, които ѝ осигурявали това облекчение. Доста по-рано, в 1610 г., Марино Бици в писмо до конгрегацията съобщава за събиране на кръвен данък от населението на Чипровци[107]. А, както се вижда от една бележка в регистър на тимари от Висока и Знеполе, още през XV в. селището било не само рударско, но и включено в султанските хасове[108]. Поради това може убедено да твърдим, че нито рударският, нито хасовският статут били във всички случаи гаранция за освобождаване от кръвен данък през трите столетия на неговото прилагане.

Публикуваният от Д. Шопова закон за мартолосите в нахията Баня на Видинския санджак от 1586 г. свидетелствува за освобождаване на тази категория население от даване на момчета за еничари[109]. Районът бил граничен и местните мартолоси трябвало да охраняват планината Кучаина от разбойнически дружини, идващи от Влашко. Засега това сведение може да се обясни като поредното изключение, тъй като информацията за другите селища на дервенджии и на мартолоси не съдържа податки за освобождаване от наборите на младежи. Няма данни за подобно облекчение и за друга категория население : военизиран статут — войнуците[110]. Казаното дотук ни дава основание да твърдим, че освобождаването от кръвен данък било привилегия, която централната власт давала на точно определена категория население в точно определен район. Бруталността, с която била отменена за всички през 1621 г., показва, че както всички разпореждания на централната власт в Османската империя, и този род облекчения не давали никаква сигурност.

За българите кръвният данък бил масово всенародно социално бедствие. И може би затова и днес, повече от двеста и петдесет години след премахването му, народът ни не е забравил хилядите свои синове, от които трябвало да се отрече, но не могъл да прежали. В песенното творчество се е съхранила една народна песен, която винаги е липсвала в буквари и учебници:

Еничари ходят, мамо, еничари ходят,
от село на село, мамо, от къща на къща.
Малки деца взимат, мамо, малки деца взимат,
турци да ги правят, мамо, турци еничари[111].

Нечовешките страдания са лаконично разказани в песен, за да не се забравят от следващите поколения. И те помнят.

Пристигането на еничарските отреди в селата и градовете, изборът на момчетата, извеждането им от родните селища било само началото на един некратък процес, който трябвало да превърне българските юноши в най-верните служители на османската власт. Наборът бил първият му етап. Вторият, също кратък, но със съществено значение за тяхната метаморфоза, ставал в еничарските казарми, където пристигали керваните със събрани от всички райони християнски момчета. Тук те били принуждавани официално да се отрекат от християнската религия и да приемат исляма. Промяната на религията в османските владения е акт крайно опростен, но необратим, а същността му е многозначителна. Момчетата изричали задължителната формула „Има само един бог, аллах, и Мохамед е неговият пророк“ и получавали ново име. Иван, Драгослав, Райко, Дабижив, Никола, Георги стават Мехмед, Ахмед, Хасан, Хюсеин, Али, Халил.

През средновековието човекът от християнския свят се считал фатално свързан с името си. Българинът от онази епоха бил дълбоко убеден в неговото магическо значение. Когато името принадлежи към славянското именно богатство, в самата му семантика е скрита благословия или личностна характеристика. Ако името е от християнско-православния именен фонд, носителят му се счита лично покровителствуван от съответния светец[112]. За помюсюлманчените момчета новите им имена не означавали нищо. Те били просто утвърдени комбинации от звуци. Но смяната на името на момчето, вече познало и възприело обществената психология на своето общество, означавала много. То не само завинаги се лишавало от едно нужно му покровителство от висши за него сили. Скъсана била реалната връзка с родната среда. Започвала да се къса и психологическата. И още нещо. В османската държава, както във всички средновековни държави, човекът, бил той християнин, мюсюлманин или евреин, обществено се представял чрез своето име и името на своя баща. За себе си и за другите Иван е син на Петко или Али е син на Хюсеин. Когато по една или друга причина Иван станал мюсюлманин и не било удобно да се напомня този факт чрез името, се използувала широко формулата „син на Абдулах“, т. е. на някой си божи човек. Иван, син на Никола, ставал Хюсеин, син на Абдулах. Личността запазвала своята представителност[113]. Момчетата, събрани като кръвен данък, след помюсюлманчването и смяната на името преставали да имат бащи изобщо. Те вече не били синове на Иван, Петко или Димитър, не били и синове на Абдулах. Те били ничии: само Хюсеин, само Мехмед, само Хамза. Това е белегът, който ги делял от другите и показвал, че били хора без корен, хора без родители и без род, с които османската власт разполагала, както намери за добре. Защото били нейни роби.

Третият етап е много по-дълъг. Момчетата, вече превърнати в мюсюлмани, били разпръснати по селата и градовете в Анадола. Османските хроники твърдят, че тук те трябвало да научат турския език и турските нрави. Ние повтаряме след тях същото, като добавяме, че тук те трябвало да възприемат основните догми и норми на мюсюлманското религиозно поведение[114]. Това означавало да забравят или да отрекат в себе си правилата на християнския морал, дотогавашните си представи за добро и зло, да забравят или да намразят майка и баща, братя и сестри. В юношеската памет трябвало да избледнеят спомените за родните планини, реки и равнини, за своя дом, за връстника, който бил приятел, и за момичето, което е обичал. Езика не успявали да забравят — така твърдят нашите предания[115]. Повтарят го и някои от европейските информатори, които пишат, че в османския двор се говорело толкова турски, колкото и славянски[116]. Така че билингвизма в султанските канцеларии въвели тези някогашни младежи, събрани като кръвен данък.

М. фон Зайдлиц съобщава, че разпръснатите по анадолските селища деца били използувани предимно за тежка физическа работа. Фактически те били продадени за временно ползуване на частни лица, които имали само един ангажимент към властта — да ги върнат живи. А ако се случело детето да не издържи и умирало, единственото задължение на собственика му било да съобщи на местния кадия. В противен случай трябвало да плати цената му[117]. Това са фактите. Историята се счита за точна наука и изгражда своите хипотези върху фактите. Но никакъв източник не е съхранил информация за онези три, пет или седем години — период, който всяко едно от тези момчета трябвало да изживее като временен роб на частни лица точно в юношеската си възраст. В тези свои години, на границата между детството и младостта, те трябвало да работят, така че не само да платят цената си на своя господар, а и да му донесат печалба. Трябвало пет пъти на ден да правят поклони на един чужд за тях бог, за да искат от него милост срещу неконтролираните насилия. Така те трябвало да живеят време, мерено в години. И може би тук е моментът на тяхното психическо пречупване. Времето, когато грубото насилие, безмерният безплатен труд ги карал да прокълнат и презрат света, съдбата си, майчиното си мляко. Единствената светлина за тях било бъдещето, когато щели да отидат в еничарските казарми и вече нямало да са роби на някой си безграмотен и жесток анадолски спахия, а на самия султан. Примамливият блясък на социалната прекатегоризация коренно променял човека, много човеци. И Иван, син на Стоян, постепенно в страдание изчезвал, за да се роди в неговата кожа Али, ничий син. Хиляди българи в течение на три столетия преживели тази метаморфоза, която ги превръщала в собствената им противоположност.

След като изтичали определените години, юношите, вече оформени по желания от османската власт модел, били връщани в Цариград, където ги подлагали на нов подбор. Тези, които били красиви и интелигентни според мярката на тогавашното общество, се отделяли за корпуса на ич-огланите — дворцовата прислуга. Основната маса попълвала корпуса на аджеми-огланите, за да бъдат подготвени за различните формации на платената армия — еничарския корпус, т. нар. шест бюлюка и флота. Третата голяма група, или онези, които нямали интелектуални качества за дворцови слуги и физическа сила за войници, били продавани като роби, като работна ръка за крупните феодални владения.

Ич-огланите извършвали всички видове дейности по поддръжката и живота в трите султански двореца — в Цариград, Одрин и Бруса. Един от митовете в съвременната османистика е, че те представлявали някаква съвършено подбрана група и изпълнявайки длъжности на пажове и прислужници на владетеля, се подготвяли за висши държавни служби. Наистина имало и такива. Султанът имал свита от 24 младежи, от които често подбирал най-близките си сътрудници в управлението[118]. Но тези най-близки до властта били твърде малко. Корпусът на ич-огланите не бил многоброен. Според Х. Иналджък в 1510 г. в него се числели общо 600 души, а в 1534 г. — 700[119]. От тях подготвяли многобройните видове служители и пазачи на двореца, като преминавали през различни форми на обучение и неколкократен подбор. От времето на Мехмед II до средата на XVII в. те били главният резерв на управляващата върхушка. Така османската царстваща династия се опитвала да избегне една закономерност във феодалните общества — формирането на наследствена аристокрация[120]. Намиращи се в постоянен контакт с владетеля и другите лица, които явно или тайно дърпали нишките на властта, тези момчета постепенно се превръщали в мъже с опит в управлението и в политическите интриги. Научавали се да ласкаят и да убиват. Овладявали майсторството на дворцовите сплетни и заговори. Умеели да използуват слабостите на султана и силата на харема. Превръщали се в османски държавни функционери. След време заемали различни длъжности в управленския апарат, а най-хитрите и най-амбициозните достигали до върховете на османската военна и бюрократична система. Ставали управляващи[121]. В тази малка група се криела най-примамливата илюзия за онези, които работели като слуги по сараите или били просто войска, илюзията, че можели при щастлива звезда да станат ако не велики везири, то поне началници на имперската хазна.

Големият процент от младежите били изпращани в корпуса на аджеми-огланите. Те били бъдещите войници. Тук започвало специализираното им военно обучение и заедно с него — целенасоченото религиозно възпитание, осъществявано от ордена на бекташите. През XV и XVI в. военната подготовка и системната религиозна обработка имали от османска гледна точка много положителен резултат. Чрез корпуса на аджеми-огланите османската военна машина превръщала децата на поробените народи в свои най-верни и самоотвержени войници. Мнозина европейски наблюдатели свидетелствуват, че при аджеми-огланите психологическата метаморфоза вече била завършена. През 1582 г. Ж. П. Форезиен пише: „... аджеми-огланите са най-зловредната и лоша пасмина... те не искат повече да признаят ни баща, ни майка и така се обявяват с думи и дела като смъртни неприятели на Христовото име...“[122]. След неколкогодишно обучение, вече зрели и силни, жестоки и безскрупулни мъже, те били зачислявани чрез специални церемонии в многобройните еничарски орти.

Третата група, тези, които оставали извън корпусите на ич-огланите и на аджеми-огланите, изчезвали във феодалните владения на висши държавни чиновници или офицери, в тимари и в чифлици, в занаятчийски работилници. За тях Х. Дернщвам, който чудесно познава живота в Османската империя, съобщава: „Освен султанските аджеми-оглани, които носят островърха дълга шапка, такава шапка носят и хиляди момчета, които живеят у пашите, турските свещеници, у занаятчиите, у всекиго, който може да си купи роб... Ако те добият деца, те също се смятат за роби и пленници. Ако хазаинът им изпадне в нужда, той ги продава. Султанът и пашите имат при себе си такива момчета, които им се падат по силата на кръвния данък“[123]. И така третата част от наборите, част, която количествено изобщо не може да се определи, била превръщана в роби. Но за разлика от ич-огланите и аджеми-огланите тяхното робство не им носело привилегии. Те били най-обикновени несвободни в един свят, в който робството било обичайно. Те можело да бъдат подарявани и продавани. Нямали право на собственост, тъй като самите били нечия собственост. При това става въпрос не само за т. нар.

домашни роби. Мнозина от събраните младежи били настанявани в обезлюдените земи, притежавани от едрите феодали като условни или безусловни владения[124]. Те отново се връщали в изходното си положение — работна ръка, но със статут, по-нисък от този на раята. Девширмето се оказвало и удобна форма за преразпределение на работната ръка в полза на управляващата върхушка. Имало и друга разлика. Вече били мюсюлмани.

Така немалка част от момчетата, набирани като кръвен данък, не само не били включвани в редовете на османската управляваща класа, както ни убеждават някои съвременни турски историци, а попадали в значително по-ниски слоеве на османското общество. Това означавало, че преминавали в значително по-тежък статут от този на християнската рая, от която произлизали. Девширмето било създадено, за да се задоволят нуждите от хора главно в армията и отчасти в бюрокрацията. С развитието на институцията обаче поради нейното широко прилагане и твърде честите набори, както и поради промените в статута на самите еничари, които започнали не само да се женят, но и да изискват превръщането на еничарството в наследствена професия, броят на събраните момчета ставал значително по-голям от този, който изисквали конкретните нужди от хора. И затова една немалка част от тях били превръщани в роби. Османската власт намерила рационален за нея изход.

Казаното дотук показва, че младежите, които събирали еничарските рекрути, имали твърде различна съдба. Повечето от тях ставали еничари или дворцова прислуга. Действително част от тях минавали през сложната и многостепенна йерархична стълба и достигали до висши офицерски длъжности в еничарския корпус. Някои с повече умение и дворцова ловкост заемали високи и дори най-високите стъпала в бюрократичния апарат. Естествено е, че тези, които успявали да „направят кариера“, били минимален процент. Дори в онези осемдесет години между средата на XV и тридесетте години на XVI в., когато управлението почти изцяло било в ръцете на помюсюлманчените християни, много малко от рекрутираните момчета достигали до върха на държавнополитическия живот. За повечето от тях идеята, че всеки еничарин имал възможност да стане велик везир, била просто мит. Но тъй като за една група този мит се реализирал, неговият психологически ефект бил огромен. Той запазил своята жизненост и днес и на него се опират тези историци, които искат да ни убедят, че кръвният данък давал възможност на децата на балканските народи да ръководят Османската империя[125].

Безспорно е, че най-голямата част от момчетата попълвала еничарския корпус и по отношение на масата от населението заемала привилегировано положение. Еничарите постепенно си отвоювали в буквалния смисъл множество привилегии и се считали за глезените деца на империята. Но и това било мит. Защото тези привилегии имали висока цена — живота им. Еничарите били щурмовият таран на османската военна машина, който чрез кръвта на синовете на балканските народи налагал османското господство в Европа, Азия и Африка. Митът за щастливите привилегии привличал в еничарския корпус все повече мюсюлмани и с тяхното нахлуване пресекнала бойната му слава.

Третата част ставали роби. Те били на най-ниското ниво в османската социална структура. Кръвният данък не само осигурявал свежа военна сила на османската държава, но и безплатна работна ръка на османските феодали.

Различна била съдбата на момчетата, които наборите на кръвен данък отвеждали извън родните земи. Но имало един общ за всички момент. Всички те с крайно незначителни изключения губели народностното си самосъзнание, чувството си за принадлежност към българския народ.

В литературата стои открит въпросът за ролята на тези момчета в битието на собствените им народи. Вероятно защото на пръв поглед те са изведени от родната среда категорично и не се завръщат в нея. Само онези от тях, които са направили главозамайваща кариера в османското общество, като Мехмед Соколович, продължават да са обект на научен и не само на научен интерес[126]. Българската историография досега изобщо не се е заинтересувала от онези българи, които са достигнали до върховете на османското управление. Знае се, че един от румелийските бейлербейове при Мурад II бил българин, че един от най-приближените на Мехмед II също бил от нашите земи[127]. И толкоз. Прадедите ни може би така дълбоко са се отрекли от синовете си, защото знаели, че са оръдие на чуждата власт. Това отрицание носим до днес. Но българското народно предание с болка носи спомена за онези свои деца, които години след наборите се връщали като командири на еничарски отряди, за да налагат със сила исляма в родните селища. Съхранило е и ужаса от тези променени хора. Някой си Пенджико налагал „правата“ вяра в Якоруда, доказвайки правотата ѝ с отсичането на главите на родните си братя[128]. Друга легенда разказва за друг еничарин, който пък убил майка си, за да превърне съселяните си от с. Борово в мюсюлмани[129].

Друго родопско предание ни представя жертвите на кръвния данък като ходжи. Те получили религиозно образование пак със същата цел — да помюсюлманчат българите от родния си край[130]. Тези предания, може би и неточни в своята конкретност, отразяват една реалност или по-точно страха от нея — че насилственото налагане на исляма се извършвало или можело да се извърши от родните синове. Защото действително еничарски отряди участвували в акциите на насилствено налагане на исляма[131]. Исторически бележник, сборник с предания на родопските българи, създаден през Възраждането, ни подсказва, че разказите за кръвния данък вероятно се опират на недостигнал до нас първоизточник. В него е посочена точно датата на един от наборите — от 1622 г.[132]. Сведенията за участие на произхождащи от Родопите еничари при следващото събиране на данъка или при помюсюлманчвания не могат да бъдат потвърдени от други по-сигурни източници, но вероятно тяхното участие се е налагало именно поради близостта им с местното население, поради общия им произход. Те познавали езика, може би помнели и някои от хората, което можело да облекчи изпълнението на задачата им. Имало и друго. Те трябвало да докажат, че са отрекли дълбоко и убедено своето минало, че са вече еничари.

Някои османски документи показват, че еничари са се завръщали в своите родни селища в нашите земи. В регистър на джелепкешани от 1567 г. един от българите е вписан твърде странно: „Добре — брат на еничара Искендер“[133]. Известно е, че след наборите връзките на родниините със събраните момчета изобщо се прекъсвали. Те не знаели неговото ново име, не познавали неговата съдба. Но в този случай се знаело, че Искендер е брат на Добре. Кръвната връзка е отбелязана от регистратора. Това означава, че Искендер е бил добре познат в този край, знаело се селото и кой е брат му. Той безспорно се е върнал в родното място.

Цитираният по-горе съдебен протокол на софийския кадия от 1614 г. за дело между българина Андруша и еничарския син Мустафа доказва, че двамата имали общ дядо — Никола. Еничаринът Мехмед се завърнал в родния си град — София, където живял и синът му Мустафа[134]. Тези примери имат значение на фактографска илюстрация, но далеч не са единични, макар че са редки.

Документите и народните предания ни дават основания да твърдим, че събраните като кръвен данък български момчета не оставали винаги безучастни към живота на своите сънародници. Някои от тях се завръщали по определен повод или завинаги, но за да застанат срещу своите сънародници, като крепители на чуждата власт. Тук се крие основната същност на девширмето, неговата особеност в сравнение с военните рекрути на другите феодални общества. Защото във всички средновековни държави, включително и тези в Европа, събирането на войници не е осъществявано без насилие, без принудителното откъсване на част от младите мъже и от производството, и от нормалния живот. Но те в една или друга степен защитавали интересите на собствените си народи. Събраните като кръвен данък ставали врагове на своя народ.

СЪПРОТИВАТА НА БЪЛГАРИТЕ

Човечеството отдавна осъзнава, че нормалният смисъл на съществуването на индивида е да роди и отгледа деца до възраст, в която те могат да се включат в биологичното и социалното възпроизводство и да продължат съществуването на социоконтинуума. От съвременна гледна точка реализирането на този смисъл в условията на късното балканско средновековие, т. е. през периода от началото на XV до края на XVII в., все още било твърде трудно. При средновековната бедност като начин на живот и ниската хигиена като норма на бит високата раждаемост била в непрекъсната конкуренция с високата смъртност, особено при децата. Колко дълго време българинът считал за дар божи нормалния ритъм при възпроизводството на генерациите, личи и в досега съществуващото поверие, че ако човек доживее раждането на правнук, той е опростен от всичките си грехове. Не само защото дълго е живял и дълго се е мъчил, но главно защото е изпълнил основното си човешко задължение — дал е продължители на род и народ. От XV до началото на XVII столетие при осъществяването на този върховен смисъл на живота българите освен многочислените препятствия трябвало да преодолеят и кръвния данък. Мизерията, бедствията, произтичащи от стандарта на живот и обусловени от развитието на производителните сили и производствените отношения, били възприемани като неизбежни, като наказание свише. Кръвният данък бил узаконеното насилие на една чужда политическа власт. Да спасиш сина си, което означавало да спасиш в бъдещето себе си и своя народ, вече не бил въпрос, решаван от бога, а от теб самия. Да запазиш детето си от кръвния данък означавало да намериш начини и средства да го опазиш от наборите, да не допуснеш помюсюлманчването му. На пръв поглед този стремеж изглежда лична работа на отделния родител, на отделното семейство. Но в своята масовост този стремеж бил стремеж за съхраняване на българската народност[135].

Писмените извори и творбите на народното творчество разкриват един доста разнообразен арсенал от средства, чрез които българите се опитват да се противопоставят на кръвния данък. Информацията на чуждите пътешественици, потвърдена от нашите предания, дава възможност да се установят няколко насоки в борбата за защита на децата. Първата от тях можем да наречем превантивна, целеща да направи момчетата неподходящи за наборите. Кръвен данък бил събиран в течение на векове и българите добре познавали както изискванията, така и забраните при подбора. И се опитвали да направят синовете си такива, от каквито османците не се нуждаели. Султанските заповеди изисквали да не се вземат вече женени младежи. И българите рано женели синовете си. Ст.Герлах, информиран от един унгарски военнопленник в империята, твърди, че в нашите земи понякога женели 8—9-годишни деца[136]. При тези преждевременни бракове никой не разчитал на сантименталните чувства на онези, които провеждали наборите, а на едно много по-прагматично обстоятелство — вече оженени, момчетата ставали глави на семейства и влизали в списъците на податната рая. Те оставали в своите селища като необходима работна ръка и данъкоплатци на местния феодал и фиска[137]. В българската етнографска наука е изказано мнението, че ранната мъжка брачност — при това по правило с по-възрастни жени, в българското традиционно общество се дължи на кръвния данък. Подобно предположение не е оправдано по няколко причини. Съвременните демографски проучвания показват, че този тип брак не е български или балкански феномен, а универсално за средновековните общества явление. Счита се, че той се дължи на необходимостта от работна сила в стопанството. Семейството на момичето се стреми да използува труда му максимално дълго. Семейството на момчето иска да получи максимално рано нов, но зрял работник. И за да не се накърни възпроизводството в селската общност, се налага като типичен бракът, в който съпругата е с 5—10 години по-голяма[138]. Поради изостаналостта на българската икономика той се запазва като масов стереотип много след като е изживян в европейския свят[139]. Кръвният данък не е можел да наложи такъв масов стереотип на брачност, но очевидно е повлиял на брачната възраст, сваляйки я много под естествената ѝ долна граница. Впрочем това нарушаване на естествената норма правело тази превантивна мярка слабо резултатна. Ако ранният брак бил спасение за момчетата, то бащите биха ги задомявали непроходили. И нищо не пречело на властта да наруши собствената си забрана. А затова, че не я нарушавала и че бракът не означавал винаги изплъзване от кръвния данък, свидетелствуват множество народни песни[140]. Мотивът за среща на еничарин със съпругата му след принудителната им раздяла е често срещан в песенния фолклор и не може да се възприема като художествена измислица. Той ни представя една реалност или една възможна реалност, първото условие за чието съществуване бил ранният брак на младежите, които въпреки забраните били взети като девширме.

Едно предание от с. Гела разказва, че за да запазят децата си още преди пристигането на еничарския отряд, майките сами осакатявали своите синове[141]. И тук е направен опит да се използуват османските забрани, тъй като изрично се изисквали здрави и силни момчета. Това било жесток, но по-сигурен начин за тяхното спасяване. Малцина обаче имали сили да направят инвалид собственото си дете със своите ръце. И как би живял такъв обречен човек в онзи труден свят! П. Рико ни представя едно не толкова драматично средство, преследващо същата цел. Според него населението начертавало с особен сорт трева на челото на момчетата кръст и той оставал белег за цял живот[142]. Подобен белег правел юношата неподходящ за османски войник. Но този лесен начин не станал масов. Вероятно за властта не било трудно да се справи със средство, при което измамата е очевидна.

Втората посока в съпротивата срещу кръвния данък били укриванията. Най-широко разпространено било бягството въпреки всички рискове, които носело. Органите на местната власт предприемали множество мерки, за да предотвратят бягството на момчетата от предстоящите набори. Този факт сам по себе си свидетелствува за масовостта на тази форма на съпротива не само в българските земи, но и във всички османски владения. И въпреки строгите мерки и пълната мобилизация на провинциалното управление много различни по произход документи свидетелствуват за бягства на момчета или на цели села. Релациите на католишките мисионери ни дават основание да твърдим, че ако не в Северозападна България, то поне в района на Чипровци това било обичайният начин да се избегне девширмето.

В 1611 г. Марино Бици докладва в Конгрегацията на вярата в Рим, че в предходната година, научавайки за идването на еничарския отряд, който щял да събира момчета за еничари, жителите на града скрили „младежта по планините, горите и пещерите...“[143]. Тридесет и пет години по-късно друг католически духовник, епископът Франческо Соймирович, съобщава за подобна ситуация[144]. Цяла преписка на католишките духовници от Чипровци дълго време уточнява положението със с. Железна, което се считало за запустяло, но се оказало, че жителите му го били напуснали временно, за да избягнат набора на кръвен данък в посочената вече 1646 г., и след една година се завърнали[145]. Ал. Матковски твърди, че бягствата били най-често прилаганият начин срещу кръвния данък и в южните райони на полуострова[146]. Но може би поради масовото му използуване османците отговаряли с жестока разправа с родителите. В цитирания доклад М. Бици добавя, че след укриването на младежта еничарският офицер заплашил да убие найнапред католическия епископ, а останалите жители да лиши от тяхното имущество[147]. Султанската заповед за събиране на кръвен данък от 1666 г. изрично нарежда тези родители, които са укрили децата си, да бъдат обесени[148]. Заплахите не били голословни. За това свидетелствува разказът на Ж. П. Форезиен за жителката на София, опитала се да скрие сина си, за което била подложена на нечовешки изтезания. И въпреки че ти изтърпяла, не могла да опази чедото си[149].

В ръкописно евангелие от Ловешко неизвестен книжовник от XVI в. е оставил приписка, кратка и мъчителна като стон:

„Ох, ох, ох, мъчно ми е на мен, окаяния, братя, в тези тежки времена. Когато пишех това на спокойно място, дойде ми известие, че са дошли за еничари. Моите деца не са годни още за еничари, но проклетите клеветници ме наклеветили пред проклетите агаряни. И избягаха с мой приятел при мен. Аз много се наскърбих и не зная какво съм писал. Клеветниците да не знаят сами себе си и своите деца. Амин“[150]. Каква е била съдбата на този човек и на неговите деца, ние не знаем. Но от вековете до нас е дошъл ужасът му, че ще бъде лишен от децата си, че ще трябва да понесе издевателствата на еничарите, че може би заради синовете му ще бъде наказан не само той, а и цялото братство.

Бягствата обикновено били временни — докато премине наборът. От Житието на Георги Нови Софийски научаваме, че понякога заплашените от кръвен данък младежи се преселвали в други селища. Поп Пейо, който в подробности познава живота на мъченика, разказва, че той е дошъл в София чак от Кратово, за да избегне наборите на девширмето[151].

Нашата информация за тази насока на съпротива срещу кръвния данък е твърде фрагментарна и по-скоро има илюстративен характер. Тя позволява само да отчетем бягствата като едно широко разпространено средство, без да имаме точна представа за неговата резултатност. В някои случаи, като този, за който говори М. Бици, момчетата били спасени. Успял поне временно да се укрие и Георги от Кратово. Но според други известия бягствата били напразни. Децата били залавяни, а родителите жестоко наказвани. При този начин на противодействие трябва да се отчетат два момента. Първият е неговият индивидуален, ограничен ефект. Ако едно дете успявало да се укрие, на негово място се вземало друго. За османците важно било не вземането на точно определено лице, а набирането на определен брой отговарящи на изискванията младежи. Един българин се спасявал, но за сметка на друг българин. От тази гледна точка резултатът от бягствата трябва да се отчете като нулев. Но ако се отнесем към тях като към явление, което засяга колкото народността като цяло, толкова и отделния човек, укриването на всяко едно момче имало положителен резонанс. Защото е доказателство, че при лична смелост и поемане на риск можеш с успех да се противопоставиш на чуждата власт, да я преодолееш. Този ефект бил по-скоро психологически, а не демографски. Но той поддържал вярата, че можеш да спасиш сина си. Може би затова въпреки заплахите мнозина не се примирявали. По време на наборите укриванията на младежи в далечни селища, в манастири, в гори и в пещери продължавали. Защото всеки се надявал, че щом някои успявали да запазят децата си, може и неговият син да успее да избегне османското насилие.

Заслужава внимание една особена модификация на укриванията, в която участвували някои от представителите на местната управленска върхушка. В султанските нареждания постоянно изрично се заповядва на кадиите, субашиите, войводите, управителите на вакъфи, притежателите на тимари и зиамети по никакъв начин да не се месят или противят при събирането на момчетата[152]. Това не може да се приеме като стереотипна формула на дворцовата дипломатика, която е откъсната от практиката. В една заповед към това нареждане е добавено: „при събиране на момчетата местните кадии, войводи, субашии и чиновници ... са покровителствували по едно-две села и не са допускали да се съберат момчета или са пречели да не се съберат...“[153]. Явно е, че централната власт е предприела мерки не срещу възможно, а срещу съществуващо явление. Отделни податки показват конкретни случаи на намеса на спахиите в полза на немюсюлманите. Ал. Матковски публикува султанска заповед от 1607 г., която обвинява санджакбейовете, кадиите, назорите и емините на мукатаите от санджаците Скопие, Вучитърн и Призрен, че пречели да се събират наборите на кръвния данък[154]. Това безспорно е твърде интересно, за да бъде отминато без внимание. Противодействието на провинциалната върхушка срещу кръвния данък може да бъде обяснено със стремежа на нейните представители да запазят необходимата им работна ръка и бъдещите си данъкоплатци. Събирането на момчетата означавало и намаляване на тяхната рая и в известна степен засягало икономическите им интереси. Кръвният данък еособено от втората половина на XVI в. ставал една от конфликтните точки между централната власт и формиращата се провинциална аристокрация. Към това може да се добави предположението, че българите подкупвали част от местното мюсюлманско население, и то онези слоеве, които имали влияние в локалното управление, надявайки се, че те биха намерили начин да се противопоставят на еничарските части, провеждащи наборите.

Укриванията на момчетата със съучастничеството на представителите на местната власт вероятно били доста по-резултатни в своите конкретни проявления. Може би и затова били по-масови. Но отново твърде ограничено — за отделно лице или за отделно село. Защото, спасявайки едни, те посочвали други. Интересите на властта били достатъчно добре защитени от самата система на набор, за да бъдат застрашени съществено.

Съдействието на местните администратори и владетелите на поземлени владения при опитите на българите да запазят децата си от кръвния данък ни насочва и към едно друго средство с широко приложение в османския обществен живот изобщо — подкупа. Султанските заповеди изисквали от еничарите, провеждащи наборите, да не вземат „нито аспра, нито зрънце“[155]. Но, както казва Х. Дерншвам, „които знаят какво и как да направят, откупвали сина си срещу неколкостотин аспри от офицера, провеждащ набора, който тайно получавал по този начин много пари“[156]. М. Бици, описвайки драматичната ситуация в Чипровци след укриването на момчетата в 1610 г., съобщава, че жителите на града трябвало да дадат много „дарове и разноски“, за да спасят града от разорение и католишкия епископ от смърт[157]. Подкупът обаче бил средство с ограничен ефект.

Мястото на „откупените“ младежи било заемано от други, които нямали средства да платят на еничарския офицер или на местните управници. Цитираната по-горе приписка от Ловешко показва как онези българи, които имали контакт с османските администратори, насочвали еничарите към бедните или към децата, чиито родители в момента не били в селището[158]. Народните песни тежко проклинат местните християнски първенци, които, за да съхранят своите деца, отпращали еничарския офицер към вдовишките семейства[159]. Чрез подкупа можем да обясним и несъответствието между изискванията на централната власт и практиката на наборите. Книжовникът от Ловеч изрично свидетелствува, че въпреки ранната възраст на децата му те били заплашени от рекрута[16]. Еничарските офицери трябвало да вземат определен брой деца. И когато онези, които били в подходяща възраст, т. е. юношите между 15 и 20 години, били укрити или откупени, повличали по свидетелство на европейците 8—10-годишни деца. Наборите на кръвния данък били крайно конфликтна точка в социалните отношения вътре в българската среда. Богатите семейства успявали да опазят с пари или връзки своите синове. Масата от населението, лишена от материални възможности, не можела да спаси децата си. Нещо повече. Трябвало да компенсира със своите деца укритите младежи от по-заможните семейства. Но поради продължителното събиране на тегобата и поради невисоката степен на социална диференцираност общият резултат от подкупа също трябва да се оцени като твърде ограничен. При един, втори, трети набор една къща или едно село можели с пари и подаръци да опазят едни български деца за сметка на други български деца. Но след време отново идвали еничарските отреди и отново започвала същата драма. Сега успявали да укрият синовете си други семейства или други села. В 1610 г. чипровчани скрили момчетата, дали пари и дарове на еничарите и спасили синовете си. Но в 1646 г., както пише Ф. Соймирович, въпреки че децата пак били укрити, въпреки че пак платили пари, усилията им останали без резултат. Няколко момчета били взети като кръвен данък[161].

Както при бягствата, така и при подкупа опазването на момчетата било лична инициатива на техните родители, макар че в някои случаи жителите на цели селища се обединявали, за да запазят синовете си. Но индивидуалният момент оставал основен в тези опити за отпор. И още нещо. С укриванията, осакатяванията, ранните бракове, подкупите българите се опитвали да „излъжат“ централната власт, без да се противопоставят открито. И, както обикновено става при този метод на обществено противопоставяне на властта, всеки предпочитал да действува сам, мъчел се да запази само собствения си син. Тази стихийна, неорганизирана форма на съпротива, дължаща се на липсата на развити социоорганизиращи структури в българската среда, предопределя нейната нерезултатност. Индивидуалното действие имало и индивидуален ефект.

Редица известни ни случаи говорят за опити да се постигне по-голяма сплотеност на жителите на отделни селища, за да запазят момчетата от набориге на кръвен данък. Един документ от сиджилите на гр. Битоля ни представя интересен опит на жителите на две села от този район — Маловица и Влахци, да запазят своите деца, а едновременно с това да изпълнят задължението си към централната власт. В протокола на местния кадия е регистрирано, че Михайло, син на Киро, от с. Кръстофор приел исляма и се задължил срещу сумата от 3100 гроша, дадена му от селяните от двете села, да отиде девширме[162]. Кой е бил този Михайло, станал срещу три хиляди гроша Мехмед, никога няма да узнаем. Няма да узнаем и какво го е тласнало към този компромис — бедността или суетата, вечната човешка алчност или също вечната надежда за нещо по-добро в краткия живот. За нас е важен фактът, че жителите на две български села събрали значителна сума пари, за да платят собственото си спасение от кръвния данък. Не без значение е и фактът, че въпреки всички нареждания на централната власт да се прави общ преглед на момчетата, да не се допускат подмени и т. н. сделката между Михайло-Мехмед и селяните от Влахци и Маловица е официално регистрирана пред кадията, пред длъжностното лице, което представя османската власт. Това вече ни дава основание да мислим, че подобни действия не само не са били изключение, а една нерядко срещана практика поне в този район. Само така може да си обясним „наивността“ на кадията, който не само нарушил висшите султански нареждания, но и оставил документ за своето нарушение.

Друг протокол от същите битолски сиджили, макар и по-неясно, документира някаква подобна акция при друг набор на кръвен данък. В него по искане на жители на с. Никополе е записано, че изпълнявайки задължението си да предадат на еничарския офицер Мустафа ага едно момче като девширме при рекрута от 1638 г., те били възпрепятствувани от собствения си спахия Хасан Челеби. Той насила взел от тях момчето Петко, когато те го водели при еничарския ага[163]. Може би и [illegible] за момче, на което жители на селото платили да заместят [illegible], фалшификацията им била разкрита от спахията. Или пък избраното от местните първенци момче [illegible] получи заплатата на тимариота? Документът, с който разполагаме, е твърде кратък, за да разберем мотивите на спахията. Те впрочем не ни интересуват. За нас е важно искането на селяните да се регистрира готовността им да изпълнят своето задължение към властта, поради което регистрирали [illegible] при кадията. Очевидно подмените на момчетата, за които често става дума в султанските заповеди, не са били единични случаи. Срещу пари българите успявали да склонят не само бедни [illegible], но и циганчета или други [illegible] деца да заместят синовете им. Може би те считали, че чрез кръвния данък ще могат да се спасят от статуса си и [illegible] да направят кариера в еничерската пехота или султанския двор. Ант. Вранчич, който добре се ориентира в етническото разнообразие на Балканите, пише изрично, че групата момчета, събрани като кръвен данък, която срещнал по своя път, се състояла от цигани. А султанските заповеди не пропускали да подчертаят, че [illegible] момчета не бивало да се вземат. Впрочем, както и в много други случаи, нарушението на [illegible] на централната власт [illegible] практика при събирането на девширме.

Подмените на момчета при събирането на кръвен данък показват как българите, притиснати от [illegible] необходимост, търсели начин едновременно да изпълнят исканията на властта, и да спасят децата си. Може би [illegible] пример за един от малкото случаи, в които някой [illegible] успявал да реализира българската поговорка „и вълкът сит, и агнето цяло“ почти буквално. Но за нас е по-важен фактът на обединяване усилията на селския колектив при [illegible] срещу кръвния данък. В тези случаи спасението на децата не е лично дело, а акция, обществена от всички жители на едно или няколко села.

Една по-висока степен на сплотеност [illegible] срещу кръвния данък е засвидетелствувана в онези случаи, когато българите заставали открито срещу [illegible] и отказвали да дадат децата си на еничарския отряд. Макар и малобройни, примери за такива акции не липсват. Ал. Матковски публикува документ, от който се вижда, че в 1565 г. жителите на с. Брезище нападнали [illegible] които водели към Цариград събраните момчета, които [illegible]ват в селото им. Т. Гьокбилгин публикува подобна заповед от предходната 1564 г., в която се съобщава за група селяни – немюсюлмани, пресрещнали [illegible] събрани вече младежи и успели да върнат [illegible] ло. Този тип действия вече качествено се различават от [illegible] посочени дотук методи за противопоставяне на кръвния данък. Те не били повече или по-малко сполучлив опит да се надхитри властта, а проява на открито противопоставяне на кръвния данък. В тях участвували значителен брой хора, които, за да разчитат на успех, трябвало да имат известна организация. При това те целели спасението не на едно дете, а на всички момчета, събрани от селото. Селският колектив, пристъпвайки към този род акции, разбирал риска, който поемал, но, както се вижда от султанската заповед през 1565 г. жителите на с. Меке не само върнали синовете си, но и ги кръстили отново в местната църква. Грижите на централната власт за охраната на керваните със събрани момчета по пътя им към еничарските казарми, сложната система на регистрация и многократните нареждания за изключителна бдителност при транспортирането им навеждат на мисълта, че подобни действия не са били отделни, крайно редки случаи. Османските органи на управление не биха полагали толкова много усилия, ако всяка група от събрани момчета не би била поне теоретично застрашена от нападения на родителите, решени да спасят децата си. Ние нямаме конкретна информация за подобен тип действия в българските земи и изобщо за османските балкански владения. Цитираният документ се отнася за азиатските османски територии, но самата система на наборите дава основания да се мисли, че опитите за спасяване на момчетата чрез въоръжени или невъоръжени, но колективни действия на немюсюлманите от засегнатите селища не били необичаен метод на съпротива от страна на цялото християнско население.

В публикуваните от Й. Вазделис сиджили на гр. Негуш се намират два документа, които разкриват значително по-висока степен в борбата срещу кръвния данък. От тях научаваме, че в 1705 г., когато в града пристигнал еничарски отряд, за да събере като кръвен данък 50 момчета, населението се вдигнало на открит бунт. Жителите не само заявили, че няма да предадат синовете си на мюсюлманите, но и убили еничарския офицер, който ръководел набора. Категоричността на своя отказ да се подчинят на нарежданията на властта те потвърдили с организирането на чета от 100 души, която напуснала града и започнала да напада живеещите в околността мюсюлмани. Наборът на кръвен данък в града не бил проведен. Нещо повече, трябвало да се положат много усилия, за да бъдат спрени бунтовниците. Всички мюсюлмани се вдигнали на оръжие. Четири месеца продължило преследването. Под командуването на изпратен от столицата офицер местните османски сили успели да разбият четата след дълги и ожесточени сражения, както се казва в самия документ. Водачите на бунта Зиси Карадимо и синовете му Васил и Димитър били обесени публично. Но въпреки [illegible] този край бунтът в Негуш не бил безсмислен. Кръвен данък тук не бил събран[167].

Бунтът в Негуш може да се приеме като кулминация на борбата срещу кръвния данък. Срещу наложената от векове тегоба застанало цялото местно население, което твърдо отказало да изпълни нареждането на централната власт. То не само се противопоставило на еничарския отряд, но и продължило въоръжените действия. След убийството на еничарския офицер обект на нападенията им станали „верните на исляма мюсюлмани"[168]. На насилието жителите на Негуш отговорили с насилие. Тук неподчинението на властта прераснало в етнорелигиозен конфликт. Събитията в Негуш през 1705 г. са свидетелство за високата степен на консолидация на немюсюлманското население при такава критична ситуация, предизвикана от наборите на кръвния данък. Трябва да си припомним, че това е последното сигурно сведение за рекрут на кръвен данък. Разбира се, малко вероятно е тази въоръжена акция, създала много грижи на централната власт и коствала много усилия на органите на местното управление, да е повод, ако не причина, за премахването на кръвния данък изобщо. Някои податки показват, че не за първи път срещу кръвния данък е действувано така решително. Немюсюлманското население и в другите части на османските владения е правило опити да се разбунтува при наборите[169]. Много по-сложни били причините за тяхното премахване. Бунтът в Негуш преди всичко е доказателство за социалната зрелост, за достигнатото разбиране за колективно въоръжено противодействие. След тривековното събиране на момчета многобройните, изброени дотук масови опити за индивидуален отпор или за заобикаляне на конкретното разпореждане са доказали своята безсмисленост. Немюсюлманите осъзнали тяхното ограничено действие и резултати. Откритата въоръжена съпротива е естествено породилото се следващо, по-високо стъпало в борбата за защита на момчетата от османската власт. Достигналите до нас източници дават основание да го считаме като нов момент в отношението между покорените балкански народи и османската държава. На узаконена форма на насилие, превърнала се наистина в традиционна, немюсюлманите отговарят с насилие. Тяхната реакция все още е стихийна, но е масова и решителна. И затова бихме могли да предположим, че не самият бунт в Негуш, но промяната в обществената атмосфера, която той изразява, е един от факторите за окончателното премахване на кръвния данък[170]. Прекалено много сили трябвало да съсредоточава властта за осъществяване наборите, което при условията в империята вече се оказвало нерентабилно.

Многобройни са сведенията за различни форми на противопоставяне на кръвния данък, но не липсват данни и за обратното явление. Някои от европейските наблюдатели съобщават, че понякога родителите с радост предавали децата си на еничарските отряди, за да се освободят от данъци и задължения към държавата[171]. Тази информация не може да бъде оставена без внимание. Би било некоректно да я подминем и с пълна увереност да твърдим, че в течение на триста години не е имало нито един случай, при който бащи и майки посрещали рекрутите ако не с радост, то с примирение, а може би и с облекчение.. Причините биха могли да бъдат от всякакво естество. Ако в семейството имало много деца и малко хляб, ако синовете били няколко, а нивата една, ако човек повярвал, че бъдещето на сина му в еничарския оджак ще е по-добро, ако непосилният труд и многото страдания го карали да се усъмни в справедливостта на християнския бог, ако периодическият ужас го е довеждал дотам, та животът да му е опротивявал и всичко вече да му е все едно, ако... Би могло да има толкова много „ако“, а не може да се изключи възможността някои и по някое време да са помисляли, че кръвният данък е житейският шанс на синовете им, а може би и за тях. Но ако е имало заблудени, не е било задълго. Защото османското законодателство, а и практиката не предвиждали промяна в статута на семейството, чието дете се вземало като кръвен данък. В Закона за земята от 1609 г. специален параграф регламентира социалната прекатегоризация на взетото момче, но категорично постановява запазване положението на семейството му такова, каквото си е било. „Когато някои записани в регистъра раи немюсюлмани или синове на раи немюсюлмани са записани за кандидат-еничари въз основа на височайши ферман или бидейки мюсюлмани, са станали кандидат-еничари или еничари, те излизат от положението на рая. Но ако синовете или братята на гореспоменатите са регистрирани рая, не се освобождават от положението на рая и от плащането на раетски данък поради еничарското положение на първите. Те си остават рая, както преди“[172]. Законът е ясен и практиката многократно го е потвърдила. Ако при някои от събиранията са обещавани известни данъчни облекчения на семействата, те не са отразени в документите. Достигналите до нас султански заповеди не споменават нищо за каквито и да било привилегии. Напротив. Османски източници свидетелстват, че при наборите освен децата си немюсюлманите трябвало да дават специална такса в пари. Според източниците тя била предназначена за дрехите, в които османската власт щяла да ги облече, и за обръсването им, с което символично се изразявало помюсюлманчването[173]. Поради това, ако някога някой е посрещал наборите като неизбежна реалност, без особени емоции, то не е било поради някакви данъчни облекчения. Такива не е имало и българите знаели, че няма.

Ст. Герлах, описвайки едно свое пътуване по източния черноморски бряг, съобщава, че в краткия си престой сред гръцкото население на Лупата (Караагач), видял деца, които се радвали, че ще станат роби на всемогъщия султан и ще получават годишно по една или няколко аспри заплата. „Едно такова момче — пише той — ми показа черквите и желаеше по-скоро да стане роб...“[174] Ст. Герлах е очевидец на живота в Османската империя през XVI в. и като приемаме за истинна другата информация, която откриваме в неговия Дневник, не можем да пренебрегнем или отречем и това сведение. Конкретните му впечатления се отнасят за гръцко население, и то живеещо в Анадола. Но нима това означава, че подобни явления не е имало и в нашите земи? Смешно е да се говори, че при едни условия, общи или близки за всички балкански народи, едни са реагирали по един начин, а други точно по обратния. Позовавайки се на К. Иречек, Ал. Матковски пише, че именно българите доброволно давали децата си като кръвен данък[175]. Подобни сведения има и за населението на Босна, т. е. за онези народи, с които европейците влизали в по-непосредствен, макар и кратък допир, тъй като пътят им минавал през техните територии. От тези мимолетни впечатления и бегли податки е изключено да се правят даже намеци за заключения от етнопсихологически характер за един или друг народ, каквито прозират в някои съвременни публикации. Едните, видите ли, доброволно давали децата си на османската власт, а други пък самоотвержено се съпротивлявали. Подобен подход, даже и да е лишен от националистически подбуди, което е почти невероятно, е неприкрито наивен.

Родителската любов към децата е универсално общочовешко явление. Така както е общочовешка и родителската грижа за тяхното бъдеще. И ако в определени периоди отделни лица или отделни групи хора са считали, че за децата им кръвният данък не е толкова голямо зло, то това не зависело от някакви психически дадености на един или друг народ, а се определяло от конкретни исторически обстоятелства.

Р. Самарджич в своята чудесна биография на Мехмед Соколович, момчето Байо, което чрез кръвния данък извървява пътя от бедния дом в гр. Рудо на Вишеградския кадилък до богатствата и славата на най-великия от великите везири, прави сериозен опит да обясни това, което днес можем да наречем примирение при насилственото вземане на младежите. „Повтарянето на едно явление, било то и насилие, води до навик“[176] — пише той. Когато от най-ранна възраст детето научава, че кръвният данък е неизбежното зло, че е преживян от баща му и дядо му, от майка му и баба му, от всички, които го заобикалят, то започва да се примирява с обстоятелството, че и той ще трябва да го преживее. И трябва да се съгласим със сръбския учен, че малко са били онези семейства, които са могли да дадат подкуп или да поемат несигурния риск на укриването. Пък и, както вече се каза, ако се спаси едното дете, ще се спаси ли другото при следващия набор? Приемането на кръвния данък, примирението с него като елемент на масовата психика на балканските народи не може да се отрече. Но не може да се отрече и пълното му отрицание в същата тази психика. За това свидетелствува преди всичко народното творчество, в което жестоката тегоба многократно е разказана, изпята, изстрадана, отречена.

Отдавна е установено, че народната песен, преданието, легендата е своеобразна форма на художествено битуване на исторически факт, на събитие, на процес[177]. И в такъв аспект многобройните песни и предания със сюжети, свързани със събирането на младежи за кръвен данък, отразяват една доказана от множество документални свидетелства реалност. Но наред с това творбите на народното творчество идват до нас не като носители на конкретна информация, а като изразители на отношението към тегобата, отношение, което съдържа отрицанието в една усложнена форма. Те разказват многобройните житейски варианти на самия факт на насилието на властта и произтичащото от него страдание на деца и родители. Но в многобройните български народни песни с еничарска тема се представя и заплахата, която предстои да изживее взетото момче, обречеността на неговия живот. В различни краища е разпространена песента с мотив за брачна връзка между брат и сестра, разделени като деца от кръвния данък[178]. Във всички европейски общества инцестът много преди средновековието е напълно отречен. Както християнската религия, така и общественият морал го определят като едно от най-големите престъпления, което става причина не само за лични, но и за масови бедствия. В европейската култура от античността трайно се препредава Едиповата драма — случайният, неподозиран от самите извършители инцест, обричащ ги на екстремни страдания. В българския фолклор този сюжет по правило се свързва с кръвния данък. Преплитането на кръвния данък с извършването на най-тежкото престъпление не се дължи само на реалната, скрита в самата ситуация възможност да се достигне до него. Тази връзка има определено възпитателна функция[179]. Песента трябвало да внуши на момчетата, които ще бъдат взети, и на тези, които ще трябва да се разделят с тях, висшата морална опасност, която ги грозяла. Заплахата от голямото бъдещо престъпление и неизбежното страшно наказание трябвало да изгради морално-етичната бариера срещу кръвния данък.

Един друг сюжет в песните с еничарска тема представя жалбата на майката към сина, с който трябва да се раздели[180]. Страданието ѝ е излято в поучение, последното, което той трябва да запомни, напускайки завинаги дом и семейство. Основната му идея е да не бъде насилник на своите. Всяко насилие на бъдещия еничарин ще предизвика страдания, силни като тези на разделящата се с него майка. В този род песни, както и в тези за разпознаването на еничарин с неговата изоставена на младини съпруга[181], внушението е адресирано преди всичко към младежите, които ще погълне кръвният данък. Да помнят, че те не са и не могат да бъдат забравени, че не са прежалени. И още нещо. Че те, както близките им, са жертви, а не герои. Широкото разпространение на различните варианти песни с еничарска тема има определено функционално обяснение. Тези песни не само отразяват даден факт. Те трябвало да внушат ясно определени идеи, които би трябвало да останат в съзнанието на младежите и след онзи процес на личностни промени, които им предстоели да преживеят. Именно чрез народното творчество ние можем да открием пътищата, чрез които се е възпитавал социалният негативизъм към кръвния данък във всяка следваща генерация българи. Едновременно с това те са и опити да се изградят у тях трайни чувства, разчетени на едни от най-силните мотиви за човешка привързаност — любовта към майка или сестра, за да се смекчат резултатите от възпитанието на бъдещите еничари. Именно народното творчество показва, че за българите, а и за другите балкански народи съпротивата срещу кръвния данък не е била само личен въпрос на родителите или на отделните семейства. Това е бил проблем на техния обществен живот и чрез механизмите на народната култура са се полагали усилия да се изгражда и поддържа атмосфера на противодействие срещу него. Кръвният данък се оценява не само като трагедия, а и като опасност, която грози бъдещето и на младежите, и на техните близки.

Би могло да се каже с голям процент увереност, че в това отношение народното творчество е изпълнявало тази възпитателно-охранителна функция. Момчетата знаели, че за някои от тях кръвният данък би им открил врати за военна или административна кариера, би ги поставил в много по-висок социален статус от този на рая, към който принадлежали по произход. За това свидетелствува цитираният по-горе пасаж от Дневника на Ст. Герлах. Но въпреки това при наборите някои се опитвали да избягнат това бъдеще. Противодействието им не било само емоционално. Няколко османски документа свидетелствуват за бягства, организирани от самите момчета. Пак султанските заповеди, обявяващи набори на кръвен данък, изисквали внимание и добра охрана, за да не избягат събраните младежи по пътя. Г. Гълъбов публикува една султанска заповед от 1564 г., от която се вижда, че опасенията и мерките не били ненужни[182]. Група младежи, след като били доведени до Цариград и помюсюлманчени, избягали от еничарските казарми и се върнали в родните си места.

Близо три десетилетия по-късно, в 1592 г., друга заповед разпорежда да се издирят 48 младежи, които след набора на кръвния данък били помюсюлманчени и според установената практика изпратени да работят в някакъв чифлик в Анадола[183]. Момчетата избягали и така се укрили, че въпреки всички усилия се оказало невъзможно да бъдат върнати. И това сведение впечатлява поради мащаба и успеха на акцията, но от него не можем да направим извод, че бягствата на момчетата били масово явление. Твърде сериозни били мерките, които вземала османската власт срещу подобен род действия, за да бъдат те нещо обичайно. Очевидно е обаче съществуването на такива масови бягства. Сведенията, с които разполагаме, са случайни, но достатъчно показателни. Преди всичко те показват бягството като форма на протест от страна на самите младежи, които били жертви на кръвния данък. От друга страна, те свидетелствуват за резултатността на стремежа на българската народна култура да утвърди в общественото съзнание отрицание към кръвния данък и към промененото бъдеще на събраните момчета. Въпреки че между тях можело да има бъдещи велики везири, еничарски аги, султански съветници и дори негови роднини, народът не приемал тези свои деца за избраници. За българите те били предопределени нещастници. Самите те дълго се оценявали по същия начин и затова се опитвали да бягат — за да променят злата си орис.

Кръвният данък, понасян и преживяван от българския народ в течение на триста години, е едно от тези явления в човешката история, които винаги ще бъдат отричани като възможност и като социална практика. Такава била оценката на тези, които са го преживявали, такава е съвременната, такава ще е и бъдещата оценка. В нашата история той е недискутираното доказателство за изключително тежките условия на османското владичество. Даже най-рационалното, лишено от всякакъв сантиментализъм отношение към миналото не може да отрече жестокостта на периодичното, утвърдено като социална норма откъсване на младежите от родната им среда, за да бъдат използувани за нуждите на османската държава. Кръвният данък е едно от тези явления в историята ни, при чието изучаване строгият научен анализ в своите крайни резултати напълно се покрива с емоционалната патетичност.

Направеният анализ на известните факти за кръвния данък и отношението на българския народ към него води до няколко извода, отнасящи се не толкова до неговата същност, колкото до мястото му в историческото ни битие. От българите той е възприеман като бедствие, страшно, но неизбежно. Срещу отделния човек, срещу семейството или малката общност от селяни и граждани заставала като непреодолима стена цялата мощ на Османската империя. При рекрутите на кръвния данък се обединявали нейните военни сили, административният ѝ апарат, религиозните ѝ институции. Въпреки отделните опити българите не можели да преодолеят тази стена и се принуждавали да се подчинят на действителността. В тези три века хиляди български момчета чрез кръвния данък били използувани за нуждите на Османската империя в нейната вътрешна и външна политика. И същевременно с това чрез самите тях и чрез техните наследници била откъсвана и обезродявана една чувствителна част от българската народност[184].

Въпреки относителната малобройност и безспорната разнородност на източниците, разкриващи отношението на българите към кръвния данък, можем убедено да твърдим, че прадедите ни прекрасно са разбирали негативната му роля както в демографски, така и в политически аспект. Демографските загуби били възприемани като другите бедствия на епохата и били компенсирани с високата раждаемост. Тук би трябвало да отворим една скоба, за да коригираме невярната представа за неучастието на българите в османската армия, което някои сочат като демографски плюс. Чрез наборите на кръвен данък, провеждани в течение на близо три столетия, от всяка генерация била отделяна част от подрастващото поколение, което се изключвало от демографското развитие на народа ни с категоричност, равна на тази на смъртта. Може би и за това българите считали събираните като кръвен данък младежи за мъртъвци. В политическия живот кръвният данък дълго време бил възприеман като средство за укрепване на Османската империя и следователно за поддържане властта ѝ над завоюваните народи. Именно това разбиране обяснява и пълното му отрицание в българското обществено съзнание.

БЕЛЕЖКИ

[1] Seydlitz, M. v. Bewehrtes Reysebuch des heiligen Landes. Nürenberg, 1959. Цит. по бълг. превод в Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в. Увод, подбор и коментар Йонов, М., С., 1979, с. 282—283.

[2] Papoulia, B. Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im Osmanischen Reich, München, 1963, p. 1.

[3] Георгиева. Цв. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. ГСУ—ФИФ, LXI, 1967, д. 37.

[4] Kunt, M. Transformation of Zimini in to Askeri. Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Function of a Plurals Society. Ed. by B. Braund and B. Lewis. Vol. I. The Central Lands, Holms, S. Meier Publishers, INS; New Jork — London, 1982, p. 56.

[5] Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman, I, Paris, 1884, p. 45.

[6] Köprülü, M. F. Les Origines de l'Empire Ottoman, Paris, 1935, p. 17.

[7] Kunt, M. Op. cit., p. 57—59.

[8] Мутафчиева. В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVII в., С., 1962, с. 33—35.

[9] По този проблем за основно изследване се счита това на Barkan, Ö. L. Osman Imparatorlugunda bir Iskan ve kolonizasion metodu olarak sürgünler. IUIFM, XV, 1954, 4, p. 309—3370. За необосноваността на някои от неговите становища за ролята на османската колонизация и необходимостта от обстойно преразглеждане на проблема вж. Тодоров, Н. Балканският град XV—XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие, С., 1972, с. 18—19.

[10] Георгиева, Цв. Някои главни последици от османското завоевание на българските земи. — В: Сб. Следдипломна квалификация по история, IV, 1979, с. 220.

[11] Papoulia, B. Op. cit., p. 42—49.

[12] Ibidem.

[13] Vryonis, S. Isidor Clabas and the Turkisch Devshirme. Speculum, XXXI—3, 1956, p. 433—443.

[14] Новичев, А. Д. История Турции, I. Эпоха феодализма, XV—XVIII в., Л., 1963, с. 36.

[15] Нешри, М. Огледало на света. История на османския двор. Съставителство и превод от османотурски език М. Калицин. С., 1984, с. 190.

[16] Брокиер, Б. Задморско пътешествие. Редакция и бележки Мутафчиева, В. Превод от оригинала Н. Колев, С., 1968, с. 88.

[17] Нешри, М. Цит. съч., с. 195.

[18] Цитатът е по Palmer, J. A. The Origines of Janissaries. Bulletin of John Riland's Library, XXXIV—2, 1953, p. 466.

[19] Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и коментарии Рогова, А. И., М., 1978, с. 74.

[20] Пак там, с. 98.

[21] Babinger, F. Die Aufzeichungen des Gennesen Iacopo Promontorio de Campis über den Osmanenstaat im 1475, München, 1957, p. 12—13.

[22] Sabanovic, H. Krajiste Isa-bega Ishakovica. Zbirni kadastarski popis iz 1455 godine, Sarajevo, 1964, p. p. 29—31, 52—56, 60—64.

[23] Palmer, J. A. B. Op. cit., p. 467.

[24] Chalcocondylae, L. Historiarum libri decem, I, Bonnae, 1834, p. 4155—17, 4811—7.

[25] Мутафчиева, В. За приложение на робския труд в османското стопанство през XV—XVI в. — В: Изследване в чест на Марин Дринов, С., 1960, с. 511.

[26] Georgieva, C. Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire Ottoman aux XIVe—XVIe siècles. Par rapport au système „kul". — Bulgarian Historical Review, 1974, 2, p. 53.

[27] Ibidem, p. 56.

[28] Ricaut, P. Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman, Paris, 1676, p. 592.

[29] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaldung, Bd. I, Wien, 1815, p. 91.

[30] Mordtmann, J. H. Dewschirme. Enzyklopädie des Islam, Bd. I, Leiden—Leipzig, 1913, p. 993.

[31] Fermendžin, E. Acta Bulgariae Ecclesiastica, Zagreb, 1887, p. 81.

[32] Thevenot, J. L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV, Paris, 1695, p. 195.

[33] **Ἱστορικὰ ἀρχεῖα μακεδονίας, B, Ἀρχεῖον Βεροίας—Ναούσης, 1584—1885, Ἐπιμέλεια Κ. Βασδραβέλλη, Θεσσαλονίκη, 1954, σ. 39.**

[34] Ibidem, p. 103.

[35] Ibidem, p. 112—113.

[36] Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, I, С., 1950, с. 256—257.

[37] Uzunçarşılı, H. I. Osmanlı devleti teskilâtlarından kapukulu ocakları, I, Ankara, 1943, p. 69.

[38] Kunt, M. Op. cit., p. 60.

[39] Palmer, J. A. B. Op. cit., p. 467.

[40] Немски и австрийски пътеписи... с. 138—139.

[41] Пак там, с. 177.

[42] Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553—1555 г. Превод от ранно-ново-горнонемски М. Киселинчева, С., 1970, с. 90.

[43] Palmer, J. A B Op. cit., p. 467.

[44] Герлах, С. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева, С., 1976, с. 62.

[45] Йорданов, Й. Към въпроса за кръвния данък (девширме) по нашите земи под османско робство. — Духовна култура, XVI, 3, С., 1986, с. 28—31.

[46] Немски и австрийски пътеписи... с. 177.

[47] Иванов, Й. Български старини из Македония, С., 1981, с. 244.

[48] Шопова, Д. Македонија во XVI-и XVII век. Документи од Цариградските архиви (1557—1645), Скопје, 1955, с. 36—37.

[49] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Α, σ. 41.**

[50] Fermendzin, E. Op. cit., p. 14.

[51] Ibidem, p. 105—108.

[52] Matkoski, Al. Prilog pitanju devşirme. Prilosi za orientalnu filologiju, XIV—XV, 1964—1965, Sarajevo, 1969, p. 301—305.

[53] Fermendzin, E. Op. cit., p. 181.

[54] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Α, σ. 39.**

[55] Ibidem, p. 112—113.

[56] Цонев, Б. Опис... с. 69.

[57] Palmer, I. A. B. Op. cit., p. 466.

[58] Fermendzin, E. Op. cit., p. 14.

[59] Немски и австрийски пътеписи... с. 141.

[60] Пак там, с. 283.

[61] Френски пътеписи за Балканите, XV—XVIII в. Съставила и редактирала Цветкова, Б., С., 1975, с. 164.

[62] Яцимирский, А. И. Из истории славянской проповеди в Молдавии, СПб, 1906, с. 100.

[63] Muller, B. The Palace School of Muhamed the Conqueror, Cambridge, 1941, p. 78—79.

[64] Герлах, С. Дневник на едно пътуване... с. 63.

[65] Стоянов, М., Хр. Кадов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. III, С., 1964, с. 43—44.

[66] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Β, σ. 112—113.**

[67] Inalcık, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600, London, 1975, p. 83.

[68] Заповедите за предстоящите набори на девширме са публикувани спорадично в различни страни в периодиката или като публикации на извори, поради което не може да се счита, че са познати всички публикации. В изследването са използвани изданията на Гълъбов, Г. Османотурски извори за българската история, св. II. Един закон и други държавни документи за събиране на момчета за еничари. ГСУ—ИФФ, XXXV, 1939, с. 29—31; Турски документи за историјата на Македонскиjот народ, сер. I, т. I, 26 уни 1607—30 ма — 1623. Под ред. на М. Соколски и др. Скопје, 1963, с. 105; р. 38. Същата заповед е преведена на български от Тивчев. П. и Й. Калудова. Нови документи за еничарството в българските земи. Военноисторически сборник, 1969, 2, с. 53—54; Шопова, Д. Македонија во XVI и XVII век, Скопје, 1955, с. 36—37; Йорданов, Й. Цит. съч., с. 28—31.

[69] Вж. Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 29—31.

[70] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Β, σ 31.**

[71] Турски документи за историјата... С., с. 105; Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 29—31; Йорданов, Й. Цит. съч., с. 28.

[72] Шопова, Д. Цит. съч., с. 36—37.

[73] Мутафчиева, В. Аграрните отношения... с. 27—28.

[74] Вж. посочените в бел. 68 султански заповеди за набори на кръвен данък.

[75] Fermendzin, E. Op. cit., p. 81.

[76] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 29—31; Шопова, Д. Цит. съч., с. 36—37; Йорданов, Й. Цит. съч., с. 28—31.

[77] Турски документи за историjата... I, с. 105.

[78] За механизмите на контакти на османската власт с българското население вж. Грозданова, Ел. Българската селска община през XV—XVII век, С., 1979, с. 89—101.

[79] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Β, σ. 31.**

[80] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 26.

[81] Пак там, с. 30.

[82] Георгиева, Цв. Развитие и характер... с. 53 и цит. там литература.

[83] Шопова, Д. Цит. съч., с. 37.

[84] Немски и австрийски пътеписи... с. 177.

[85] Турски документи за историjата... с. 105.

[86] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Β, σ. 30.**

[87] Вж. Френски пътеписи за България... с. 62, 119, 168, 229 и др.

[88] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 2—29; Шопова, Д. Цит. съч., с. 36—37.

[89] Dupaquier, J. Introduction à la démographie historique, Paris, 1974, p. 83.

[90] Matkovski, Al. Op. cit., p. 279.

[91] Георгиева, Цв. Развитие и характер... с. 54—55.

[92] Sevinç, N. Osmanlırda Sosyo-economik Yapi, C. I, Istambul, 1978, p. 192.

[93] Georgieva, C. Certains problèmes... p. 51—53.

[94] Георгиева, Цв. Развитие и характер... с. 53 и цит. там литература.

[95] Иванов, Й. Български старини из Македония, С., 1940, с. 224.

[96] **'Ιστορικά 'αρχεῖα... Β, σ. 31** и Шопова, Д. Цит. съч., с. 37.

[97] Турски документи за историjата... I, с. 105.

[98] Пак там.

[99] Дневникът на Ханс Дерншвам за едно пътуване... с. 60.

[100] Герлах, С. Дневник на едно пътуване... с. 61—62.

[101] Ихчиев, Д. Материали за историята ни под турско робство. ИИД, I, 1905, с. 62—63.

[102] Френски пътеписи за Балканите... с. 170.

[103] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 31.

[104] Мутафчиева, В. Аграрните отношения... с. 140.

[105] Турски извори за българската история, III, С. (XV—XVI в.). Съставила и коментирала Б. Цветкова, под ред. на Б. Цветкова и А. Разбойников, С., 1972, с. 437.

[106] Beldiceanu, N. Les actes des premiers sultans, conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Naitonale à Paris, Paris—La Haye, t. II, 1964, p. 124—126.

[107] Fermendzin, E. Op. cit., p. 80—81.

[108] Турски извори за българската история, III, с. 387.

[109] Шопова, Д. Видин и Видинският санджак през 15—16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара. Предг. В. Мутафчиева, С., 1975, с. 179.

[110] Вж. Няколко закона за войнуците в Турски извори за българската история. V. Редакция и исторически коментар Цветкова, Б., С., 1974, с. 19—38. Че войнуците дават децата си като кръвен данък, свидетелствува и французинът Н. Николе, пребивавал в Османската империя през 1551 г. Вж. Френски пътеписи... I, с. 116.

[111] Българско народно творчество, Исторически песни, III. Отбрал и редактирал Вакарелски, Хр., С., 1961, с. 258.

[112] Гандев, Хр. Българската народност през 15-и век. Демографско и етнографско изследване, С., 1975, с. 190—285.

[113] Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност, С., 1975, с. 87—89.
[114] Георгиева, Цв. Развитие и характер... с. 56.
[115] Петров, П. По следите на насилието, С., 1972, с. 245.
[116] Самарџић, Р. Мехмед Соколовић, Београд, 1975, с. 21—27.
[117] Немски и австрийски пътеписи... с. 282—283.
[118] Френски пътеписи за Балканите... с. 164.
[119] Inalcik, H. L'Empire Ottoman, I Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, S., 1965, p. 18—19.
[120] Georgieva, C. Certans problèmes... p. 50.
[121] Самарџић, Р. Цит. съч., с. 14—117.
[122] Френски пътеписи за Балканите... с. 165.
[123] Дневникът на Х. Дерншвам за едно пътуване... с. 80—81.
[124] Мутафчиева, В. За приложението на робския труд... с. 511—517; Димитров, Стр. Из ранната история на ислямизацията в северните склонове на Родопите. — Векове, 1986, № 3, с. 46.
[125] Inalcik, H. Op. cit., p. 19.
[126] Самарџић, Р. Цит. съч., с. 259—359.
[127] Вж. Брокиер, Б. Цит. съч.
[128] Преданието е публикувано в сб. Родопите през вековете. Съставител и редактор П. Петров, С., 1966, с. 193—196.
[129] Пак там, с. 191.
[130] По следите на насилието... с. 245.
[131] Пак там, с. 256.
[132] Тази година на набор на кръвен данък се доказва от султански ферман, публикуван в Турски документи за историјата... III, с. 78.
[133] Турски извори за българската история... III, с. 78.
[134] Ихчиев, Д. Цит. съч., с. 62—63.
[135] Георгиева, Цв. Еничарският корпус и османската политика на обезродяване на българския народ. Първи конгрес на БИД, т. I, С., 1972, с. 449—451.
[136] Герлах, С. Дневник на едно пътуване... с. 184.
[137] Georgieva. Tzv. La résistance des Slaves des Balkans contre l'impôt du sang. — Etudes Historiques, VI, 1973, p. 87—88.
[138] Маринов, Д. Избрани произведения, т. II. Етнографско (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско), С., 1984, с. 384.
[139] Пак там, с. 385.
[140] Българско народно творчество, т. III, с. 260, 263—265 и пос. там варианти от различни области.
[141] Сб. Родопите през вековете... с. 190—191.
[142] Ricaut, P. Histoire de l'Etat présent de l'Empire Ottoman... p. 594.
[143] Fermendzin, E. Op. cit., p. 14—15.
[144] Ibidem, p. 153.
[145] Ibidem, p. p. 148, 152, 159.
[146] Matkovski, Al. Op. cit., p. 284.
[147] Fermendzin, E. Op. cit., p. 15.
[148] **'Ιστορικά 'αρχεία... Β, σ. 112—113.**
[149] Френски пътеписи за Балканите... с. 170.
[150] Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, С., 1923, с. 26.
[151] Динеков, П. Софийските книжовници през XVI в. I. Поп Пейо, С., 1939, с. 58.
[152] **'Ιστορικά 'αρχεία... Β, σ. 142.**
[153] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 25—26.
[154] Matkovski, Al. Op. cit., p. 291—292.
[155] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 26.
[156] Дневникът на Х. Дерншвам за едно пътуване... с. 82.

[157] Fermendzin, E. Op. cit., p. 15.
[158] Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи... с. 26.
[159] Българско народно творчество, 3, с. 260—263 и пос. варианти.
[160] Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи... с. 26.
[161] Fermendzin, E. Op. cit., p. 153.
[162] Matkovski, Al. Op. cit., p. 306.
[163] Турски документи за историјата... III, с. 86—87.
[164] Немски и австрийски пътеписи... с. 177.
[165] Matkovski, Al. Op. cit., p. 288.
[166] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 18—19.
[167] 'Ιστορικά 'αρχεία.... B, σ. 118—119.
[168] Ibidem, p. 119.
[169] Uzunçarşılı H. I. Op. cit., p. 29.
[170] Georgieva, Tzv. La résistance des Slaves des Balkans... p. 92—93.
[171] Герлах, С. Дневник на едно пътуване... с. 184.
[172] Турски извори за историята на правото в българските земи, I, Съставил Гълъбов, Г., С., 1961, с. 158.
[173] Турски документи за историјата... III, с. 97.
[174] Герлах, С. Дневник на едно пътуване... с. 156.
[175] Matkovski, Al. Op. cit., p. 286.
[176] Самарџић Р. Цит. съч., с. 19.
[177] Пропп, Вл. Я. Исторические корни волшебной сказки, М., 1946.
[178] Българско народно творчество, 3, с. 266 и пос. варианти на тази тема в българското песенно творчество.
[179] За приложната и художествената функция на народната песен вж. Т. Ив. Живков, Народ и песен (Проблеми на фолклорната песенна традиция), С., 1977, с. 105—120.
[180] Българско народно творчество, III, с. 258—259 и пос. варианти.
[181] Пак там, с. 263—265 и вариантите на песента.
[182] Гълъбов, Г. Цит. съч., с. 18—19.
[183] Uzunçarşılı, H. I. Op. cit., p. 26.
[184] Георгиева, Цв. Развитие и характер... с. 51.

ЕНИЧАРИТЕ И ОСМАНСКАТА ВЛАСТ В ПРОВИНЦИИТЕ

ПРОВИНЦИАЛНОТО ЕНИЧАРСТВО

В общите изследвания формирането на провинциалното еничарство се засяга мимоходом, като се отбелязва разпращането на дежурни орти в крепостните гарнизони и последвалото ги разселване на съкратени и пенсионирани бойци от оджака извън столицата[1]. Османските хроники датират началото на този процес в първите десетилетия от XVI в., при управлението на Селим I и сина му Сюлейман I, и го свързват с утвърждаване на османците в арабския свят след завоюването на Сирия и Египет. Й. фон Хамер (а след него и мнозина други изследвачи) възприе безкритично тази информация и представи считаните от него начални опити за еничарска инфилтрация в провинциите като поредния акт на държавническа мъдрост на ранните представители на османската династия[2]. Така появата на провинциалното еничарство се обяви като резултат от тяхната далновидна политика, съчетала необходимостта от числено намаляване на столичния оджак и укрепването на властта в заселените с мюсюлмани новозавоювани райони. В последно време натискът на значително по-достоверната информация в османските описи на поземлените владения наложи известни корекции. Появата на провинциалното еничарство бе отнесена едно столетие по-рано, при управлението на Мехмед II, като се обясни с борбата за утвърждаване на централизирана власт и ликвидиране опозицията на едрата феодална аристокрация[3]. Независимо от различията в датировката и посочените конкретни поводи и в двете становища обяснението на явлението се търси в използването на военната машина във вътрешната политика.

Една значително опростена, но много популярна схема на османската военна организация през XV—XVI в. я представя като добре балансирана структура с два основни елемента. Първият от тях е провинциалната спахийска конница, издържана чрез системата на тимара. Вторият е резидиращата в центъра платена войска, най-голямата част от която е еничарската пехота[4]. В този модел появата на провинциалното еничарство трябва да се оцени като нарушение на баланса между двете формации и признак за изменение на цялостната структура. Поради това някои изследвачи считат, че разпращането на еничарите извън столицата е фактор за кризата в османската управленска система след XVI в.[5].

Първоначалните извеждания на платени войници в крепостите и причините, които са ги причинили, са изходната точка при изясняване проблема за формирането на провинциалното еничарство. Едно предание, което се знае от М. д' Осон, отнася създаването на първия еничарски гарнизон във времето на завоюване на Видинското царство в 1396 г. Според него, за да наложат своята власт, османците установили в крепостта еничарска орта. Тя имала за свой знак жерав (турна), откъдето и произлязло името на командира ѝ — турнаджибашъ. По-късно в корпуса били въведени още 31 такива длъжности, но видинският турнаджибашъ се считал за първи от тази офицерска група[6]. Това твърде късно предание не намира потвърждение в известните факти от края на XIV в. Нито един извор от епохата не споменава за еничарски провинциални гарнизони при завоюването на българските земи, включително и на северозападните им райони. То противоречи и на конкретната обстановка. По това време еничарският корпус все още бил в процес на изграждане, неговият контингент бил твърде малък и имал значение на дворцова гвардия, а не на активна бойна единица.

Комплектът от описи на феодалните владения във Видинския санджак от средата на XV в. до края на XVI в., който Д. Шопова внесе в научно обръщение, напълно опровергава трайно еничарско присъствие именно в този район[7]. Затова пък той много ясно разкрива механизма за поддържане на властта чрез друга специализирана военна формация в провинциалната войска. Това са били отредите на крепостните гарнизони (мустахфъзи), рязко разграничени от походната армия (спахиите)[8]. Най-ранният от видинските регистри, този от 1454—1455 г., показва, че петдесет години след налагането на османската власт в северозападните български земи в нея действували 5 крепостни гарнизона — във Видин, Баня, Свърлиг, Флорентин и Белоградчик. Бойците им се издържали чрез тимари, значително по-малки от тези на спахиите на походна служба. Те рядко надхвърляли 1000 ак. с изключение на владенията на командуващия офицер (диздар). Тази войска с ниски доходи не била комплектувана от еничари. Това се доказва от имената на крепостните войници, които в повечето случаи са най-малко втора генерация мюсюлмани[9].

Интересен е фактът, че някои от тях се определят като наследствени бойци от крепостна охрана[10]. Той е свидетелство, че и в предходните години е действувал същият механизъм. Наред с това той очертава тенденция за унаследяване в тази военна група, каквато се наблюдава и в спахийската конница. С оглед статута на тази група е интересна една маргинална бележка, в която е записано, че тъй като при нападението на войските на Янош Хуняди, вероятно в 1444 г., охраната на крепостта Видин проявила голяма храброст, на нейните членове като допълнение към приходите от тимара била отпусната „заплатица“. Диздарят получил 6 ак. на ден, а редовните войници — по 1 акче[11]. Това е първото сведение, в което виждаме централната власт да съчетава двата принципа на подсигуряване на войската — тимара и заплатата, които в това време били и разграничители на техните функции. Крепостната охрана на Видин и изобщо крепостните гарнизони са трета военна формация, която не принадлежи нито към конницата, нито към пехотата и която може да се издържа чрез заплата и чрез поземлено държание. По функции и местопребиваване тя е провинциална войска. Но получаваната заплата засилвала зависимостта ѝ към централната власт и ограничавала провинциалното командуване. Развитието на тази тенденция десетина години по-късно се потвърждава от Краткия регистър от 1466 г. В него изрично е вписано, че във Видинския гарнизон 22 бойци се издържат от тимари и 45 от заплата (улюфе)[12]. Платените войници били два пъти повече. Те продължавали да са подчинени на санджакбея, а командирът им не бил еничарин. Тук не личи никаква връзка с платената пехота. Същото било положението и в другите крепости във Видинския санджак[13]. Оформянето на известен контингент от платени войници в провинциалните гарнизони обаче вече открило възможност за настаняване на еничари в техния състав.

Това се доказва от Съкратения регистър на поземлените държания в уджа на Иса бей от регистрацията в 1454—1455 г. В няколко маргинални бележки с една дата (18.VII. 1563 г.) са вписани промени на владелците на тимари, принадлежащи на гарнизоните в крепостите Звечан, Йеличе, Хадида, Скопие и Собри. Всички записани тимариоти били еничари, натоварени със задължението да служат в охраната на посочените крепости[14]. Общо 15 души, те били разпределени съответно в крепостния гарнизон на Звечан — 7, в Йеличе — 4 и в Скопие и Собри по 2. Единият от тях, солакът Балабан, бил назначен за командир (диздар) на крепостта Звечан[15]. Датата на тези бележки показва, че това колективно включване на 15 еничари в крепостите на района не било някакво случайно съвпадение или тяхна лична инициатива. По-скоро говори за акция, организирана от централната власт, която може би маркирала началния етап от промяната в състава на крепостните гарнизони, в които наред с бойците от провинциалната войска започвали да се разпращат и войници от платената пехота. Не можем да твърдим, че това сведение показва първия акт на еничарското проникване в провинциите, така както и че посочените лица са били единствените еничари в тези крепости. Но можем с висок процент увереност да отнесем първите прояви на настаняване на еничари в крепостните гарнизони в балканските владения на империята към 60-те години на XV в. и с това да открием начало на формирането на провинциалното еничарство.

Това предположение се доказва от данните в друг регистър на феодалните владения, който датира от 1479—1480 г. и разкрива положението на крепостната охрана в Никополския санджак, т. е. в централната част на Северна България. В него са вписани 59 души от гарнизона в Никопол, владеещи общо 29 тимара. Пет от тях били еничари[16]. В същия регистър сред тимариотите от крепостите в Търново, Свищов и Хлуник не са отбелязани членове на платената пехота[17]. Пак трябва да се повтори, че липсата на конкретна информация не значи, че в състава на тези, а и във всички останали крепости нямало еничари. Както е известно, нормалният начин за тяхната издръжка била заплатата от централната власт, а не приходите от тимара. Може би еничарският състав в крепостите не се ограничавал само с тези няколко души, които откриваме в тимарските регистри. Но независимо от броя им във втората половина на XV в. те били по-скоро подкрепления към охраната, която продължавала да се носи главно от специализираните мустахфъзки части.

Въпреки крайно фрагментарната информация направеният анализ, без да е достатъчен за окончателни заключения, открива възможност за известна сигурност в предположенията. Първото вече бе казано — проникването на еничарите в провинциите трябва да се отнесе към втората половина на XV в. То се осъществявало чрез промяна в състава на крепостните гарнизони, които в този период играели съществена роля като въоръжен орган на османската власт в провинциите. В литературата благодарение на късните европейски свидетелства се твърди, че след завоеванието османците разрушили крепостите във вътрешността[18]. Описите на тимарските владения показват обратното. През XV и XVI в. се поддържала значителна мрежа от крепостни гарнизони не само в граничните, но и във вътрешните райони. Основната им функция била военният контрол над местното население. Именно те били първият канал, чрез който централната власт започнала да настанява в провинциите еничарите. Тя считала с основание, че те са много по-сигурна въоръжена сила при провеждането на нейната политика, отколкото свързаните с бейовете и произлизащи от провинциалната войска мустахфъзи. Интересен е фактът, че в регистрите на поземлените владения във Видинско чак до края на XVI в. в гарнизоните не се откриват еничари. Първите свидетелства се отнасят до крепостите в Северна България, Македония, Косово и Метохия — райони, в които представителите на аристокрацията имали твърди позиции още от завоюването им. Оттук закономерно следва заключението, че началното инфилтриране на еничари в провинциите не било стихиен процес. Той бил един от механизмите, чрез които централната власт се опитала да ограничи едрата аристокрация, чиято опозиция при управлението на Мехмед II прераснала в неприкрит конфликт с налагащия се централизъм[19].

Непълната информация на османския кадастър се потвърждава и от два европейски източника от втората половина на XV в., чиято осведоменост не буди съмнение. Първият е известното описание на османското държавно устройство на Я. Промонторио де Кампис, който дълго време живял в османската столица и имал достъп до двора при управлението на двама султани — Мурад II и Мехмед II. Наред с подробностите за състава и числеността на еничарския корпус той съобщава, че османският владетел изпращал част от еничарите като войници в крепостите срещу заплата от 7—8 аспри[20]. Вторият са Записките на еничарина, чийто автор Константин Михайлович от Островице, попаднал в османската армия чрез пенчика, сам бил войник в един крепостен гарнизон в Босна също по времето на Мехмед II. В обстоятелствената си творба той пише: „Редът и управлението в турската земя преди всичко се крепят на факта, че султанът е настанил еничари или свои възпитаници във всички крепости на своите земи, нито една крепост не предава на нито един велможа. Във всеки град, в който има укрепление, той настанява само свои хора и така ги държи ...“[21].

Неговата категоричност ни убеждава, че във втората половина на XV в. еничарското присъствие в крепостните гарнизони не било случайност, а утвърдена тенденция в османското провинциално управление, очевидна както за европееца в османската столица, така и за самите войници от платената войска. Тя била едно от средствата за стабилизиране на централната власт, която поставяла под свой контрол новозавоюваните области. В териториите, където управленският механизъм се осъществявал по един по-рано създаден модел, сред които били и българските земи, еничарското настаняване ставало много по-бавно. Използуваните сведения показват, че във втората половина на XV в. еничарското присъствие в крепостните гарнизони тук било само тенденция, а не повсеместна практика. С него се поставял нов етап в развитието на османската управленска система, в който се утвърждавали позициите на централната власт. Заедно с това настаняването на еничари в крепостните гарнизони имало важно значение и за развитието на самата платена пехота като военна и обществена институция. Когато се търси обяснение за нейното лавинообразно нарастване, трябва да се има предвид не само нуждата от действуваща военна сила, но и тази от също непрекъснато нарастващ контингент от войници в крепостните гарнизони, т. е. за поддържане на властта в провинциите на империята. Както посочихме, Х. Иналджък има пълно основание, когато твърди, че наред със спахийските сили еничарският корпус чрез своите представители в провинциите бил важен фактор за утвърждаване на централизираната власт срещу опозицията на крупната феодална аристокрация. Но заедно с това трябва да се подчертае, че това прехвърляне на войници от редовната платена войска в извънстоличните райони било използвано предимно за поддържане владичеството над конкретни балкански народи. Крепостните гарнизони, в които еничарското присъствие от средата на XV в. ставало все по-масово и трайно, били преди всичко въоръжената опора на всички останали османски институции, които осъществявали експлоатацията и контрола в османските европейски владения.

В тимарските регистри от втората половина на XV в. се открива още един канал за проникване на еничари в провинциите. В някои от тях сред тимариотите от походната войска се срещат лица с еничарско звание, които използвали приходите от поземлени владения срещу всички задължения на редовите спахии — да участвуват лично с тежко въоръжение във военните походи и да бъдат придружавани от леко въоръжени конници и прислуга. Така през 1467—1468 г. в Скопския вилает били регистрирани силяхдари, солаци и двама еничари като държатели на тимар срещу участие в спахийската конница[22]. В регистъра на Никополския сандаж от 1479—1480 г. са вписани шест тимариоти с еничарско звание. Единият владеел тимар във вилаета Никопол, вторият — във вилаета Враца и четирима във вилаета Киево. Размерът на техните приходи е близък до средния размер на тимара в Румелия[23]. Освен с еничарското им звание регистраторът не ги отличил с нищо друго от останалите тимариоти, т. е. били редовни войници в спахийската конница.

В теоретичен аспект в османската действителност еничарите спахии са един абсурд, но, както показват посочените примери, на практика те били макар и рядко срещано, но все пак нормално явление, щом ги откриваме както в Скопско, така и във Врачанско и Никополско. Еничарските закони осъждат на смърт боец от платената пехота, който си позволял да възседне кон[24]. Но по-точната информация на османския кадастър ясно свидетелствува, че през втората половина на XV в. имало еничари, които не само яздели коне, без някой да ги съди, но и воювали като конници в провинциалната войска. Този пример е още едно доказателство за това, колко много практиката се различавала от нормата, и то в епоха, която се счита за време на разцвет на империята. Еничарското участие в спахийската конница през XV в. ни кара да се замислим за нашите „аксиоматични“ представи за османското държавно и военно устройство, очевидно силно митоманизирани в съвременната историография. Прехвърлянето на войници от платената войска в провинциалната не само не било престъпление, но, по всяка вероятност то се наложило като един начин да се продължи използуването на професионалните войници. Тези еничари спахии надали са били редовни, действуващи в пехотата бойци. Най-лесното обяснение е, че те вече били пенсионери, т. е. възрастта им ги правела неудобни за елитната войска, но още можели да воюват в опълчението. За нас е важно обстоятелството, че като бойци от съответните спахийски части те трябвало да живеят ако не в своя тимар, то поне в близост до него, за да можели да се явяват своевременно при поход в санджака си. А това означава, че през втората половина на XV в. присъствието на еничари както в Северна, така и в Южна България било факт. Много рядко в регистрите се срещат еничари тимариоти, които нямали спахийски задължения. Както и членовете на други категории от системата кул, те само ползували приходите на своя тимар като допълнение към редовната си заплата и много е вероятно да са оставали в центъра[25]. Но по-голямата част от еничарите тимариоти били действуващи спахии. А чрез тяхното изпращане в провинциите се открил още един метод за разтоварване на столичния гарнизон. В провинциите те идвали като представители на платената пехота. Заедно със своето еничарско звание те запазвали правото си да получават парична издръжка от централната власт, поради което тимарът бил само допълнение към техните приходи. Запазвали и статута си на привилегировани войници.

Констатираните във втората половина на XV в. промени в отношенията между провинциалната войска и платената столична армия с разпращането на еничари в крепостните гарнизони и ветерани в спахийските сили трасирали пътя, чрез който в следващите десетилетия османците утвърждавали своята власт в новозавоюваните територии. Прилагайки създадения в Румелия опит за използуване на еничари в крепостните гарнизони, Селим I изпратил първите орти от оджака като постоянна въоръжена сила в крепостите в Сирия и Египет[26]. Еничарските гарнизони показали, че и в поддържането на властта са така полезни, както и в завоевателните походи. Към средата на XVI в. еничарското присъствие в балканските територии на империята вече било повсеместно явление. Именно от това време европейците, които по един или друг повод пътуват из османските владения, започват да съобщават за еничари като провинциални войници, въпреки че винаги сочат тяхната основна резиденция в столичните казарми. О. Г. де Бузбек, интелигентен австрийски дипломат, който престоял две години в Цариград и който предлагал на своя император Фердинад I проект за създаване на редовна християнска армия по модел на платената османска пехота, в едно от своите писма пише, че значителен брой еничари били разпръснати из провинциите и че в 1553 г. той ги срещал непрекъснато във всички селища по пътя си от Буда до Цариград[27]. По същото време там пребивавал друг любознателен европеец — Ханс Дерншвам. Колкото начетен учен, толкова и прагматичен бюргер, той внимателно наблюдавал живота в османската държава, създавал контакти във всички възможни среди, питал за всичко и се опитвал не само да го разбере, но и да го оцени. И един от въпросите, на които много често се връща в своя дневник, е еничарската пехота, впечатлила го както с жестокостта на рекрута си, така и с не по-малко жестокото моделиране на личността, което превръщало християнското дете в най-верния боец на османската държава. Наред с многото сведения за столичните еничари той пише: „При укрепването на завладените градове султанът не се доверява никому повече, отколкото на еничарите, както се вижда в Естергом или в крепостта на Буда и навсякъде в Унгария. Тези еничари са радостни, че са попаднали на такова място, където могат да се установят за цял живот и да получават заплата. Освен от службата си те печелят всекидневно пари от своя занаят. Турците са наистина алчни за пари, но от тях няма какво да се вземе“[28].

Тази информация свидетелствува, че през средата на XVI в. изпращането на цели еничарски гарнизони в новозавоюваните територии вече било практика. Но в останалите райони продължавали да съществуват мустахфъзките гарнизони, в които обаче процентът на еничарите ставал все по-значителен. Х. Дерншвам изтъква, че гарнизонните еничари започнали да се занимават със занаяти, включвали се в икономиката на съответния град — превръщали се в постоянно провинциално население. Продължавало заселването на пенсионирани еничари, които преминавали в походната спахийска войска. В регистър на феодалните владения от 1525 г., обхващащ Косово и Метохия, от 165 владелци 14 са еничари спахии[29]. Това прави около 8%, един доста висок дял от местната спахийска войска. Един от тях, някой си Хамза, владеел тимар от 6000 ак. в Софийско[30]. В друг регистър от същата регистрация, отнасящ се за района на Враца, е записан еничаринът Хасан от Босна, притежател на тимар от 10 900 ак., който заменил с равностоен в санджака Кюстендил[31].

Данните в регистрите от XVI в. впечатляват с относително големия размер на еничарските тимари, който поне два пъти превишава средния размер на този тип поземлени държания в Румелия[32]. Високият процент еничари спахии, който откриваме в някои от описите, навежда на предположението, че бил търсен начин не само за използването на вече многобройното провинциално еничарство, но и за неговото организиране чрез спахийската войска. Независимо дали това бил процес, с който централната власт се опитвала да канализира еничарското присъствие извън столицата, или пък стихийно инфилтриране на самите еничари в местните бойни сили, той доказва относително голямото еничарско участие в провинциалната военна система. От средата на XVI в. деленето на османската военна организация на платена централизирана армия и провинциални бойни сили станало твърде условно.

За трайното настаняване на еничарите в българските селища свидетелствуват и един друг тип османски извори — кадийските сиджили. Най-ранният известен засега сиджил, този на софийския кадия от 1550 г., съдържа три документа за съдебни дела, в които участвували еничари. Първият от тях е протокол, с който се освобождавал от гаранция Алексий, син на Койо, от махалата поп Милой, който гарантирал пред спахията Касъм, че еничаринът Хасан ще се яви пред кадията[33]. Какви са били отношенията между тези три лица и как и защо българин християнин се явява гарант на еничарин, документът не изяснява. Но съдържащият се в него факт говори за трайни контакти между гаранта и лицето, за което той гарантирал. А това показва, че интересуващият ни еничарин Хасан не бил транзитен пътник, а човек добре познат на българина Алексий.

Вторият документ е тъжба на някой си Стрезо, син на Стоян, срещу еничарина Махмуд, който незаконно владеел лозето му в с. Кътина. Обвиненият присъствувал на делото и заявил, че лозето му е наследство от баща му Михаил още преди да стане мюсюлманин и еничарин[34]. Спорът не бил за приход от поземлено владение, а за конкретен парцел обработваема земя, принадлежащ към селска бащина. Този факт, както и личното присъствие на еничарина Махмуд, показва, че той бил жител на София или на някое от селата в нейната околност.

Третият протокол е дело, заведено от трима еничари срещу двама юруци, които им били нанесли тежък побой[35]. Фактът, че след инцидента те се обърнали към кадията и търсели съдействието на гражданския съд при конфликта си с мюсюлмани, също е аргумент, че те били постоянни жители на града.

От трите протокола установяваме наличието на петима еничари в един от българските градове. В жителския състав на този значителен център те очевидно не били изключение. Други източници показват, че не били рядкост и сред населението на различни селища. С. Герлах пише, че през 1575 г., завръщайки се в Австрийската империя, срещнал много еничари по пътя от Цариград до Белград. В с. Казичене, където пратеничеството трябвало да пренощува, му съобщили, че там живеели няколко еничари. В Спахикьой, в днешна Югославия, отново сред местните жители срещаме еничари[36]. Те обитавали не само селищата по Диагоналния път. В писмо до австрийския император Максимилиан I дубровнишкият търговец Павел Джорджич пише, че към 1575 г. в Провадия, град, където той дълго пребивавал, живеели четирима еничари[37]. В българските земи, а вероятно и в останалите райони на балканските османски владения войниците от платената армия вече били постоянен компонент на жителския състав. Те били разпръснати в много градове из всички български области. В отделните селища броят им не бил голям, но присъствието им се налагало.

Всичко казано дотук показва, че към средата на XVI в. протича вторият етап от процеса на инфилтрация на еничарите в провинциите. Той се характеризира не толкова с интензитета на проникването им, колкото с повсеместното им заселване в българските селища. Много вероятно е те да са били войници, излезли от редовна служба — пенсионери и ветерани. Трудно е да се определи каква е била намесата на централната власт при неговото протичане. Може би еничарското командуване ги насочвало към определени провинции, а може би тези хора, вече не в първа младост, търсели по-лесен и по-заможен живот извън пренаселената столица, където все пак имало изградена система за контрол и наблюдение и над еничарите. (А в провинциите такава изобщо нямало.) Може би бързият финансов просперитет на някои от тях привличал и мнозина други.

В крепостните гарнизони в българските земи положението вероятно оставало такова, каквото се констатира в края на XV в. Еничарите прониквали в местните гарнизони, но те все още продължавали да бъдат мустахфъзки. В описа на тимариотите от охраната на Видинската крепост от 1560 г. са регистрирани 93 мустахфъзи, но няма нито един еничарин[38]. В този регистър наблюдаваме ново явление в системата на крепостната охрана. В една маргинална бележка се съобщава, че гарнизонът на новосъздадената крепост Фехтюл Илям бил отделен от командуването на Видинския санджак[39]. Бележката е лаконична, но самото географско разположение на крепостта е такова, че в този момент нейният гарнизон не би могъл да се постави в подчинение на друг санджак. Много вероятно е да става въпрос за неговото прехвърляне под командуването на централната войска. След установяването на еничарските гарнизони в граничните крепости и настаняването на еничари в мустахфъзките отряди можело вече да се пристъпи и към пълното прехвърляне на крепостната охрана към еничарския оджак. Тази тенденция напълно се реализира през следващия XVII в. По модела на крепостните гарнизони в Средна Европа и в арабските територии и тези на Балканите били не само поставени под командуването на оджака, но и изцяло се рекрутирали от войници от платената армия и предимно от еничари[40].

Продължителното, утвърдено като практика заселване на еничари в провинциите, както и постепенното обхващане на крепостната охрана от ортитѐ на оджака, подсказало на централната власт решението на един проблем, който ставал все по-тежък във вътрешнополитическия ѝ живот — разтоварването на непрекъснато увеличаващия се столичен корпус. Многохилядната войска, постоянно резидираща в Цариград, отдавна създавала големи трудности. Трябвало не само да се осигурява прехраната ѝ, но и да се парира непрекъснатото брожение, станало практика в отношенията между платената войска и централната власт. Османската военна тактика естествено била подчинена на възможностите на епохата. Военните походи започвали през пролетта, а в късна есен или през зимата войниците се прибирали в столицата. Тук тази многочислена, непрекъснато превъзбудена армия била в състояние на вечно недоволство, което лесно прераствало, и то с основание, в бунт. Поводът били все по-нередовно изплащаните заплати на еничарите. Те често протестирали в защита на другите свои искания, чието удовлетворяване доказва, че са били съществен фактор във вътрешнополитическия живот. Лавинообразното увеличаване на броя им намалявал възможностите за всякакъв вид контрол и представлявал сериозна заплаха за цялата управляваща върхушка, включително и за султана. В отношенията си с оджака централната власт прилагала тактиката на отстъпки, като обикновено изпълнявала всички еничарски искания, коствали живота на не един велик везир. Рядко се опитвала да им противопостави другата част на платената войска — спахиите от шестте бюлюка. Контингентът от двадесет хиляди въоръжени мъже в еничарските казарми в последните десетилетия на XVI в. направил корпуса неконтролируема сила. Именно поради това в края на столетието централната власт предприела масово и принудително изселване на значителна част от еничарите извън столицата[41].

В 1574 г. султан Мурад III заел османския престол благодарение подкрепата на еничарите, но скоро като своите предшественици разбрал, че трябва да се превърне в марионетка, напълно подчиняваща са на непрекъснатите им искания, зад които често стоели отделни групировки на столичната аристокрация[42]. Заплашван от поредния бунт, той официално разрешил на членовете на платената войска да встъпват в брак. Впрочем безбрачието отдавна било нарушавано от членовете на платената армия, за което говори многочислената категория кул-оглу (еничарски синове), издържана по това време от оджака[43]. С. Герлах твърди, че още Сюлейман I трябвало да признае правото на брак на своите пешаци[44]. Мурад III регламентирал вече действуващо положение. Но ферманът в 1593 г. не означавал само реално признаване на едно фактическо положение. Той бил опит да се реформира платената армия и преди всичко да се намали столичният ѝ състав, без да се накърнява войнишкият потенциал на държавата. Женените еничари нямали място в еничарските казарми. Те трябвало да живеят със своите семейства. Последвал нов ферман, с който им се разрешавало да напуснат Цариград. И двата декрета били резултат на еничарски искания, но много точно отговаряли на нуждите на централната власт. След тяхното обявяване значителна част от еничарите се разпръснали по провинциите. Бързината и масовостта, с които се заселили в българските райони, се виждат от едно писмо на Павел Джорджич до трансилванския воевода Стефан Батори. Той съобщава, че към 1595 г., т. е. само две години след издаване ферманите на Мурад III, в Провадия, където преди живеели четирима еничари, те станали осемдесет. „По същия начин се умножили и в другите места“ — пише той[45].

Разнообразни по произход източници показват, че тази информация не е преувеличена. В началото на XVII в. еничарите вече представляват значителна част от мюсюлманското население в българските градски центрове. Всички запазени кадийски регистри — от София, Русе, Видин, Битоля, представят един многочислен еничарски контингент от местни жители[46]. Европейците, които минават през нашите селища, многократно по-сбито или по-обстойно се спират на този факт[47]. Това масово заселване на еничарите е един от върховете в ислямизирането на българските селища. Те имали подчертано предпочитание към градовете, но нерядко се срещат и в селата. П. Богдан пише в известната си релация от 1640 г., че в с. Ореше имало тридесет турски къщи и че по-голямата част от местните мюсюлмани били еничари[48]. Бързината, с която еничарите масово се настанили в нашите селища, показва, че този процес не протичал без участието на централната власт. Тук еничарите намирали подходящи от тяхна гледна точка условия за живот. Най-привлекателни били почти неограничените възможности за ограбване на местното население, безотказен метод за бързо финансово преуспяване.

Краят на XVI в. бележи върха в процеса на инфилтриране на еничарите в българските земи, както и в другите части на османската империя[49]. От този момент той станал обичайна практика във вътрешнополитическия живот. Един непрекъснат процес, който водел нови и нови еничари. Те идвали тук след поредните опити на централната власт да намали състава на столичната войска, преселвали се пенсионери и съкратени, пристигали организирано в крепостите. Настанявала ги централната власт или те се заселвали по собствено желание и инициатива. Еничарското присъствие станало не просто обикновено, но задължително в живота на провинциите. В своето рисале, адресирано до Мурад IV, Кучибей Гюмюрджински твърди, че в първата половина на XVII в., за да се поддържа редът в османските владения, „не трябва да има нито град, нито касаба, където да няма еничари“[50] Това не било предложение за нововъведение, а констатация на съществуващата практика.

С масовото заселване в провинциите настъпила дълбока промяна във военната организация на османците. Провинциалният ѝ резерв вече не било провинциалното спахийство, а провинциалното еничарство. Това означавало, че почти цялата армия с изключение на малкия спахийски контингент била издържана от централната власт.

Изменила се и структурата на местното управление. Еничарите изцяло заместили всички предходни форми за въоръжена охрана на османската власт. Поради масовото им настаняване в селищата отпаднала необходимостта от многобройни гарнизони във вътрешността. Останали само граничните крепости, чиито гарнизони изцяло се сформирали от платени войски и предимно от еничари.

Заселването на многочислено привилегировано по статут и облагодетелствувано от централната власт население, което имало по-големи възможности за икономически просперитет, показало и на другите мюсюлмани (а и не само мюсюлмани) пример за подражание. Откритата възможност за достъп до еничарските списъци породила ново явление — включването на местните, провинциални мюсюлмани в платената пехота. Това означавало тяхната социална прекатегоризация. Те излизали от феодално експлоатираното население, за да се включат в едно масово съсловие, което повече от всички други им давало възможност да трупат богатства. Привилегиите привлекли мнозина от местните мюсюлмани[51]. От средата на XVII в. голямата част от мюсюлманите в българските градове били еничари. Така еничарството се превърнало от военизирана социална група в съсловие. Появила се обществената база, от която произлязъл новият тип провинциална аристокрация и която станала основният носител на идеята за децентрализация.

Настаняването на еничари в провинциите, започнало през втората половина на XVI в., след век и половина в началото на XVII столетие, довело до формирането на провинциалното еничарство—военизирано съсловие с привилегирован статут, широката социална база на феодалната аристокрация. Този процес, породен от задълбочаването и развитието на феодалните отношения в османската държава, предизвикал съществени промени в нейната военна организация, в системата на управлението, в социалната структура. Създаването на провинциалното еничарство, едновременно следствие и проява на зрелостта на османските феодални отношения през XVII в., се оказало решаващ фактор за последвалия процес на децентрализация, достигнал своята кулминация през кърджалийските размирици, когато балканските провинции застанали в открита война срещу централната власт[52].

Българските земи, както всички балкански територии, били засегнати още от първите опити за инфилтриране на еничари в провинциите. Те се превърнали и в една от предпочитаните за провинциалното еничарство области. Причините за този не особено полезен за българите афинитет били твърде разнообразни. От една страна, османската власт, разпращайки войниците извън столицата, предпочитала те да бъдат в нейната ако не непосредствена, то все пак близка околност, за да може по-лесно да използува този резерв при военни действия както в Европа, така и в Азия.

От друга страна, самите еничари оценявали удобствата на българските райони, населени с немюсюлманско население, което било лесен обект на експлоатация и ограбване — пътищата, чрез които в онази епоха с най-голяма бързина се достигал екзистенц-максимумът. Живеещите в българските земи еничари, от една страна, били достатъчно далеч от центъра, за да не се опасяват от сериозен контрол, а, от друга, достатъчно близко, за да следят политическия живот в него, към който традиционно проявявали подчертан интерес.

В съдбата на българския народ еничарската инвазия и формирането на провинциалното еничарство не останали без последствия. Преди всичко с масовото настаняване на еничарството се засилил мюсюлманският елемент в българските селища, факт, който имал сериозни последици в активизиране ислямизацията на българите.

Многобройното привилегировано население, каквото било местното еничарство, утежнило положението на местните жители както в областта на икономиката, така и в сферата на обществените отношения.

Изведената от столицата войнишка маса пренесла откритото насилие като нормална форма на отношение към немюсюлманите. Не било трудно и другите мюсюлмани да последват примера на еничарите. Провинциалното еничарство не само осъществявало извъникономическата принуда със силата на оръжието, но превръщало в практика дискриминацията на немюсюлманите, осъществявало основната линия в етнорелигиозната политика на империята.

Изпращането на значителен еничарски контингент извън столицата не означавало неговото извеждане от военната организация на Османската империя. Еничарските крепостни гарнизони се рекрутирали от бойци на редовна служба, а тези от тях, които били съкратени или пенсионирани, били основният резерв на османската армия. Това обстоятелство наложило изграждането на механизъм за тяхното организиране с оглед ефективното им използване, зависещо до голяма степен от бързото и масово включване във войската. Самият факт на тяхното установяване в провинциите вече ги свързвал със системата на местното управление. Механизмът на тяхното организиране трябвало да осигури контрола на централния корпус, но и да се включи в провинциалната управленска структура. Това обстоятелство предизвикало използването на опита на старите войскови корпорации в провинциите, но и създаване на нови форми на организация[53].

Наличните сведения не разкриват отделните етапи в процеса на изграждането на провинциалните еничарски организации. Вероятно те се появили и се усъвършенствували в хода на продължителното инфилтриране на еничарите извън столичните райони, като непрекъснатото числено нарастване на провинциалното еничарство наложило тяхната универсализация. Източниците, които дават възможност да се осветли състоянието на еничарските организации в българските земи, показват, че в началото на XVII в. след масовото интензивно заселване на войници от платената пехота този механизъм достигнал своя завършен вид, който се запазил без съществени промени до края на съществуването на корпуса.

Както вече бе посочено, еничарите в провинциите били обособени на две големи формации — редовни войници на гарнизонна служба и такива от военния резерв. Различният им статут, функции и отношение с централния корпус предизвикали появата на две форми на организиране: първата на еничарите в крепостите, а втората от тези, които били разпръснати в селищата.

През XVII в. в нашите територии крепостните гарнизони все още били повсеместно явление. Според Хаджи Калфа, чиито сведения се отнасят за първата половина на XVII в., еничари на гарнизонна служба имало в Силистра, Хърсово, Никопол, Търново, Русе, Тутракан, Свищов, Видин, Кладово, Свърлиг, Скопие, Прилеп, Костур[54]. Евлия Челеби, който многократно посещава български селища през втората половина на същия век, говори за крепости във Василико (Мичурин), Созопол, Анхиало, Варна, Каварна, Плевен, Ямбол, Айтос, Пирот, Ниш, Охрид, Воден и др.[55]. Някои от крепостите, като Оряхово и Арчар, изчезнали, за да бъдат заменени с нови, като тази в Русе. Османските архивни източници и данните от археологическите проучвания потвърждават информацията на прочутия османски пътешественик[56]. Тя не представя гарнизонната охрана в цялост, но свидетелствува за нейната значителна гъстота.

Мрежата от крепости била най-развита по северния дунавски бряг. Поддържането на многобройни отбранителни съоръжения в този район било необходимост, наложена от непрекъснатите войни в Австрия и Полша, в които дунавските княжества нерядко действували като османски противници. Особено много нараснало тяхното стратегическо значение от края на XVII в., когато северният дунавски бряг станал фактическа граница на османската държава и изходен пункт на войните с Русия. Множество крепости имало и в западните български земи. Тяхното значение се определяло от многото и продължителни войни между Портата и Австрия, като след превземането на Белград в 1718 г. тяхната важност станала огромна. Мрежата от крепости по черноморския бряг имала за цел да охранява османските крайбрежни територии от постоянните нападения на казаците[57]. Наред с граничната охрана продължавали да действуват и множество крепостни гарнизони във вътрешността, като в Ямбол, Плевен, Търново, Айтос, Харманли, Белоградчик, чиито малки състави показват, че те не били стратегически резерв, а преди всичко военна охрана на провинциалната османска власт.

Сведенията за числения състав на еничарските гарнизони са изключително малко. Те са твърде късни и се отнасят предимно за централните крепости. Източниците ни датират от XVIII в., но тъй като произхождат от документацията на еничарския корпус, тяхната точност не буди съмнение. Според опис на заплатите на еничарите в крепостите от 1724 г. гарнизонът в Ниш числял 95 души, в Никопол — 313 души и във Видин — 2285 души[58]. Друг документ — докладът за отпускане на месо за еничарите от видинския гарнизон за 1727 г., посочва, че в него имало 2180 войници, а за следващата 1728 г. — 2211 души[59]. От публикуваната от А. Джеват таблица за състава на гарнизоните за 1750 г. се вижда, че броят на еничарите в Ниш нараснал на 1180, в Никопол — на 906 и във Видин — на 5440 души[60]. Сравнението на данните за трите крепости показва интензивен процес на увеличаване на гарнизона за един относително кратък срок. За по-малко от 25 години еничарските отряди се увеличили в Ниш 12 пъти, в Никопол — 3 пъти, а във Видин — повече от 2 пъти. То се обяснява с много важната роля на българските територии в стратегията на османската държава при променената политическа конюнктура след Карловацкия мир в 1699 г., който я поставя в непрекъсната отбрана. За нас е важно преди всичко това свидетелство за многочислеността на еничарските гарнизони, ако не във всички български райони, то поне в тези, които били в близост с границите.

Охраната на крепостите била поверена на отряди от еничари от столичния оджак, т. е. войници на действителна служба. Изпращането им ставало по установен ред на принципа на дежурствата.

Според Й. фон Хамер в провинциалните гарнизони били настанявани само войници от ортити джемаат, а останалите еничарски поделения обикновено оставали в столицата[61]. Данните от българските земи показват, че в нашите крепости служели членове на всички еничарски поделения — джемаат, секбан и бюлюк. Като илюстрация ще посочим само няколко описа на наследства на еничари от видинския гарнизон от 1743 г. Сред тях са войници, числящи се към 2 и 92 орти джемаат, 17 орта секбан и 12 бюлюк[62]. Те се потвърждават от М. д'Осон, който пише, че службата в крепостите засягали всички части на оджака с изключение на ортите солак и тези на аджеми-огланите[63]. Крепостната служба на ортата или на отделен от нея отряд продължавала три години. Наричала се дежурство и била задължителна за всяко поделение. В големите гарнизони били изпращани войници от няколко орти, а в малките крепости—групи от една военна единица. От началото на XVIII в. в големите крепости, като Видин, Никопол, Силистра и др., за да се осигури необходимата бойна сила, дежурял целият състав на няколко поделения. Дежурствата на ортите ставали по предварително определен график, за който отговарял кул-кехията на Цариградския оджак[64].

Освен еничарите, които отбивали редовното си дежурство, към гарнизоните били зачислявани и някои войници от категориите на пенсионерите и ветераните. Обикновено те били натоварени с помощни служби и се наричали помощници (ямаци). По-късно това наименование било пренесено и върху всички еничари, служещи в крепостите[65]. Изпращането на извънредна гарнизонна служба било едно от наказанията за провинили се членове на оджака[66]. При особени случаи, главно при военно напрежение, крепостните гарнизони се поемали изцяло или се допълвали с еничари, извадени от редовна военна служба, живеещи в провинциите. Със султански ферман от 1684 г. се нарежда живеещите в средното крило на Румелия еничари да бъдат отново зачислени в регистрите и тези от тях, които по-рано служили по границите, да бъдат изпратени на старите си местоназначения[67]. С друг ферман от 1715 г. на ветерана-хасеки Мехмед се нарежда да замине в Силистра, Русе, Видин и околните селища и да събере 1000 души от местните еничари. Те трябвало да бъдат изпратени в Темишвар за охрана на крепостта[68]. По същия повод било издадено и специално нареждане от агата на еничарите[69]. По всяка вероятност формираните по този начин гарнизони се поставяли при същия режим, както и редовните дежурни.

Всеки еничарски гарнизон бил обособена в организационно отношение единица под пълното разпореждане на командира на крепостта, наричан, както мустахфъзките офицери, диздар. Той командувал и войниците от артилерията (топчии, топарабаджии, джебеджии), които принадлежали към т. нар. 6 бюлюка. Отговарял за цялостната охрана на подчинената му крепост, за дисциплината на войниците и за изпълнение на задачите, поставени от върховното командуване. По правило той се назначавал от централното ръководство на оджака за подълъг период от време и не бил офицер от дежурната орта. Ако в гарнизона била изпратена цялата орта, тя не променяла своята структура. В случаите, когато дежуряла само една част, тя се командувала от някой от подофицерите: башъ-кара-кулукчи, или кулукчу. Когато в крепостта имало няколко орти, то съществували като самостоятелни единици, намиращи се под общото командуване на диздаря. Като най-висш офицер последният водел регистрите и изплащал заплатите на всички войници. Негово право било да налага наказания[70]. Извън ортите бил и един друг офицер в гарнизона, т. нар. кетхуда, който изпълнявал функциите на комендант. Той отговарял за хранителните дажби на войниците, за въоръжението им и за боеприпасите в пункта. Също бил назначаван от централното ръководство[71]. Така крепостната охрана се ръководела от специализиран офицерски състав, а идващите от столицата командири на ортите имали спомагателни функции.

В по-големите крепости в граничните райони, където се събирали голям брой еничарски отряди, бил изпращан и един от висшите офицери на оджака, обикновено наричан еничарски ага или серхат-ага. Според М. д'Осон на тази длъжност били назначавани лица, напуснали по един или друг повод командуването на корпуса. Серхат-агата бил най-висшестоящият офицер в областта край границите и се считал за представител на дивана. Всички крепостни диздари се намирали под неговото командуване. Той следял за тяхната дейност и за състоянието на местните гарнизони. Чрез серхат-агата се осъществявала връзката между командирите на многобройните крепостни гарнизони и централното командуване на оджака. Той бил пряко подчинен на кетхуда-йери[72] и чрез него на дивана на оджака. Длъжността на серхат-агата е едно от малкото звена за координация на отделните компоненти в провинциалната военна организация.

Ръководството на еничарските гарнизони било напълно независимо от провинциалния административен апарат. Неговите членове се ползували с пълна самостоятелност и спрямо командуването на местната войска — спахийската конница. Даже бейлербеят нямал право да се намесва в тяхната дейност. Редовните еничари се ползували със същите права. Съгласно еничарските закони те били съдени и наказвани само от командира на крепостта, в която служели[73]. Това теоретично положение било практика, доказана от множество документи. Само като пример ще посочим един султански ферман от 1717 г., адресиран до коменданта на Видинската крепост, с който му се съобщава, че лицето, което откупило събирането на пристанищните мита по р. Дунав и Черно море от Видин до Босфора, било възпрепятствувано в своята дейност от видинските еничари, които непрекъснато му създавали непреодолими пречки. Нарежда се, след като бъде направено следствие и се окаже, че сред подчинените му има виновни, да ги накаже[74]. Използуваният документ е интересен преди всичко с огромния размер на откупната финансова единица — всички мита от пристанищата по Долни Дунав и Западното черноморско крайбрежие. Тя би могла да бъде експлоатирана само от някои от представителите на крупната столична или провинциална знат. Но очевидно независимо от неговите възможности еничарското противодействие можело да бъде преодоляно само от крепостния диздар.

Още от времето на Сюлейман I прехраната на еничарите в крепостите се осигурявала от държавата. Всеки войник получавал 1/2 ока месо на ден и киле брашно на месец. Еничарите в българските земи не правели изключение. Само един пример показва огромните средства, които поглъщала еничарската прехрана. В 1623 г. държавните хлебари във Видин поискали сумата от 243 887 ак. за закупуване брашно за еничарите, джебеджиите, топчиите и топарабаджиите в крепостта[75]. За купуване на месо за еничарския гарнизон в същата крепост сто години по-късно били нужни 1 009 310 ак.[76]. По правило тези огромни средства били осигурявани чрез джизието, което плащали немюсюлманите в империята[77].

Еничарите от гарнизоните трябвало да живеят в специални помещения в самата крепост, като настаняването им ставало по орти, т. е. така, както и в столичния оджак. По този начин охраната на пункта можела да бъде постоянна, а и по-лесно биха се поддържали редът и дисциплината на войниците. С увеличаване състава на гарнизоните специалните помещения се оказали недостатъчни. Въпреки разширението и усъвършенствуванията на важните крепости те не можели да побират непрекъснато нарастващите отряди. Във видинските синджили намираме искане за 4793 ак. за заплащане наема на Белджи Капан хан, където квартирували еничари от местния гарнизон през 1720 г.[78]. С ферман от 1718 г. на диздара на крепостта в същия град се заповядва да се прекрати настаняването на еничарите в къщите на раята[79]. И тези средства били практически изплащани от податното население. Но това било, така да се каже, регламентирано зло, отдавна установена практика. По-съществено било излизането на еничарите от гарнизоните извън казармите. Това означавало, както и в столицата, излизане от непосредствения контрол на офицерския състав и съществено условие за тяхната недисциплинираност.

Отделните еничари, които служели в крепостните гарнизони, не били на постоянно местожителство в българските земи. След изтичане на тригодишния срок на дежурството те напускали селищата, за да бъдат заменени от други свои колеги. Но гарнизонното еничарство било постоянна обществена група в множество български селища и в много от тях поради своята многобройност били, както всяка недисциплинирана войска, главният фактор за безредици и насилия предимно над немюсюлманското население.

Вторият компонент на провинциалното еничарство били разпръснатите по селищата бивши войници от оджака. Многочислеността им се доказва от документите на местната власт, предимно от кадийските сиджилии, където се срещат при регистрирането на търговски сделки, в граждански и углавни дела[80]. Много са отнасящите се до тях разпореждания на централната власт за делби на наследства[81]. В пътеписите и дневниците на европейските пътешественици постоянно се споменава за еничари в българските градове. Симперт Нигел, който придружавал австрийския посланик В. Етигенски през 1700 г., срещнал еничари в Русе, Разград, Пловдив и София[82]. Г. К. Дирш, който пътувал през нашите земи 18 години по-късно, видял еничари в Ниш, Пирот и особено много в София[83]. Споменават ги всички, а някои, като М. А. д'Отрив и Е. М. Кузинери, разказват по-подробно за тяхната роля в живота на съответния град или област[84]. Всички твърдят, че са много, прекалено много. Няма и надали ще има документи, които биха ни показали точния им брой в един град в определено време. Невъзможно е да се установи и съотношението им към останалото население — мюсюлманско и немюсюлманско. Но както османските документи, така и европейските информатори доказват вече подчертаната тенденция към увеличаване не само с нов приток от Цариград, но предимно с включването в списъците на местните мюсюлмани.

Официално провинциалното еничарство се сформирало от следните групи бивши пехотинци:

1. Пенсионери и ветерани (куруджу и отурак). По правило това били членове на оджака, които след продължителна военна служба били освободени от действуващата армия. Те би трябвало да бъдат инвалиди или възрастни хора, вече не-

способни за изпълнение на военни задължения. За своите заслуги към оджака получавали парична пенсия. Освободени от участие във военните походи, по време на война били задължени да се явяват в столицата, за да поемат полицейските функции на изпратените на фронта орти[85]. Фактически мнозина зачислени в списъците на тази категория били лица, които в своето минало нямали нищо общо с оджака. Както казва Г. К. Дриш, макар и да минавали за еничари, те никога не били виждали своето знаме[86]. Кучибей Гюмюрджински, колкото изобличител, толкова и идеолог на османската действителност през XVII в., подробно разказва как бакали и търговци срещу подкуп били зачислявани в списъците на тази категория и мнозина от тях „никога не били воювали, имали добро телосложение и здрави сили"[87]. Тъй като имената на починалите инвалиди и пенсионери не се зачерквали от списъците, а личните им билети за получаване на заплати (есемета) били продавани, и в нашите земи се появили много „фиктивни" представители на еничарите от тази категория. Фиктивността им била по отношение на османската военна машина. Във всичко останало те се считали за членове на едно специално съсловие. Макар и под чуждо име, те били зарегистрирани в списъците, получавали заплати, ползували различни привилегии.

2. Съкратени членове на оджака. Това били лица, извадени от списъците на действуващия състав на еничарския корпус по наказание или при организирано намаляване на столичния гарнизон. Те били изпращани в провинциите, където се регистрирали в нарочни списъци. Издържали се от парична заплата, получавана от оджака или от предоставеното им поземлено владение. Имали нормалния за еничарите статут. При необходимост, обикновено при обявяване на война, отново били зачислявани в списъците на редовните части и се задължавали да се явят в ортите, към които се числели. Те били считани за активния резерв на платената пехота[88].

3. Кандидати или стажанти (тасланджии). Лицата от тази категория не били считани за редовни еничари. В мирно време те трябвало безплатно да извършват някои от задълженията на редовните еничари. Срокът на стажа им бил три години. Обикновено имали най-различно обществено положение, били от мохамеданско вероизповедание и се стремели да влязат в редовете на еничарския корпус, за да използуват множеството произтичащи от това облаги. Тази група била най-многобройна. След преминаване на определения стаж, а често и много преди това, със султански ферман те се зачислявали в редовния състав на корпуса, получавали всички привилегии, включително и редовна заплата. За тази категория се отнасят многократните препоръки на Кучибей към Мурад IV да не се раздават безразборно еничарски звания на случайни лица, а само

на аджеми-оглани или на еничарски синове[89]. Именно по пътя на кандидатстването голяма част от мохамеданите, живеещи в градовете, получили еничарски звания. Само в гр. Шумен през 1762 г. имало 400 еничарски семейства[90]. При военни действия лицата от тази категория също би трябвало незабавно да се явят в оджака. Ако като кандидати участвували във военни действия, веднага получавали всички права на редовни членове на корпуса и се завръщали по родните места като пълноправни еничари[91].

4. Еничари на редовна военна служба. Това били лица, зачислени в списъците на действуващите членове на оджака, които се изпращали в провинциите със специални задачи. По правило не били от провинциалното еничарство, но макар и временно, се включвали в него.

Колкото и различен да бил обликът на тези категории, колкото и разнообразни да били техните отношения с централното командуване на оджака, всички те като военен резерв трябвало да изпълняват и общи задачи. Основното им задължение било явяването в съответните орти, към които се числели, при обявяване на мобилизация и участие във военните действия или в охраната на столицата[92].

Като войници от платената пехота се считали за роби на владетеля. Поради това наследствата на починалите били собственост на бейт-юл-мала. След като започнали да създават семейства, част от наследството им било оставяно на жените и децата, но държавата продължавала да получава известен дял. Наследствата на тези, които нямали семейства, по старото правило изцяло се изземвали от хазната[93].

Поради специалния си статут еничарите не били подчинени на органите на местното управление. Настанени в провинциалните селища, те се оказвали извън контрола и на собствените си офицери от оджака. Местните еничарски организации трябвало да осигуряват участието във военните действия, да се събират редовно постъпленията от наследствата на починалите, както и да осъществяват контрол върху лицата от различните категории провинциални еничари.

Разпръснати по всички провинции, еничарите не могли да бъдат организирани по наложения в оджака принцип, т. е. по ортите, към които принадлежали. Изглежда, че командуването на корпуса е правило известни опити да поддържа традиционната система, като членовете на една орта били заселвани в определен район. Това се вижда от една султанска заповед от 1699 г., в която се казва, че в Русенско и Разградско били настанени еничари от втори джемаат[94]. К. Нибур съобщава, че в Разград повечето от мохамеданите били еничари и тъй като принадлежали към две различни орти, живеели в постоянно несъгласие[95]. Почти същата ситуация, но в Провадия съобщава секретарят на полския посланик А. Готардовски в 1759—1760 г.[96]. Усилията на централното командуване невинаги били успешни. Само през 1610 г. в София живеели еничари от 18-и, 29-и, 56-и, 61-ви, 63-и бюлюк и 101-ви, 104-и, 107-и джемаат[97]. Във видинските сиджили в 1724 г. са регистрирани еничари от 34-и, 64-и, 83-и, 92-ри и 98-и джемаат и от 49-и бюлюк[98]. Данните ни, разбира се, са непълни, но те показват, че в поголемите селища се събрали еничари от най-различни орти и че ако е имало някакъв принцип при разпращането, той бързо бил нарушаван. Новите заселници живеели не там, където били изпратени, а където им било удобно. Серия от донесения на разградския кадия от 1786 г. показва, че в подчинената му каза живеели еничари от гарнизоните в Браила, Бендер, Никопол, Шумен[99].

Поради това организирането на провинциалното еничарство било осъществено на териториален признак. Не трябва да се забравя, че във времето, когато започнало тяхното настаняване в българските земи, по отношение на военната организация вече имало дългогодишна практика. На териториалния принцип било организирано спахийското опълчение. И двете организации имали една обща задача — да се осигури бързото и своевременно явяване на военния резерв на бойния фронт. В сравнение със спахийската организация обаче еничарската била значително опростена. Те воювали в ортите на столичния оджак и затова не било необходимо създаване на многобройни провинциални поделения. Нямало нужда от вътрешнотериториална йерархия. Отделните местни организации се свързвали направо с оджака и били под прякото подчинение на неговото командуване[100]. Всякакви междинни звена липсвали. Местните еничарски организации териториално се вписвали в основната османска административна единица — казата. Потвърждение намираме в сведенията за командири на местните еничарски организации, т. нар. сердари. Според Евлия Челеби към средата на XVII в. сердари имало в следните български селища: Скопие, Кюстендил, Дупница, Самоков, Битоля, Прилеп, Ниш, Чорлу, Айтос, Провадия, Шумен, Разград, Русе, Свищов, Никопол, Силистра, Толбухин, Балчик, Черна вода, Пловдив, Пазарджик, Ихтиман, София, Харманли, Созопол и Анхиало. В османските документи се откриват сведения за сердари в Търново, Лерин, Костур, Велес, Димотика, Драма, Серес, Видин, Белоградчик и Лом. Този списък не може да претендира за изчерпателност. Без съмнение еничарски сердари резидирали и в други селища, които поради липса на конкретни указания остават неизвестни. Даже от този непълен списък личи, че сердарите резидирали в центровете на казите. Всички разпореждания на централната власт, отнасящи се до провинциалното еничарство, показват, че първичната организационна единица обхващала тези негови представители с постоянно местоживеене в една каза. Многобройните заповеди за назначаване на нов еничарски сердар задължително изискват от съответния кадия „намиращите се там еничари, джебеджии, топчии, топарабаджи и кул-оглани да го признават за свой началник..., да го слушат и да му се подчиняват“[101]. „Там“ без съмнение е територията на казата. В протокол на кадията на Смолян (Ахъ-Челеби) сред свидетелите е записан „славният между равните му Ессеид Мехмед ага, сердар на споменатата каза“[102]. В султански ферман от 1684 г., с който се нарежда да се направят корекции на местните еничарски регистри, става ясно, че живеещите на територията на казата еничари били вписвани в специални списъци, където се отбелязвало освен името и възнаграждението (дирлик) и точното им звание и постоянно местожителство[103].

Командирите на местните еничари били назначавани от агата на еничарите и с писмо бил уведомяван кадията на казата[104]. По правило за провинциални сердари трябвало да бъдат назначавани уволнени или пенсионирани офицери, но в документите, отнасящи се за нашите земи, често се срещат лица, които заемали тази длъжност, без да притежават офицерско звание[105]. Функциите на сердаря се определяли от задачите на провинциалната еничарска организация. Той трябвало да събира и организира подчинените си при обявяване на война, за да осигури явяването им в корпуса, където били разпръсвани по орти[106]. Трябвало да следи за наследствата на подчинените еничари, да организира продажбата им на търг и събраните суми да изпраща в столичната хазна[107]. Като пряк командир на местните еничари сердарят трябвало да следи за дисциплината на подчинените си и да не позволява нарушаване на обществения ред от тяхна страна. Негово право и задължение било да наказва провинилите се членове на оджака. Само при тежки престъпления, които изисквали смъртна присъда, обвиняемият бил изпращан в еничарския корпус в столицата[108]. Наред със задачите, засягащи контрола над местните еничари, сердарят трябвало да участвува в събирането на храна за нуждите на армията, да осигурява спокойното преминаване на военни части през подчинената му каза и др.[109]. Той бил найвисшето военно лице в подчинения му район. Заплатата си получавал от приходите на казата. Числял се към местната бюрократична аристокрация и бил влиятелна фигура в управлението на селищата. За своята дейност отговарял пряко пред командуването на оджака и подобно на крепостните диздари бил напълно независим от провинциалната административна власт[110].

В османските официални документи често се срещат сведения и за едно друго длъжностно лице в организациите по места — еничарския забит (офицер). Многобройни са заповедите, издавани по повод конкретни назначавания на тази служба, която се формулира като ясакчилък и забитлък, а лицето, което я заема — като ясакчия и забит[111].

На пръв поглед функциите на еничарския забит изглеждат близки с тези на сердаря. В султанските заповеди обикновено се нарежда това длъжностно лице да преследва мнимите еничари и да се грижи за предаването на еничарските наследства[112]. Но наличието на еничарски забит не изключвало еничарския сердар. Така например от края на юни 1617 г. до началото на юли 1617 г. в София сердар бил Сефер ага, а на длъжността ясакчия и забит били назначени последователно еничарите Мехмед и Ридван[113]. Малко вероятно е в един и същи район две длъжностни лица да са били натоварени с изпълнение на две напълно еднакви задачи. Едно по-внимателно изследване на документите показва съществени различия между тези две еничарски офицерски служби.

В една заповед за назначаването на Мумджу Али за софийски еничарски забит се казва, че въпросното лице се назначава за ясакчия на пазарите в гр. София[114]. С друга заповед същото лице се назначава за ясакчия на пазарите в София, Дупница, Бобошево и Лесковац[115]. Явно е, че самият ясакчия не е бил пазач на пазара, тъй като едно лице не би могло едновременно да охранява пазарите на 4 селища. По-скоро е бил началник на пазарната охрана, т. е. на лицата, които съставлявали част от местната полиция.

В султанските заповеди винаги се нарежда „всички еничари, които отбиват службата си под неговото (на ясакчията) ръководство, да го считат за свой забит и да изпълняват неговите заповеди“, или „еничарите да изпълняват нарежданията му относно службата си“[116]. Това показва, че под негово командуване били онези еничари, които се занимавали с определена служба. Не може да се приеме, че тези нареждания се отнасят до всички еничари в казата, тъй като е съвсем ясно, че са засягали само тези, които в дадения момент изпълнявали някаква служба. Като имаме предвид, че тази служба се отнася до охраната на пазарите, можем да предположим, че в нея са се включвали и всички лица, които били натоварени с охраната и реда в съответните селища. Това означава, че еничарският забит бил командир на местната полиция, съставена от членове на оджака. Тя трябвало да контролира и живеещите тук членове на оджака. От османските документи е ясно, че ясакчията бил единственото лице, което имало право да арестува членовете на оджака, а в случаите, когато трябвало да бъдат съдени от органите на местните съдилища, това трябвало да става чрез него[117]. Вероятно тази служба била изпопълнявана от лица, които живеели в съответната каза и се числели към категорията на ветераните.

Според Х. Иналджък в големите градове броят на тези полицейски отряди възлизал на 500—600 души[118]. В познатите ни документи липсват данни за такива големи полицейски групи. Само в пълния опис на населението на гр. Битоля за 1639 г. са отбелязани 15 души като охрана на града, набирана от собственото му население, която вероятно била съставена от еничари[119]. Съставът на полицейските отряди зависел главно от големината на селищата, но очевидно тяхната роля ставала все по-голяма.

Като съставна част от местната еничарска организация полицейският отряд, както и останалите еничари, бил под върховното командуване на сердаря. Еничарският забит получавал заповеди от сердаря и отговарял пред него за своята дейност.

Според Й. Узунчаршълъ назначаването на еничарския забит ставало по искане на населението в определен район главно в случай на опасност. Това твърдение противоречи на сведенията от българските земи. В нито едно от тях не личи, че назначаването на ясакчията е ставало по искане на населението. Напротив, поредицата от документи в софийските синджили показва, че това било постоянна, а не временна длъжност. Кучибей Гюмюрджински твърди (не толкова като препоръка, колкото като констатация), че в османската държава не трябвало да има касаба без еничари ясакчии[120]. Полицейските еничарски отряди не били изпращани по места при особени обстоятелства, а били постоянни органи на управлението на казите.

Подчинен на еничарския сердар бил и т. нар. кетхуда-йери. Той бил пряк командир на живеещите в района войници от нееничарския състав на платената войска, т. нар. шест бюлюка. Както се вижда от нарежданията за назначаване на тази длъжност, той изпълнявал наказанията на осъдените от сердаря местни войници от платената войска[121].

Еничарите, които живеели в българските земи, били част от платената османска армия. Като редовни членове на оджака те получавали заплати и пенсии, а често като надбавка към тях се снабдявали с поземлени владения. Не плащали данъци и ползували много привилегии в стопанския живот. Срещу това трябвало да изпълняват съответни задължения към еничарския корпус и държавата. Главният ангажимент на войниците било участие във военните действия, но заедно с това чрез еничарските организации имали и съответни задачи в местата, където живеели. Както се вижда от казаното дотук, те не били неорганизирана маса, безразборно разпръсната из селищата. Централната власт се опитвала без голям успех да ги постави при военни условия, те имали своя организация и командуване. Всичко това ги правело действена сила, използувана и като орган на централната власт, и в системата на местното управление. Като част от военната машина на империята местните еничарски организации трябвало да подпомагат действуващите части.

В кадийските регистри се срещат редица документи, свидетелствуващи за участието на еничарите по места при събиране на храни за нуждите на войската. Като пример може да се посочи писмо от агата на еничарите до сердарите в Никопол, Русе и Гюргево от 1706 г., в което се нарежда да се осигури закупуването на зърнени храни и други съестни продукти от подчинените им кази и да се изпратят в столицата за нуждите на армията[122]. Със султанска заповед от 1714 г. на живеещите във Видински санджак еничари било заповядано да участвуват при пренасянето на хранителни продукти за войските в крепостите Асак, Йени Кале, Узи, Бендир, Хотин, Акерман и Браила[123]. Тези задължения особено се увеличавали при военни действия. По време на войната с Австрия в 1716 г. във видинските сиджили се зарегистрирали цяла поредица от султански фермани, изискващи от местните членове на оджака пълно съдействие и помощ при пренасянето на храните и въоръжението за действуващата на запад турска армия[124]. Публикуваните от Стр. Димитров два кадийски регистъра от 1739—1740 г. и от 1791 г. съдържат множество документи, потвърждаващи тази практика[125].

Една от основните задачи на местните еничарски организации била осигуряване прехраната и безпрепятственото преминаване на военните части през съответния район. Те трябвало да контролират в тези случаи състоянието на пътните станции (мензилите) с оглед осигуряването на необходимите припаси за войниците.

Провинциалното еничарство изпълнявало този ред задължения по две причини. Първата била обстоятелството, че то било считано за представител на войската изобщо. Втората причина бил фактът, че те били организирана въоръжена сила, която най-лесно можела да осигури принудителното изкупуване или насилственото изземване на храна от местното население. Местните еничарски организации действували като един от механизмите за извъникономическа принуда над раята. Тяхното съдействие било използувано не само при принудителните доставки, а много често и при събирането на редовните данъци[126].

В кадийските сиджили често се срещат нареждания, адресирани до местните сердари за осигуряване охраната на преминаващата през съответната каза държавна хазна. Обикновено това били заплатите на войниците в отделните крепости, изпращани от столицата или други райони. Със султанска заповед от 1684 г. на сердарите в селищата по пътя от Одрин до Белград се заповядвало да осигурят безопасното преминаване на касата със заплатите на еничарите в Буда[127]. Същото съдържание има и един друг ферман, адресиран до сердарите на казите от Пловдив до Белград[128]. През 1685 г. софийският сердар получил нареждане да подготви охраната на изпратената от Одрин каса с 500 хил. златни ак., която щяла да мине през подчинената му област на път за Цариград[129]. Едно нареждане до кадиите по пътя от Цариград до Буда от 1618 г. показва по какъв начин местните еничари осигурявали охраната на хазната. С него се изисквало те да бъдат изпратени на опасните места по пътя, като осигурят редовно дежурство до преминаването на групата, за да се предотвратят нападенията на разбойници. Те трябвало да охраняват хазната и нощно време, вероятно като дежурят в местата, където групата спирала да почива. Местните еничари не трябвало да допускат обири, а в случай на нападение на разбойници — да ги отблъснат. Освен това трябвало да осигуряват въоръжена охрана на мензилите[130].

В документите не се говори за еничарски организации. Посочените задачи не са адресирани директно към еничарите. Но че именно те били изпълнителите на горните заповеди, доказва фактът, че документите били адресирани до сердарите. Сердарят сам не можел нито да осигури изземването на храните, нито тяхното транспортиране, нито охраната на пътищата и т. н. Безспорно в тези случаи са действували неговите подчинени, т. е. местните еничари. Сердарят осигурявал ръководството и контрола при изпълнението и съответно отговарял пред по-висшестоящите органи.

Друг вид функции, поверени на живеещите в провинциалните селища еничари, били охраната на държавните учреждения и на представителите на местните административни органи. Тези от тях, които заемали подобни служби, обикновено били наричани ясакчии (пазачи).

Със султанска заповед в 1618 г. еничаринът Мустафа от 43-и бюлюк бил назначен за ясакчия на пазителя на среброто, т. е. на касиера на софийската монетарница[131]. В Софийския кадийски регистър от 1604 г. е зарегистрирано нареждането на пребиваващия по това време в града ага на еничарите в бъдеще за пазачи на кадийството да се назначават само еничари[132]. В султански ферман от 1684 г. неявилите се на военен поход еничари се заплашвали, че като наказание не ще им бъде разрешавано да заемат всички видове длъжности на пазачи[133].

Еничарите били задължителна охрана не само на османските административни органи, а и на местните християнски свещеници. В 1617 г. за ясакчия на софийския владика бил назначен Махмуд от 25 джемаат, а на следващата година длъжността му била заета от еничарина Мустафа от 11 джемаат[134]. И в двата документа се казва, че по стар обичай тази служба се заемала само от членове на оджака. С писмо от каймакама на еничарския корпус от май 1638 г. за ясакчия на владиката на Битоля бил назначен еничаринът Хасан[135]. Примерите са многобройни. Ясакчии еничари трябвало да придружават и католишките духовници. Охридският архиепископ Франческо Соймирович съобщава, че при обиколката на поверената му епархия трябвало да води поне един еничарин[136]. Еничарите ясакчии при християнските свещеници били издържани от тях. Каква била ролята на тези еничари, пазачи на християнските висши духовници, личи от едно оплакване на раята от категорията на маданджии в Софийско. В него се казва, че при събирането на църковните данъци местните свещеници водели със себе си еничари, които принуждавали населението да плаща много по-големи суми от полагаемите. То трябвало да изхранва тези придружители и да търпи всякакви насилия и жестокости.

Еничарите били придружители и на всички чужденци, пътуващи самостоятелно или в пратеничества в провинциите на Османската империя. К. Нибур, като описва условията за пътуване в османската държава, изтъква, че най-утежняващото обстоятелство за европееца било принуждението да наеме като охрана един от еничарите. Това било не само двойно поскъпо, отколкото пътуването с керван, а и придружителят обикновено бил изключително неприятен спътник. Той непрекъснато малтретирал населението, поради което пътешественикът не можел да разчита на добро посрещане от страна на местните жители. Хората предпочитали да се крият, за да не влизат в никакъв допир с придружителите еничари[137]. Впрочем още през XVI в. С. Герлах многократно се оплаква от еничарите, които охранявали посолството, в което той участвувал[138].

Основната задача на местните еничарски организации била поддържането на реда и спокойствието в района такива, каквито били необходими на османската държава. Тя включвала и участието им в предотвратяването или смазването на всички форми на съпротива срещу чуждата власт.

Известно е, че една от широко прилаганите форми на борба срещу османската феодална система било напускането на селищата от българските селяни. За да избягнат поне временно многобройните данъци, понякога те се решавали на отчаяно бягство от селата, преселвали се в далечни райони или се разпръсвали в градските центрове[139]. Една буюрулдия на великия везир от 1705 г. нарежда на еничарските сердари във Видинския санджак да организират завръщането на раята в селищата във Видинско, Белоградчишко, Тимошко и Свърлиг, тъй като била избягала и селата били обезлюдени. В бъдеще те трябвало да бъдат особено внимателни и да не допускат такива изселвания, тъй като това положение затруднявало събирането на данъци[140]. В граничните райони те следели да не се преминава границата без разрешение и се опитвали да предотвратяват масовата нелегална емиграция. В 1714 г. на сердарите във Видинско било заповядано да вземат най-бързи мерки, за да се ликвидира непрекъснатото преселване на раята на отсрещния бряг на р. Дунав — във Влашко и Молдова[141]. Същото нареждане било изпратено и до сердарите в Никопол, Русе, Рахово, Хърсово, Свищов и Силистра[142].

По всяка вероятност те трябвало да спрат това движение със силата на оръжието. Но непрекъснатият миграционен поток във Влашко, както и постоянните вътрешни миграции на българското население показват, че в това отношение действията на местната еничарска организация, както и останалите мерки, прилагани от властта, нямали успех.

Най-широка, масова и продължителна форма на българската антиосманска съпротива било хайдушкото движение[143]. Българският вариант на типична за средновековния свят селска въоръжена борба — хайдутството, наред с подчертаната си антифеодална насоченост имал и ясно изразен народностен характер. Хайдушките дружини, обединени въоръжени групи от няколко десетки бойци, с бързи акции от партизански тип преследвали и наказвали алчни експлоататори, корумпирани чиновници, всякакви насилници. А те по правило принадлежали към мюсюлманското население, били представители на османската държава. Това правосъдие от името на българите осигурявало на хайдутите подкрепата на българското население. Хайдушките акции показват, че българите не били беззащитна жертва. Тук се крие устойчивостта на хайдутството, което въпреки усилията на османската власт се развивало лавинообразно. Срещу това стихийно, но много мощно движение на българските селяни били насочени и местните еничарски организации. Десетки османски документи свидетелствуват за активното им участие в постоянните опити на османската държава да унищожи и разпръсне хайдушките дружини, да потисне тази непрекъсната съпротива на българското население. В 1716 г. от еничарите, живеещи в крепостите и градовете във Видинския санджак, били събрани 290 души, които трябвало да защитават Железни врата и Хърсово от хайдушките нападения[144]. Тъй като по-късно за охрана на горните селища били изпратени редовни военни части, отрядът от местни еничари бил използуван като въоръжен конвой на колите, които пренасяли храни и амуниции за видинската крепост[145].

В 1707 г. в казата Кюпрюлю (днес Титов Велес) се появили много хайдути. За охрана на селото Билядър-Ловча в тази каза бил изпратен отряд от 15 души начело с бюлюкбашията Али. Званието на командира показва, че отрядът бил съставен от еничари. Той трябвало да охранява от хайдушки нападения споменатото село и близките проходи Истпенче и Кармъш[146]. В друг документ от 1656 г. са вписани заплатите, които населението трябвало да плаща на отряд от 20 души, ръководен от бюлюкбашия, т. е. също съставен от еничари, който трябвало да пази от хайдушки нападения неизвестно селище в Битолската каза[147]. Тези свидетелства са само отделни примери. Много подобни свидетелства могат да се открият в издадените сборници с документи за хайдушкото движение в районите с българско население.

Използването на специализирани отряди било едно от утвърдените средства за охрана на населените пунктове и главно на градовете от нападения на хайдутите. Изпращането на такива отряди в селата било рядко явление и обикновено те охранявали не толкова селището, колкото близки до него важни планински проходи. Друга мярка срещу хайдушките нападения в градовете било организирането на дежурства от местните мюсюлмани, които на групи, съставени по махали, давали нощни дежурства. Подобна форма на самоотбрана била използувана тогава, когато градът не можел или не желаел да поддържа за целта специален еничарски отряд. В списъка на лицата, които трябвало да организират такава самоотбрана в гр. Битоля през 1639 г., на първо място е вписан еничарският сердар. В списъка са отбелязани дежурствата само за 7 нощи и в три от тях за командир на дежурните групи е посочен сердарят[148]. Това дава основание да се предполага, че и в този случай борбата срещу хайдутите се ръководела от еничарската организация.

Трябва да се каже, че в тази си дейност провинциалното еничарство не зарегистрирало големи успехи. Непрекъснатите заповеди, които откриваме в кадийските регистри за осигуряване на пътищата, или съобщенията за хайдушките нападения в планинските проходи доказват нейната ниска ефективност. Трудно е да се установи дали еничарски отряди изобщо са се заемали с охраната на проходите. Що се отнася до селищата, ясно е, че самите хайдути предпочитали да не нападат тези, които били охранявани от професионални войници. Впрочем от средата на XVI в. османската държава много трудно събирала провинциалното еничарство при военни действия и е крайно съмнително, че е успявала да го използува рационално срещу хайдутите.

Охраната на градовете била значително по-добре организирана и хайдушките нападения над тях били сравнително рядко явление. В някои случаи обаче въпреки специалните отряди хайдушките дружини нахлували посред бял ден.

В районите, където хайдушкото движение вземало големи размери, централната власт поемала борбата срещу него в свои ръце. Обикновено от столицата бил изпращан специален чиновник, който организирал разпръсването и унищожаването на дружините. По правило той бил от капуджиите или бостанджиите при двореца, т. е. от лицата, принадлежащи към най-висшата прослойка на платената войска. Местният сердар и неговите еничари били подчинени на неговото командуване, което говори за прякото им участие в антихайдушките акции.

Едно от широко прилаганите средства срещу хайдутството било обвързването на населението от отделни села с взаимно поръчителство. Пред кадията жителите на едно или няколко села поемали задължението да заловят и предадат на местните власти хайдутите, действуващи в района. Ако те не изпълнели своите задължения, трябвало да платят на фиска голяма парична сума. В един документ от 1720 г., в който жителите на Ахъчелебийската каза поемали подобно задължение пред еничарина от 56-и джемаат Салих ага, като свидетели са записани сердарят на казата Есеид Мехмед ага и още двама еничари[149]. Еничарите не оставали безучастни и при този метод на властта да ограничи мащабите на българската борба.

В много случаи за ликвидиране на местни хайдушки дружини еничарските организации в селищата действували и самостоятелно. В 1712 г. сердарят на Тиквеш бил задължен заедно с подчинените си да изчисти Йенидже Вардарско, Аврет Хисарско и Солунско от действуващата вече 20 години хайдушка дружина. В 1664 г. на сердаря в Битоля било наредено да залови някой си Бендо, неговия син, слугата му и др., които се занимавали с хайдутство. Методите били различни, но резултатите еднакво неефективни. Еничарите не били и не могли да бъдат в състояние да се справят с хайдушкото движение. Срещу него централната власт ангажирала всички органи на местното управление. Даже в една султанска заповед се казва, че с помощ на изпратения за целта от столицата мубашир трябвало да окажат съдействие всички способни да носят сабя, т. е. цялото боеспособно мюсюлманско население. Понякога отделни дружини били толкова сериозна заплаха за османската власт, че срещу тях хвърляли и еничарски части от действуващата армия. В 1688 г. еничарският гарнизон в Белоградчик водил истинско сражение с въоръжени хайдути[150]. Въпреки че не една дружина била разгромена и неизброено множество българи били убити или изпратени на галерите, централната власт не можела да ликвидира българското хайдутство. Но еничарите без съмнение играели важна роля в опитите то да бъде ограничено.

Направеният анализ на функциите на местните еничарски организации категорично свидетелствува, че те били не само съставна част, но представлявали главен елемент в апарата за въоръжено насилие над самите поданици на империята, апарат, който ние наричаме полиция. Така ги оценяват и европейците, които познавали състоянието на управлението в османските провинции. В доклад до своето правителство от 1687 г. френският посланик при Високата Порта П. Жирарден пише: „... сега има безброй еничари, които упражняват монополно право в търговията и се разпиляват в провинциите и само малцина се явяват в походите по време на война. Поради нараснали им брой мислели, че ще ги обуздаят, като им назначат командир във всеки град, но това само увеличило злото. Във всеки град, където няма гарнизон, се установява еничарски комендант, наречен сердар, който взема цялата власт"[151].

Петдесет години по-късно с примера на управлението в Солун барон Ф. дьо Тот точно характеризира ролята на местното еничарство в системата на провинциалната власт. „Характерно за турското управление на Солун — пише той — е опозицията, която среща тук деспотизмът (централната власт — Ц. Г.) от страна на милицията. Нейното самочувствие нараства постоянно от предпазливостта, с която се отнасят с нея. Тя си присвоява отделни части, отскубвайки ги от властта, и заграбва управлението на града. Няколко паши един след друг са станали нейна жертва. Но тази съпротива срещу деспотизма е далеч от унищожаването на неговото въздействие, а по-скоро увеличава тиранията. Защото еничарският ага, подчинените му началници и всеки един еничар са също тирани, с които Портата се отнася внимателно, пашата се бои от тях, а цялата страна се ужасява... Използуването на цели гарнизони, прибавено към недисциплинираността на войската, им дава известно чувство на собственост върху мястото, където са настанени. Тук те упражняват права, осветлени от обичая, който техният съюз пази и който постоянно противоречи на реда, който би трябвало да се въведе..."[152].

Наблюдателният французин чрез тази обобщена, но показателна характеристика на еничарската провинциална организация в един от най-големите градове на Балканите представя завършения модел, действуващ по същия начин и със същия резултат в останалите области.

Безспорно е, че провинциалните еничарски организации изпълнявали всички полицейски функции в провинциите, така както техните колеги в центъра държали полицейския контрол над столицата. Тези функции не били регламентирани от законодателството, но те били действуващата практика в османските балкански, а и не само балкански владения. Навсякъдето въоръженият контрол и съответно въоръженото насилие се осъществявали от местните еничарски организации. До унищожаването на корпуса той изцяло се покривал с полицейския апарат, чрез който се държело в подчинение населението. Фактическото оформяне на този много важен институт в османската управленска система започва с настаняването на еничарите в провинциите. Нейното общо състояние обаче, както и спецификите на еничарския корпус довели до резултати, които не могат да се оценят като усъвършенстване на османското управление. Именно това обединение на военни и полицейски функции в еничарския корпус обуславя значението му на първостепенен фактор в политическия живот и на столицата, и на провинциите. Той бил единствената въоръжена сила, на която централната власт нямала с какво да противостои. Това обуславя нейните непрекъснати компромиси и отстъпки в отношенията с еничарите, които възмущавали както чужденците, така и собствените ѝ поданици[153].

За да се разбере мястото на еничарите в системата на провинциалното управление, трябва да се уточнят два въпроса — неговите отношения с местната власт и тези с оджака.

В литературата все още липсват сериозни изследвания на османския управленски механизъм на Балканите. Следвайки мита за завършения административен централизъм във всички ресори на властта, специалистите го представят като апарат от чиновници, отговарящи за военни, финансови и други дейности, който се ръководи от кадията, осъществяващ взаимодействието и субординацията на управленските дейности[154].

В последните години представата за този съвършено регулиран централизъм силно избледня[155]. Вече доста обилният информационен фонд не само постави под съмнение неговото съществуване, но и разкри една обратна ситуация, много точно характеризирана от М. Мейер, който пише: „Османската империя подобно на другите източни деспотии се отличавала с висока концентрация на властта и безпрекословно подчинение на „господарските роби“ в центъра и едновременно с децентрализираност и крайно нисък уровен на универсализация в периферното управление. Колкото по-далеч от Цариград се намирала провинцията или областта, толкова по-малко се съобразявали със заповедите, идващи от столицата, и толкова по-силна била властта на местните феодали, тенденциите към затвореност и автономност в провеждането на делата ...“[156].

Данните за управленския механизъм в българските земи потвърждават тази констатация. Въпреки че били в непосредствена близост до столицата, както през XV—XVI, така и през XVII—XVIII в. данните не показват съществуване на оперативно управленско звено. В центъра на административно-териториалната единица казата резидирали чиновници на различните централни ведомства — финансови, правни, военни, религиозни и др., всяко от които било напълно независимо от останалите. Чиновниците били назначавани от съответното централно учреждение и се контролирали от него, т. е. били негови преставители по места. Липсвала изобщо институция, която да обединява и субординира тяхната дейност. Имало чиновници на централното управление, но нямало органи на местната власт. В нашата литература, макар и мимоходом, е изказано становище, че ръководител на местната бюрокрация бил кадията[157]. Подобно твърдение се появи и в турската историография, където даже бе направен опит кадията да се сравни с френския мер или немския бургмайстер[158]. Това би означавало, че той е бил ръководител на институция, подобна на градската община в Средна и Западна Европа. Информацията в самите кадийски регистри отхвърля такива предположения. Няма никакви данни за съвместна дейност на отделните чиновници, камо ли за колективен орган. Единствената традиционно съвместна работа на градската общност била разпределянето на разходите и данъците в селищата или района, но тя се извършвала не от чиновнически съвет, а от представителите на махалите[159]. Кадията чрез своето право и задължение да поддържа кореспонденцията с ведомствата на централната власт осъществявал връзката между отделната централна институция и нейния местен представител. Кадията даже не координирал, а какво остава да ръководел местните чиновници. В тази неразвита система на местното управление, в която отсъствувал ръководен екип, еничарските организации не правели изключение. Те били напълно обособени, автономни по отношение на местната власт органи. Назначаването на еничарски сердар, забит или кетхуда-йери ставало от еничарския корпус, а кадията само бил осведомяван за извършената промяна, за да я съобщи на местните еничари. В изпращаните по този повод писма от кул-кехаята или от името на еничарския ага се посочват правата и задълженията на новоназначените лица и се изисквало пълно подчинение на неговите разпореждания от страна на местното еничарство и другите членове на капу-кулу[160]. Тези документи, които директно засягат отношението на командуването на провинциалното еничарство с местната власт, подчертават самостоятелността на действие на сердаря. В казата той не бил подчинен на никого. Тази негова самостоятелност, самостоятелност и на подчинената му организация, както и спецификата на полицейските му функции постепенно концентрирали значителна реална власт в неговите ръце. При неразвитата система на местното управление без необходимото подчинение и контрол на някакъв местен орган една въоръжена, военна в своята същност институция, каквато била провинциалната еничарска организация, се наложила като единствено ръководно ядро.

В тази връзка възниква въпросът за отношението на провинциалното еничарство с централната власт. В много несъвършената управленска система на Османската империя взаимовръзката провинции—център е една от най-слабите ѝ страни. Империята не можела и не създала йерархично изградена структура на администриране, заложена в ранния период чрез субординираната триада „бейлербейство—санджак—вилает“. Тенденция за изграждане на многостепенна управленска структура не се развила, оставайки в действие единствено спрямо спахийската войска. Наложилата се практика била силно опростена и се състояла само от два елемента — централно учреждение и негов провинциален представител на ниво каза. Връзката между тях се осъществявала чрез изпращани от центъра инспектори (мушабири). Слабата ефективност на този модел се доказва от самата действителност в османските провинции. Временно пребиваващият инспектор нямал никаква реална възможност да получи ясна представа за онзи ресор от управлението, който наблюдавал, да не говорим за някакъв действен контрол. Несъвършенствата на този механизъм сами предполагали онова изключително масово за имперските владения явление, наречено бакшиш, чрез което непрекъснато се преразпределяли в полза на централната администрация извънредните приходи, получавани от местната бюрокрация чрез екстремната, нерегламентирана експлоатация на производителното население.

Отношенията между еничарския корпус и провинциалното еничарство също се подчинявали на този механизъм за взаимовръзка. Десетки заповеди свидетелствуват за почти нулевия му коефициент на полезно действие. Това особено добре личи от документите, отнасящи се за подготовката и провеждането на военните начинания на османската държава. Към провинциите тръгвали заповеди от султана и еничерския ага с нареждания всички провинциални еничари да се явят в бойните лагери. Заповедите се повтаряли и след като войската вече напускала лагерите, и след като била преминала границите на империята, и след като започвали военните действия. Местните еничарски сердари били призовавани със заплахи да изпратят подчинените си бойци на фронта. Както твърдят тези многобройни документи, твърде малко от провинциалните еничари стигали до бойния театър[161]. Те знаели, че централната власт нямала средство, с което да ги принуди да изпълнят войнишките си задължения. Изпращаните като инспектори офицери от централното командуване не можели с нищо да променят положението. И тук, за да се избягнат персоналните наказания на местните командири, т. е. да не се осъществели заплахите, влизал в игра бакшишът. През XVIII в. заповедите от корпуса вече не настоявали във военните действия да се изпращат всички провинциални еничари. Една заповед, чийто препис се намира в кадийския регистър на днешния гр. Толбухин от 1789 г., изисква от сердарите да изпратят на фронта минимален брой от местния еничарски контингент. Под знамето на еничарския сердар от Нови пазар трябвало да се явят 100 души, от Силистра — 500, от Русе — 950, от Свищов и Севлиево — по 200 души, от Ловеч — 350, от Враца — 150, от Берковица, Знеполе и Лесковец — по 120, от Златица — 200, от Казанлък — 140, от Стара Загора — 240. От Хаджиоглу Пазарджик били изискани 30 от редовните и 240 души от кандидат-еничарите[162]. От друга султанска заповед, изпратена два месеца по-късно, се вижда, че поне от Хаджиоглу Пазарджик никой не се явил[163]. Неефективната система на контрол или по-точно липсата на такава не само създавала условия за неподчинение, но откривала широки възможности за противодействие. През XVIII в. неограничената самостоятелност на провинциалните еничари водела до сериозни инциденти с най-висши представители на централната власт. Полският посланик А. Готардовски съобщава, че еничарите от Хаджиоглу Пазарджик убили минаващ през града им паша[164]. Цитираният французин барон Дьо Тот пише, че еничарите в Солун убили няколко паши, които се опитали да им се противопоставят[165]. Такива драстични постъпки властта строго наказвала, но мерките се отнасяли до директните извършители на престъплението. Самостоятелността на провинциалното еничарство се поддържала от състоянието на еничарския оджак, в който системата на подкупите била почти официално регламентирана. При издаването на нарежданията, при налагане на наказанията, при контрола на изпълнение на определените задачи решаващият фактор се оказвал размерът на бакшишите. Исканията на един или друг от провинциалните еничари или на цели групи се задоволявали съобразно цената, която те плащали. Но във взаимоотношенията между провинциалното еничарство и командването на оджака съществувал и друг, много съществен елемент. Командването толерирало провинциалното еничарство, което било широката му социална опора, чрез която се поддържали позициите му в централното управление, а провинциалното еничарство поддържало командването на корпуса, което му осигурявало пълновластие по места.

Така създадено като въоръжена опора на централната власт в борбата ѝ срещу сепаратистичните тенденции в края на XIV и началото на XV в., след неколковековно развитие еничарството чрез своите провинциални организации се оказало главен фактор за появата и развитието на децентрализма в османската държава през XVIII и XIX в.

ЕНИЧАРИТЕ И АНАРХИЯТА В РУМЕЛИЯ

Процесът на децентрализация на османското управление, започнал в края на XVI в., постепенно набирал инерция, за да достигне кулминацията си в края на XVIII и началото на XIX в. в една странна, но кръвопролитна гражданска война без идеи, без програма и даже без център. Главният боен театър на този истински хаос в продължение на няколко десетилетия се оказват българските земи. В нашата история войната между османската провинциална аристокрация и централната власт обособява самостоятелен етап, наречен с необичайното название „кърджалийско време“, време на разрушително безвластие.

Съвременната историография в последните две десетилетия прояви изключителен интерес към децентрализацията като процес в османския политически, а и в социално-икономическия живот, към анархията като явление, породено от него и предизвикало съществени промени в ситуацията на Балканите. Обстоятелството, че в къс срок на различни аспекти на този проблем посветиха сериозни изследвания югославянинът А. Суческа[166], англичанинът Ст. Шоу[167], японецът Ю. Нагата[168], турците К. Карпат[169] и Я. Юджел[170], Ю. Озкайа[171], българинът Стр. Димитров[172], съветският османист М. Мейер[173] и много други, показва, че интересът никак не е случаен. Разплитането на възела от сложно обвързани проблеми от политическата и социално-икономическата еволюция на османската държава в този всеобщ конфликт се оказа необходимо стъпало за съвременното изясняване историята на империята и на балканските народи, намиращи се под нейна власт. В тази международна атака към проблемите на децентрализацията на Османската империя именно в българската историография се появи един труд, който без преувеличение може да се нарече еталонен. Това е „Кърджалийското време“ на В. Мутафчиева[174]. Тя успя чрез анализа на значителен документален материал да проследи развитието, да направи характеристика, да типологизира и да определи крайни граници и вътрешни етапи на този исторически феномен, считан за необозрим хаос от тези, които са го преживели, и от онези, които изследователски се занимават с него. Изясняването на събитията намери своята последователност и главно своята логика, което даде възможност да се разкрие и тяхната същност. Обръщаме внимание на това историографско настъпление към анархията поради две обстоятелства. Първото е несъмнената актуалност на проблема или по-точно на кръга от проблеми, чрез които се променят и допълват представите за историята ни в епохата на Същинското възраждане. Второто обстоятелство е фактът, че както обикновено в науката цялостното осветляване на един проблем променя подхода към много други, пряко или опосредствено свързани с него, и поставя нови въпроси. Един от тези въпроси е присъствието и ролята на провинциалното еничарство в развитието на децентрализацията в османската управленска система и в нейната връхна точка — анархията в Румелия.

В. Мутафчиева доказва, че кърджалийството, така много напомнящо с безредието си Брауновото движение, далеч не било вихър, появил се изневиделица, а явление, отдавна подготвяно от цялата действителност в османската държава. Сред комплекса от активизиращи го фактори от особено голямо значение била аянската институция, създала важни предпоставки за феодалната анархия[175]. Оттук, от аянската институция, трябва да се проследи и оцени участието на еничарите в процеса на децентрализация. Още в първото голямо проучване върху аяните (на А. Суческа) намесата на провинциалното еничарство не е подмината, а и не би могла да бъде подмината, тъй като категорично присъствува в самата документална база. Изтъквайки тяхното участие в органите на местното управление и подчертавайки тяхната автономия, югославският османист доказва тяхното навлизане в местната икономика, а чрез нея и във второто, самозараждащо се ниво на локалната власт — аянския институт. Аяните започнали да бъдат избирани сред еничарските офицери и именно това тласнало останалата част от провинциалната върхушка към членство в оджака[176]. Определяйки еничарството като държава в държавата, обяснението на А. Суческа ни довежда пред затворен кръг. Оказва се, че механизмът на властта се е организирал срещу властта. Този парадокс не би могъл да се обясни, без да се определи средата, която създавала социалната опора на аянството, съществената сила, която до голяма степен поддържала неговия изключителен авторитет. Натискът отдолу, от провинциите, принудил централната власт не само да я признае като управленска институция, но и да я включи в управленския механизъм, въпреки че тя противоречала на централистичното начало.

За да се обясни участието на еничарите при формирането на аянския институт, както и в целия процес на преструктуриране на османското общество след XVI в., трябва да се обърне внимание на един факт, който засега е подминаван поради неговата организационна и правна особеност — вътрешната икономическа и социална диференцираност в тяхната среда. Както при всяка военна формация, вътрешната стратификация на еничарството е била налице още в ранните етапи на изграждането му. Офицерската върхушка била многократно по-заможна и с повече привилегии от войнишката маса. С разпръсването на еничарите в провинциите вътрешното диференциране интензивно се задълбочило. Известна представа за нейните граници, а това ще рече и до голяма степен за вътрешните противоречия в еничарската среда дават данните за наследствата на войниците от платената пехота в кадийските регистри. Разпръснати и непълни, те не могат да бъдат точен показател за етапите на развитие в икономическата им разнородност, но ясно показват неговите тенденции. Седемдесет еничарски наследства, които откриваме в кадийските регистри на Видин, София, Русе и Толбухин, датиращи от XVIII в.[177], илюстрират състоянието на местното еничарство в българските земи, въпреки че са неравномерно разпределени както по години, така и по райони. Наследствените описи с основание се приемат за един от най-обективните източници за икономическото състояние на индивида[178]. Изискването на шериата за пълно описване и оценяване на имуществото на покойника повишава доверието към тях, въпреки че не се изключват фалшификации, както при всички документи от този род. Извлечените данни за вътрешната икономическа разнородност на провинциалното еничарство на базата на стойността на наследствата се представя от следната таблица:

Стойност на наследствата	Бр.	%
До 100 гр.	12	17,1
От 101 до 1000 гр.	8	11,5
От 1001 до 2000 гр.	10	14,2
От 2001 до 5000 гр.	22	31,4
От 5001 до 10 000 гр.	8	11,5
От 10 000 до 50 000 гр.	7	10.0
Над 50 000 гр.	3	4,3
Общо	70	100,0

Таблицата показва, че една група от лицата с еничарско звание живеели под границата на екзистенц-минимума. Те могат да се квалифицират направо като бедняци. Един от видинските еничари след смъртта си оставил вещи с обща стойност 200 пари[179]. Друг от членовете на платената пехота от София имал много повече дългове от общата стойност на наследството му[180]. Описаните вещи на еничарите от тази група са крайно скромни — личният им гардероб, при това състоящ се от „стари“ дрехи и оръжие.

Еничарите от втората група се различават от първата не само по размера на собствеността си, но и по друг важен елемент от структурата на наследството — обикновено те притежавали къщи в съответния град. Нерядко сред тях се откриват лица, занимаващи се с различни занаяти. Наред с титлата беше в регистъра е записана и професията им — сапунджии, кожари, обущари, свещари и т. н.[181]. Тази група би могла да ги включи в най-ниската прослойка на средноимотната част на османското общество.

Третата група еничари притежавали значително по-разнообразна собственост. Наред с къща в наследствената маса на тази група се включвали дюкяни и малки суми пари.

Значително по-разнообразно било имуществото на еничарите от четвъртата група. По-многобройни и значително по-луксозни били техните вещи, покъщнина и оръжие, разнообразно недвижимо имущество — къща с висока цена, дюкян или дюкяни, занаятчийски инструментариум, понякога големи количества еднотипни вещи — платове, кожи, манифактурни стоки и др. Голямата част от тях безспорно се занимавали и с търговия. Това, което е новият момент в наследствата от тази група, са описаните суми пари, дадени в заем под лихва. Явно е, че притежателите им съчетавали лихварството с другите дейности.

Еничарите от тези три групи можем да отнесем към средноимотните, но в различни нива на тази прослойка. Всички те били постоянни жители на съответните градове. Занимавали се със занаятчийство или търговия, но наред с това някои от тях се включвали и в лихварството.

Големите суми на наследствата на еничарите от петата група се дължели предимно на значително по-многобройните заеми, които се включвали в тях и които по правило обхващат повече от половината от неговата стойност. В тази група описи често са регистрирани като собственост воденици, тепавици, отделни поземлени имоти (лозя или градини) в близките села. Висока е цената на къщите им, които понякога били повече от две. Някои от тях притежавали един или няколко дюкяна или парцели на местната чаршия. Личното им имущество било луксозно. Оръжието им било разнообразно и скъпо изработено. Очевидно притежавали повече от стабилно положение. Някои от тях носят подофицерски или офицерски еничарски звания — силяхтар, бюлюкбашия и т. н. Данните от техните наследства показват, че те били част от провинциалната върхушка и имущественото им благоденствие се опирало на позициите им в еничарската организация.

Относително немалобройната шеста група от наследствата ни представя техните носители като собственици на големи парични суми, дял от които бил включен в лихварски операции и в спекулации при откупуването на данъци, на разнообразно недвижимо имущество. Част от тях са представени като собственици на стада овце, крави, коне, биволи, значителни количества жито и друга земеделска продукция, което ще рече, че са притежавали и специализирани стопанства със скотовъден или аграрен профил. Обикновено е казано, че били сердари били диздари, а някои имали офицерски звания — турнаджибашия, чорбаджия и т. н. Принадлежността им към провинциалната върхушка е извън всякакво съмнение. Един от тях, някой си Ебу беше, син на Абдулах от Видин, развивал максимално активна стопанска дейност. Наред с лихварския капитал, значителната градска и селска недвижима собственост, многобройни домашни вещи и т. н. той притежавал плавателни съдове и участвувал в дружество за владеене на кораби с личен дялов капитал от 13 920 гр.[182]

Аанализът на общата стойност на еничарските наследства и тяхната структура доказва, че членовете на местните провинциални организации не били еднородни в имущественото си положение. Най-бедните били редовите войници в крепостните гарнизони. Наред с част от местното еничарство те могат да се причислят към най-ниските слоеве. По своето имуществено състояние те се приравняват с градския плебс. Колкото и да е относителен процентът в представената таблица, той свидетелствува, че те не били малко. Около 50% от провинциалното еничарство принадлежало към категорията на среднозаможните градски жители с добро материално положение. Прави впечатление, че повече от половината от тях се вписвали в нейния горен слой. Близо една четвърт били хора богати, чáст от местната върхушка.

Този анализ не претендира и не може да претендира за абсолютна точност. Но въпреки това дава възможност за няколко заключения. Първото от тях е, че обособено като съсловие по статут, еничарството едновременно с това се дисперсирало във всички нива на османската социална стратификация. По имущественото си положение неговите членове се включвали в различни социални групи, в които имали свои позиции и съответното влияние. Второто заключение се отнася до тенденциите за личното им стабилизиране. Процентът на богатите в еничарската среда е чувствително по-висок, отколкото същият в цялото османско общество[183]. За провинциалното еничарство възможността за бързо забогатяване не била имагинерна фикция, а реалност. Третото заключение е голямата имуществена поляризация, съчетана обаче с висока интегрираност, осъществена от значителни междинни прослойки.

Имуществената характеристика подсказва механизма за утвърждаването на еничарската върхушка в аянския институт. Освен богатствата и позициите в органите на местното управление те имали и сигурна обществена база. Те имали свои агенти и в ниските, но лесно възбудими слоеве на обществото, и в авторитетните средни слоеве, и сред най-богатите. Разпръснати по икономическото си състояние във всички социални групи, провинциалните еничари едновременно били свързани чрез своята военно-полицейска организация и, което било по-важно — чрез привилегиите, които тя им давала в стопанската област. Всеки един от тях имал реалната възможност за стопанско издигане, което безсъмнено можело да се осъществи с подкрепата на други йолдаши. В замяна той им давал своята собствена подкрепа. Индивидуалното им участие в процеса на преразпределение на обществения продукт зависело от стабилността и позициите на еничарската общност. Поради това върхушката на провинциалното еничарство имала широка социална среда, имала опора, която ѝ откривала лесно достъпа до аянската длъжност.

Би било не само невярно, но и наивно да мислим, че този механизъм действувал безотказно и безконфликтно. Борбата за утвърждаване в локалното управление била низ от остри конфликти между различните групи на провинциалното еничарство. Доказват ги сведенията за съперничествата на еничарите в отделните градове, като Разград, Толбухин, Провадия и др. Те били очевидни даже за преминаващия транзитно европеец[184]. Силата им се вижда от разпорежданията на централната власт, която не била в състояние даже да ги приглуши. Тези противоречия, изкристализирали в открити продължителни схватки, имали съществено значение за онази атмосфера, която подготвила явлението „кърджалийство“. Решаването на вътрешните еничарски конфликти с въоръженото насилие, с нападения и открити схватки започвало доста преди началото на анархията. Още в 1754 г. разградският еничарски сердар Ахмед заедно със своя тъст елхадж Муртеза заграбили под формата на данъци 94 000 ак. и избили стотици хора. Муртеза, подкрепян от местния еничарски сердар като аянин на града, фактически воювал срещу останалите местни първенци. Те, от своя страна, организирали населението от околните села, което нападнало Разград и го разграбило. В. Мутафчиева отбелязва този случай като един от примерите на зараждащите се към средата на XVIII в. размирици в Румелия[185].

Разградският инцидент от 1754 г. ни насочва към ролята и значението на еничарския сердар, на командира на полицейските сили в локалното управление. Честите смени на еничарските сердари в казите правят впечатление от средата на XVI в.[186]. Понякога новоназначените сердари се задържали на тази длъжност броени месеци. В писмата на кетхудата на оджака обикновено не се съобщава за причините за персоналната подмяна. Най-логичната причина е недоволството на противниковата група, която с класическите средства — донесения и бакшиш, вземала мерки да стабилизира положението си, т. е. те били една от формите на борба за власт сред различните групи на провинциалната върхушка.

Преди повече от десет години Стр. Димитров чрез примера на Ибиш Ага от Хаджиоглу Пазарджик ни представи индивидуалния модел на аянството[187]. Той проследи пътя на фамилията Изаклъоглу към върха на местното управление, чийто втори известен ни представител вече стигнал до аянството. Стр. Димитров подчертава, че Мехмед ага, първият представител на семейството, който тръгнал към икономическо проспериране и обществено утвърждаване, не бил еничарин, но потърсил съдействието на представител на местното еничарство, впускайки се в арендуване на данъци заедно с някой си Махмуд беше. Неговият син, бъдещият аянин, не само бил еничарин. Той бил назначен за еничарски сердар. Това означава, че той не само успял да се снабди с носещия привилегии билет, но и си подсигурил достатъчно силни позиции сред местното еничарство. Командирската длъжност, на която (както ни убеждава Стр. Димитров) се задържал в продължение на няколко години, му подготвила аянството. В конфликта между две враждуващи групировки начело с аяните Исмаил ага и Пойразли Ахмед, също еничари, той успял да утвърди социалните си позиции и да увеличи богатството си. Продължавайки да бъде сердар на еничарите, той станал и ковчежник на казата Хаджиоглу Пазарджик. Тук трябва да направим една скоба, за да обърнем внимание на „съвместителството“ на висши полицейски и финансови длъжности от едно лице. Това безспорно бил един от най-ефективните методи за концентрирането на реалната едноличнa местна власт. Той разполагал с оръжието на еничарите и получавал огромни печалби от финансовите операции, които по-точно могат да се нарекат кражби, спекула и бакшиш. Синът на Мехмед — Ибиш ага, останал еничарски сердар до 1786 г. и в тези дванадесет години натрупал огромно богатство, наредил се в първата редица на местните първенци. На практика това означавало, че той станал единственият възможен кандидат за аянската длъжност. Тесните връзки с армията в столицата, както и силните позиции в казата му осигурили огромни сделки и още по-огромни възможности за кражби в системата на снабдяването на армията. Последвало ново стъпало в издигането му във войската. Той получил ранг капунджи-башия, което пък разширило както правомощията му, така и територията, намираща се под контрола му. Пътят на разградския аянин бил класически — богатство и власт, която носела нови богатства, а те, от своя страна, разширявали властта, и така, докато официално бил признат за „силния човек“ в областта, както казва Стр. Димитров. Заедно с тази „кариера“ растяла и неговата самостоятелност, опираща се не само на голямото богатство и официално признатите му права, но и на собствената му въоръжена сила. Именно този момент в „модела Ибиш ага“ заслужава особено внимание, тъй като показва как се е формирало ядрото на т. нар. еялетски войски, военната мощ на аяните — чрез местната еничарска организация.

осигурявана от сердарската длъжност. За амбициозния човек тя имала значение не само в момента на изпълняването ѝ, т. е. като стъпало към политическата власт. Тя носела главно възможността да разполага с местното еничарство, което ще рече с единствената, макар и лошо действуваща провинциална военна организация. Нейните членове имали полицейски и военен опит, разбирали от бойна стратегия и тактика, професионално боравели с оръжие и т. н. Сердарската длъжност осигурявала разполагането с истинска въоръжена сила. През втората половина на XVII в. в Румелия това вече било главен фактор за успех както в борбите между отделните претенденти за местната власт, така и в конфликтите им с центъра[188]. Нека припомним, че срещу аянските сили правителството изпращало своята редовна войска, която, макар и дезорганизирана, била действуваща армия, командувана от професионални офицери. Еялетските войски (чрез местното еничарство) ѝ противостояли със същия или почти със същия контингент. Именно онази част от провинциалното еничарство, която наследствата ни представят имуществено равна на плебса, се превърнала в ядрото на въоръжената сила на анархията. Привлекли я и я използували аяните, които се опирали на сердарите или пък които някога сами били сердари.

Еничарското участие в размириците е очевиден факт. Още в първите си изследвания, посветени на анархията в Османската империя в края на XVIII и началото на XIX в., В. Мутафчиева обърна внимание на обстоятелството, че обеднелите и малоимотни еничари в провинциите са били основна съставка на кърджалийските дружини[189]. Прототипът на тези на пръв поглед стихийно възникнали банди се открива още в началото на XVIII в. През 1715 г. един султански ферман, адресиран до еничарския забит на Солун и съседните му кази, съобщава, че еничарите от провинциите, вместо да се присъединят към войската, готвеща се за поход към Австрия, „се отклонили от правия път“. Разпръснати на малки групи от 10—40 човека, те нахлували в селищата около Солун, отдавайки се на пладнешки грабеж — ядели и пиели, тиранизирали населението. На еничарския забит се поставяла нелеката задача да събере тези многочислени групи, заплашвайки ги, че ще бъдат лишени от еничарските заплати и че ще бъдат вписани в категорията на раята[190]. Това масово отклоняване от военните задължения и „преквалифицирането“ на еничарите наред с икономическите причини трябва да се свърже и с дълбоката промяна в обществената психология на османците след разгрома на армията им под стените на Виена през 1683 г. и подписването на Карловацкия мирен договор в 1699 г. Териториалните загуби довели на изток, в Румелия и Анадола, бягащите от Средна Европа мюсюлмани. В районите, откъдето идвали, те били господари —

дълбоко убедени във висшите си, господарски права. На новите си местожителства мнозина от тях не можели да си намерят място в изгодните сфери на живота. А участието в производството възприемали като лично унижение. Османската империя, възпитавайки господарско самочувствие у своите мюсюлмански поданици, постепенно оформили един специфичен психологически феномен. За тях изключително важно значение имало демонстрираното благополучие, показната страна на богатството. Рязката промяна в положението на един съществен дял от тях, чието мнозинство било с еничарски статут, ги насочила към своеобразен начин за намиране на необходимите им средства, към разбойничеството. И докато участието им във войните през XVII в. носело високия процент риск за живота, без да обещавало сигурна плячка, грабежът в самите османски територии бил и по-рентабилен, и по-сигурен. Разбойничеството в Османската империя, както във всички средновековни общества, било неизбежно явление. Но от началото на XVIII в. то започнало да се „военизира". В него масово се впускали онези войници от османската платена пехота, които не можели да се пласират добре и изгодно в другите сфери на икономиката. Борбата срещу еничарите разбойници станала една от основните задачи на местните еничарски организации. При обявяването на войни и подготовката на походи тези разбойнически отряди рязко се умножавали. Многобройни са султанските заповеди, с които се нарежда да се очистят казите от бандите на разбойници, които „под форма на войници обикалят по измамен начин градовете и селата, избиват хора, нападат фамилиите на божите раби, пътниците, местните жители, когото достигнат, причиняват загуба на сиромасите и слабите..."[191]. Част от тези „фалшиви еничари", както ги наричат документите на централната власт, били дезертьори от бойните полета, други изобщо не достигали до своята орта. Още през първата половина на XVIII в. мнозина от еничарите тръгвали на поход, но не към враговете на империята, а срещу собствените ѝ поданици. Така провинциалното еничарство тясно се свързало с разбойническото движение.

Тази масова практика увличала все по-голям дял от ниските в имотно отношение групи на провинциалното еничарство. Заплахата за лишаване от заплати била крайно неефективна мярка, тъй като и без това те се получавали нередовно. А и приходите от разбойничеството били значително по-големи. Еничарите започнали да се професионализират в разбойническата дейност. Тя също изисквала опит, имала своя тактика. Масовизирането на това явление, натрупаният опит в грабежа и дребните схватки и главно безнаказаността на този род дейност умножили дружините. Направили ги обичайно явление. Оттук до кърджалийските банди крачката била къса. Еничaрите разбойници не били неизвестни на своите офицери, които вероятно използували техните услуги и които на свой ред получавали дял от „плячката“. В конфликтите между отделните аяни тези разбойнически дружини били изключително полезна сила. Изострената борба за власт довела до въоръжени схватки помежду им, схватки, достигащи до открити сражения. Воюващите сили се набирали от местните еничари и към тях се присъединявали и други мюсюлмани от бедните слоеве, разчитащи да забогатеят в аянските борби. При наличието на въоръжени сили, намиращи се в непрекъсната готовност за борба, въоръженото решение на местните конфликти станало норма. Оттук вече численото увеличаване на тези банди, които действували както в интерес на местните аяни и в боричканията помежду им, така и срещу централната власт, не било трудно. Те били един от основните елементи на явлението „кърджалийство — многочислени, разнородни по социален и народностен състав, спонтанно формирани дружини, които разгръщали действията си из равнините, имали за цел да разорят и ограбят селищата, включително и градовете, като предприемат открити сражения, опрени върху съюза си с аяните или самостоятелно“[192]. Възникването на кърджалийството е стихиен процес, но той дълго бил подготвян в обществената среда на Румелия при активното участие на местното еничарство, дял от което превърнало постоянното или временно разбойничество в основен или допълнителен занаят.

Всичко казано дотук показва колко съществен фактор било провинциалното еничарство в развитието на социалните отношения, които довели до анархията. В нейния ход участието му вече било ясно изявено. Еталонният модел на отцепник — Осман Пазвантоглу, започнал своята борба с централната власт чрез бунт на част от видинското еничарство срещу командуването на местния еничарски гарнизон. Впрочем неясната история около убийството на Омер Пазвантоглу, баща на известния видински сепаратист, показва, че в 1797 г. фамилията Пазвантоглу не за първи път организирала местните еничари в своята борба за икономическо и социално надмощие. Дълго време именно на тях се дължали успехите на Осман. Затова в своето безсилие централната власт предприела твърде смешна мярка. През 1797 г. след началото на бунта на Осман Пазвантоглу в Цариград на сбор на еничарския оджак строените войници в един глас отрекли принадлежността на бунтовника към платената пехота[193]. Този сбор бил началото на похода на централната власт срещу Видин, но той имал и друго значение — трябвало да засвидетелствува изгонването на Осман Пазвантоглу от оджака. Впрочем тази демонстрация била просто глупост. Опора на Пазвантоглу, а и на другите аяни била не столичната формация, а провинциалното еничарство.

В доклад на В. Кочубей до руския император от 1. XII. 1797 г., с който се съобщават военните сили, с които разполагал видинският отцепник, се отбелязва, че основното ядро на войската му било своего рода лична гвардия, състояща се от две хиляди души — „хора съвършено предани му и свързали с него личния си жребий“[194]. Тази гвардия била съставена от местни еничари. Здравите връзки на Пазвантоглу с провинциалното еничарство в северозападните части на Балканския полуостров представя още А. Рамбо. Според него дядото на Осман бил бошняк, преминал към исляма, който до края на живота си не разбрал дали е мюсюлманин, или християнин, както и не уточнил дали е войник на Портата, или разбойник. Баща му Омер бил по-скоро войник, но конфликтът с видинския паша му коствал главата. Осман, следвайки семейната традиция, след смъртта на баща си дълго време бил разбойник, но покъсно преминал на служба в провинциалната армия. Бързо направил кариера и успял да си възвърне част от семейното богатство — както казва Рамбо, със съдействието на банда, състояща се наполовина от еничари, наполовина от разбойници[195].

В духа на историографския романтизъм А. Рамбо представя като мотив за бунтовническите действия на Осман Пазвантоглу клетвата, която той дал при трагичната гибел на баща си — да отмъсти за несправедливо жестоката присъда. В този разказ за нас е важна характеристиката на социалните позиции на Осман Пазвантоглу. Тя разкрива ако не действителността, то атмосферата, родила идеите, а оттам и действията на видинския еничарин Осман Пазвантоглу. Той може да се определи като типичен представител на провинциалната еничарска знат, която потърсила в бунта срещу правителството реализация на амбициите за богатство и власт. Но личните му цели съвпадали с целите на тези, които били толкова разбойници, колкото и еничари. За тях, пък и за цялото тогавашно общество разбойничеството не било нито престъпление, нито обект на истинско обществено порицание. В средите, от които произхождал и с които бил свързан Осман Пазвантоглу, то било своего рода поминък. Разбойничеството му донесло не само финансовите средства, но и най-квалифицираната бойна сила. Конфликтът му с централната власт прераснал в открита война, в която бил последван и от други силни местни аяни — Али Тепеделенли, Исмаил Тръстениклиоглу и др.

В общата структура на анархията трудно може да се определи точна политическа позиция на еничарството — провинциално и столично. Началото на бунта на О. Пазвантоглу започнало със сражение на местното видинско еничарство срещу еничарите от гарнизона. В изпратената срещу него войска начело с бейлербея на Румелия Мустафа паша основната част били столични еничари, към които се присъединили и сборните войски на другите аяни. И в тях еничарският контингент бил значителен. Впрочем в цялата сложна еволюция на анархията непрекъснато еничари воювали срещу еничари — когато заставали един срещу друг малките аяни на близки кази и когато се водели големи сражения между различни аянски групировки, ръководени от големите провинциални отцепници, и когато те поотделно или съвместно воювали срещу централната власт. Показателен е фактът, че еничарското звание и титли от ранглистата на оджака носели с достойнство и Осман Пазвантоглу, и Али паша Тепеделенли, и Алемдар Мустафа паша.

Невъзможно, пък и ненужно е да се уточни относителният дял на еничарското участие в анархията. Посочените примери свидетелствуват за неговата масовост и за ръководната му роля. При това не става дума за индивидуално участие на 80, 100, 120 хиляди еничари в общия смут. Става дума за тяхната роля като социална група.

Ликвидирането на анархията в първото десетилетие на XIX в. означавало и края на социалната преструктурализация, мъчително и дълго протичаща в османското общество в течение на близо две столетия. В нейното начало, през XVII в., еничарите се оказали в изключително изгодна позиция. Вече утвърденото им място в управленската система в центъра, съчетаването и на военна, и на политическа сила, липсата на силна поземлена аристокрация им осигурили пълни възможности за стопански и социален стабилитет. Едновременно с това отварянето на еничарския корпус като военна формация и неговото масовизиране променили съществено социалната му характеристика, превръщайки го във военизирано социално съсловие.

За да се обясни значението на еничарството в процеса на социалната преструктурализация от края на XVI в., трябва да се има предвид и едно друго обстоятелство. Османската империя била гранична на бързо развиващия се европейски свят. Водещата идея в нейното общество било завладяването на този свят, а след като това видимо не било възможно, останала идеята за противопоставянето му. Така че в османското общество се създал особен дух на възвеличаване на миналото, на издигането му като единствен възможен пример. Османските политически трактати от XVII в. насам най-пълно изразяват тази идея. Те са призив за връщане към едно отминало време. Османските политици нямали перспектива. Затова реформите им били половинчати и по правило безрезултатни. Те искали да върнат колелото на историята назад. Несъобразяването с конкретната ситуация вътре в империята, с промяната на силите на международната арена, със социално-икономическите условия се дължало преди всичко на тази своеобразна идеология, изцяло обърната към миналото. Фактически всички процеси протичали стихийно. При тази обстановка еничарите имали шанса на старата бойна сила, на която дълго се надявали всички. И тези надежди им давали социалния престиж, подплатен с извоюваните от самите тях привилегии. Това тласкало към еничарството всички онези, които имали и най-малък стремеж да се намесят в борбата за преразпределение, възникнала при новите условия. Тези хора били търговците и бакалите от гневното рисале на Кучибей Гюмюрджински. Постепенно те сформирали новата османска аристокрация, вече толкова силна в провинциите, колкото и в столицата. Духът на възвеличаване на миналото съхранявал формата на обществените структури от всички типове и на всички равнища в техния вид от времето на раннофеодалните отношения. Затова мобилизацията на земята се извършвала чрез маликянето и чифлиците при запазване на тимарската система, натрупването на средства ставало чрез илтизама и данъчната спекула, формирането на новата аристокрация се осъществявало в редиците на еничарството. Нито един от започналите процеси не се развивал нормално, силно ограничен от старата форма, в която трябвало да се приспособи. И това довело до особеното израждане на османската икокномика и на социалните отношения в нея, които всички представяха като криза.

Натрупването на противоречията, както и тяхното активизиране от неизбежните контакти с европейския свят, водело османското общество към анархията — отново особена, османска форма на гражданската война. Нека си припомним, че кризата на развитите феодални отношения и преходът към последния им етап в Англия се осъществяват във войната между Червената и Бялата роза, а във Франция — в кървавите хугенотски гонения. Османското общество даже не могло да обособи ясно разграничени в своята противоположност прослойки вътре в самата феодална аристокрация. И затова в края на XVIII и началото на XIX в. енергията на тези противоречия се изляла в една борба на всеки срещу всички главно на провинциалната аристокрация срещу централната власт. Поводът били неизбежните реформи, към които трябвало да пристъпи империята и които се решил да предприеме Селим III. Този султан реформатор се опирал на известни сили в обществото още от времето на Ахмед III, когато се поставило началото на вестернизацията на империята. Това определило и мястото на еничарите в анархията срещу централната власт. То било обусловено предварително от обстоятелството, че именно в еничарските среди се създавала провинциалната аристокрация. Парадоксално е, че тези, които би трябвало да бъдат носители на новите отношения, застанали срещу реформите. Обяснението може би се крие в обстоятелството, че през втората половина на XVIII в. те достигнали до богатството и властта, приспособявайки се към особеностите на османския социален живот. Всяко нарушаване на статуквото заплашвало техните позиции. Както доказа В. Мутафчиева, именно в анархията зрелите феодални отношения се отървали от своите раннофеодални одежди. От нея изкристализирала една различна социално-икономическа действителност. Идвала епохата на антифеодалните и освободителните движения. Еничарството нямало място в тези нови времена. Реформите започнали с неговото ликвидиране. В анархията то загубило всякакви социални позиции, а поради масовостта му единственото средство, което централната власт можела да използува срещу него, било физическото избиване на членовете му. „Разглезени от многобройните победи в миналото, привикнали винаги да бъдат хвалени и да получават облаги, да вършат беззакония и да вдигат бунт и при най-малкия повод, макар вече отдавна да не проявяват храброст на фронта", еничарите били обявени за врагове на империята и на исляма[196]. Централната власт постъпила към еничарите по еничарски. Институцията, изживяла себе си като военна формация и като социален механизъм за преминаване към зрели феодални отношения, си отишла от историята чрез брутално клане.

БЕЛЕЖКИ

[1] Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman, t. II, Paris, 1884, p. 141—159; Новичев, А. Д. История Турции, I, Эпоха феодализма, XI—XVIII в., Л., 1963, с.; Shaw, St. Historyof the Ottoman Empire and Modern Turky, Vol. I. Empire of the Gazis. The Rice and Decline of the Ottoman Empire 1286—1808, Cambridge, 1978, p. 123. Истори на България... т. VI.

[2] Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Bd. II, Wien, 1815, p. 291. Uzunçarşili, H. I. Osmanli devleti teskilatlarindan kapukulu ocaklar, c. I, 1943, p. 324—326.

[3] Inalcik, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600, London, 1975, p. 18.

[4] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., С., 1962, с. 24—28.

[5] Цветкова, Б. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI—XVIII в. — ИПр, 1971, 4, с. 55—73.

[6] D'Ohsson. M. Tableau général de l'Empire Ottoman, I, Paris, 1787, p. 394.

[7] Вж. Шопова, Д. Видин и Видинският санджак през 15—16 век. Документи от архивите на Цариград и Анкара, С., 1975, с. 5—14. Същата. Фрагменти jедног збирног и jедног опширног пописа Видинског санџак из друге половине XV века, Београд, 1973, с. 5—15 и 79—81.

[8] Мутафчиева, В. Видин и Видинско през XV—XVI в. — В: Д. Шопова. Видин и Видинският санджак... с. 24—25 и с. 34.

[9] Шопова, Д. Видин и Видинският санджак... с. 71—77.

[10] Пак там, с. 74—75.

[11] Пак там, с. 74.

[12] Шопова, Д. Фрагменти... с. 52.

[13] Пак там, с. 49—70.

[14] Sabanovic, H. Kraijste Isa-bega Isakovica. Zbirni kadastarski popis iz

1455 godine, Sarajevo, 1964, p. p. 22—23, 25, 30, 31, 52, 54, 55, 56, 60, 64, 97, 100.

[15] Пак там, с. 23.

[16] Турски извори за българската история, С., XV—XVI, II. Съставили и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков, С., 1966, с. 301, 307, 309, 311. Регистър на Никополския санджак е датиран от преводача Р. Стойков и редакторите на тома в средата на XV в. Възприемаме по-аргументираната датировка на Стр. Димитров. За датировката на някои османски регистри от XV в. ИБИД, XXVI, 1968, с. 241—243.

[17] Пак там, с. 321.

[18] Тодоров, Н. Балканският град XV—XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие, С., 1972, с. 33.

[19] Mutafcieva, V. De la politique intérieure de Mohomet II de Conquérant. — Studia et acta orientalia, V—VI, Bucarest, 1967, p. 253—268.

[20] Промонторио де Кампис, Я. Управлението и приходите на султана. Държавата на султана. ИИД, IX, 1926, с. 1—44.

[21] Записки янычара, надписанные Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарий Рогова, А. И., М., 1978, с. 96.

[22] Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 (1467—1468 година). Под редакцията на М. Соколски и Ал. Стојановски, Скопје, 1971, с. 430, 438, 439, 450, 468, 503.

[23] Турски извори. . . II, с.с. 179, 265, 291, 297, 285, 269.

[24] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 39.

[25] Inalcik, H. Hicri 835-tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954, p. p. 12, 15, 34, 37, 40, 69.

[26] Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches. . . II, p. 291.

[27] Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV—XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов, С., 1979, с. 218.

[28] Дневникът на Ханс Дерншвам за пътуването му до Цариград през 1553—1555 г. Превод от ранно-ново-горнонемски М. Киселинчева, С., 1976, с. 87.

[29] Вж. Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението в българските земи. ГСУ—ИФ, LXVI, 1975, с. 224—225.

[30] Пак там, с. 28.

[31] Пак там, с. 31.

[32] За размера на тимара в Румелия вж. Мутафчиева, В. Аграрните отношения. . . с. 48—54.

[33] Galabov, G. Die Protokolbücher des Kadiamtes Sofia, München, 1960, p. 73.

[34] Ibidem, p. 11.

[35] Ibidem, p. 60—61.

[36] Герлах, Ст. Дневник на едно пътуване до Османската Порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева, С., 1976, с. 269.

[37] Makonchev, V, Monumenta historica slavorum meridionalium vicinoruque popularum, I, 1, Varsaviae, 1874, p. 249.

[38] Шопова, Д. Видин и Видинският санджак. . . с. 137—145.

[39] Пак там, с. 153.

[40] Георгиева, Цв. Настаняване и заселване на еничарите в българските земи. ИБИД, XXVIII, С., 1972, с. 63.

[41] Пак там, с. 64—66.

[42] Shaw, St. Op. cit., p. 179—184.

[43] Ibidem, p. 113.

[44] Герлах, Ст. Цит. съч., с. 183.

[45] Makonchev, V. Op. cit., p. 249.

[46] Виж в немногобройните издания на кадийски регистри. Galabov, G. Op. cit.;Турски документи за историјата на македонскиот народ. С. I, т. I—III, Скопје, 1963—1969 с подборки от кадийските регистри в Битоля от 1607

до 1699; Турски извори за българската история, XXI. Съставили Н. Тодоров и М. Калицин, С., 1977; Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съставил, превел и редактирал Стр. Димитров, С., 1981, и др.

[47] Примерно вж. Френски пътеписи за Балканите, XV—XVII в. Съставила и редактирала Б. Цветкова, С., 1975, с. 122, 163—167, 171, 199, 206, 216, 225, 251, 324, 333, 249 и др.

[48] Дуйчев, Ив. Описание на България от 1640 г. Архив за поселищни проучвания, II, 1946, с. 200.

[49] Георгиева, Цв. Настаняване и заселване... с. 63—66.

[50] Тверитинова, А. С. Второй трактат Кочибей. Ученые записки Института Востоковедения, VI, М.—Л., 1953, с. 230.

[51] Показателен в това отношение е един ферман, адресиран до кадиите в Силистренския и Никополския санджак от 1695 г., в който се съобщава, че е изпратен арзухал с оплакване, че юруците от този район преминали към еничарския оджак и отказвали да плащат полагаемия им се данък юрук бедели. Вж. НБКМ, Ориент. отдел. Р4, 96—б, IV. Документът ми е предоставен от Св. Иванова, за което й благодаря.

[52] Вж. Мутафчиева, В. Кърджалийско време, С., 1977, с. 206 и сл.

[53] Вж. също Петросян, И. Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XV—XVII вв. — В: Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы, М., 1986 с. 66—71.

[54] За българските земи вж. Аргиров, Ст. Хаджи Калфа Мустафа бен Абдулах. Румелия и Босна, С., 1938, с. 8—92.

[55] Вж. Евлия Челеби. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. Димитров, С., 1972, както и предхождащите го извадки на български език от голямото съчинение на Евлия Челеби у А. Шопов. Евлия Челеби. ПСп, XIII, 1902, LXII, с. 171—188; Д. Гаджанов. Пътуванията на Евлия Челеби. ПСп, XXI, 1909, XX, с. 584—723; П. Дървингов. Евлия Челеби и западните български земи. Славянска беседа, 1943, N 3, с. 22—36.

[56] Български средновековни градове и крепости, I, Градове и крепости по Дунав и Черно море. Съставители А. Кузев и В. Гюзелев, Варна, 1981, с. 440.

[57] Пак там, с. 240—335.

[58] Djevad, A. Etat militaire ottoman depuis la fondation de l'Empire jusqu'à nos jours, Constantinopol. 1887, p. 171.

[59] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вд. 102/5.

[60] Djevad A. Op. cit. p. 167.

[61] Hammer, J. v. Des osmanischen Reiches... II, p. 194.

[62] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 25—А 10б—II, 23а—III, 24а—I, 31б—I и др.

[63] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 393.

[64] Uzunçarşili, H. I. Op. cit., p. 324.

[65] Ibidem, p. 324.

[66] Ibidem, p. 323.

[67] Grzegorzewski, J. Z sydzyelatów rumelijskih epok wyprawy Wiedenskiej, Lwów, 1922, p. 105.

[68] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 160, 70б—I.

[69] Пак там, 70б—II.

[70] За термина диздар в османската военноадминистративна система вж. Pakalin. M. Z. Osmanli Tarih degemleri ve terimleri sözlügü, I. Istambul, 1946, p. 496.

[71] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 394.

[72] Uzunçarşili, I. Op. cit., p. 327.

[73] Op. cit., p. 332—338.

[74] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 305, 45а—I.

[75] Пак там, 8, 4а—VI.

[76] Вж. Ел. Грозданова, Цв. Георгиева. Ползуване на суми от джизието на София и Софийско за нуждите на платената османска армия. — Сб. Сердика—Средец—София, С., 97—124, и последвалата статия на Грозданова, Ел. Поголовният данък от българското население и турската редовна армия (XVII—XVIII в.) В: — Военноисторически сборник, 1972, № 2, с. 130—143.

[77] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вд. 102/5.

[78] Пак там, Вд. 93/24.

[79] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 305, 38б—II.

[80] За впечатляващата многобройност на данни за еничари в кадийските регистри от Хаджи Оглу Пазаръ вж. Предговора на Стр. Димитров в Османски извори за историята на Добруджа... с. 15—16. Същото е положението и в регистрите за други български райони — София, Видин, Русе и т. н.

[81] Вж. Френски пътеписи за Балканите... С., 1975.

[82] Кесяков, В. Стари пътувания през българските земи. ПСп, XVIII, 1899, с. 630—639.

[83] Милетич. Л. Стари пътувания през България. СбНУНК, VI, 1891, с. 121—129.

[84] Френски пътеписи... с. 333—340, 360—394.

[85] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 379.

[86] Милетич, Л. Цит. съч., с. 127—128.

[87] Пак там, с. 129.

[88] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 380—381.

[89] Тверитинова, А. С. Второй трактат... с. 227—228.

[90] Милетич, Л. Цит. съч., с. 155.

[91] D'Ohsson, M. Op. cit., p. 381.

[92] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър, I—бис, 99б—I, 104б—I и др.

[93] Georgieva, C. Organisation et fonctions... p. 325.

[94] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. R—2, л. 109а—III.

[95] Попов, Л. Пътуване от Цариград през България от C. Niebur, ПСп., XX, 1908, LXIX, с. 289.

[96] Dyaryusz poselstva Podoskiego Jósefa do Turek napisani prezes Adama Gotardowskiego, sedziego bobrownickiego, sekretarza tegoz poselstwa (15. VIII. 1753 — 18. VI. 1760). Zaklad Narodowy im Ossolinskidi, rkps. nr. 614.

Информацията от този непубликуван документ ми бе предоставена от Св. Станимиров, за което му благодаря.

[97] Galabov, G. Op. cit., pp. 340, 342, 351, 352, 353.

[98] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 43, 5а—I, 9а—II, 10а—I, 11а—II, 12б—II, 33а—II, 33б—III, 37б—V и др.

[99] Османски извори за историята на Добруджа... с. 181—182.

[100] Georgieva, C. Op. cit., p. 326.

[101] Османски извори за историята на Добруджа... с. 81 и сл.

[102] Документи за икономическото положение на населението в Смолянско през XVII—XIX в. Превел Стр. Димитров. — Родопски сборник I, с. 330.

[103] Grzegorzewski, J. Op. cit., p. 105. Досега в българските архиви такъв тип списъци не са намерени.

[104] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър, I—бис, 106б—II, 123б—I.

[105] Galabov, G. Op. cit., p. 188.

[106] Grzegorgewski, J. Op. cit., p. 128;
НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър I—бис, 104б—I и др.

[107] Galabov, G. Op. cit., p. 133, 188.

[108] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 38 90б—I, 60, 3б—II и др.

[109] Пак там, 14, 14а—I, 37б—I и др.

[110] Georgieva, C. Op. cit., p. 327.

[111] Galabov, G. Op. cit., pp. 212, 263, 264.

[112] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър I—бис, 85б—II.

[113] Пак там, 96б—I и 97б—II.

[114] Galabov, G. Op. cit., p. 110.

[115] Ibidem, p. 118.

[116] Ibidem, p. 120.

[117] Ibidem, p. 121.

[118] Inalcik, H. L'Empire Ottoman. Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'Histoire (XV—XIX s.). Rapport pour la sèance plénière. I Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, S., 1966, p. 45.

[119] Турски документи за историјата... III, с. 150.

[120] Тверитинова, А. С. Второй трактат... с. 230.

[121] Османски извори за историята на Добруджа... с. 23, 34 и др.

[122] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 38, 90б—II.

[123] Пак там, 161—а, 50а—I.

[124] Пак там, 309, 3б—III.

[125] Османски извори за историята на Добруджа... с. 68, 69, 75, 76 и др.

[126] Турски документи за историјата... I, с. 55.

[127] Grzegorzewski, J. Op. cit., p. 143.

[128] Ibidem, p. 174—175.

[129] Ibidem, p. 203—204.

[130] Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век, С., 1971, с. 102.

[131] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър, I—бис, 126б—III.

[132] Ихчиев, Д. Материали за историята ни под турско робство. — ИИД, 1, 1905, с. 121.

[133] Grzegorzewski, J. Op. cit., p. 105.

[134] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър, I—бис, 86а—II.

[135] Турски документи за историјата... I, с. 54.

[136] Дуйчев, Ив. Цит. съч., с. 84.

[137] Попов, Л. Цит. съч., с. 280—281.

[138] Герлах, С. Цит. съч., с. 143—145.

[139] Георгиева, Цв. Антиосманската съпротива на българите през XV—XVII в. ИПр, 1980, 3, с. 9—13.

[140] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 38, 22б—II.

[141] Пак там, 35, 45б—I и II.

[142] Пак там, 35, 46а—I.

[143] Георгиева, Цв. Антиосманската съпротива... с. 12—14.

[144] Цветкова, Б. Хайдутството... с. 323.

[145] Пак там, с. 324.

[146] Пак там, с. 294—296.

[147] Пак там, с. 182—183.

[148] Турски документи за историјата... III, с. 150.

[149] Документи за икономическото положение... с. 330.

[150] Georgieva, C. Organisation et fonctiones... p. 330—333.

[151] Arhives du Ministere des Affaires Etrangeres. S. Memoires et document Turquie, I, f. 85г, 86г.

[152] Френски пътеписи за Балканите... с. 323.

[153] За общественото отношение към еничарството през XVIII в. вж. Ахмед Али паша. Османски политически трактат. Подготвила за печат Б. Цветкова, С., 1972, с. 34—37. Полицейските функции на столичното еничарство са изяснени значително по-подробно. Вж. Uzunçarşili. H. I. Op. cit., p. 258 и сл., както и в известния труд на Mantran, R. Istambul dans la Seconde Moitié du XVII siècle, Paris. 1962, p. 183—195.

[154] Цветкова, Б. Паметна битка на народите, Варна, 1969, с. 126—136.

[155] Вж. Мейер, М. К вопросу об изменениях в структуре и составе правящего класса Османской империи в XVIII в. — В: Проблемы истории Турции, М., 1978, с. 55—65. Мутафчиева, В. Кърджалийско време... с. 16—70 и др.

[156] Мейер, М. Предисловие. — В кн. на Михнева. Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. М., 1985, с. 6.

[157] Димитров, Стр. Предговор към Османски извори за историята на Добруджа. . . с. 13—14.

[158] Ortayli, I. On the role of the Ottoman kadi in provincial administration, Turkish Publik Administration Annual, v. 3, 1976, Ankara, p. 1—20.

[159] Примери вж. в Османски извори за историята на Добруджа. . . с. 23, 38, 39, 42 и др.

[160] Пак там, с. 32, 81, 104 и др.

[161] Турски документи за историјата. . . III, с. 4, 10, 105, 109 и др., които се отнасят за 30-те години на XVII в. в района на Битоля. Същата ситуация се установява сто години по-късно в района на Хаджиоглу Пазарджик, което се вижда от Османски извори за историята на Добруджа. . . с. 70—75 и др. Този пример, който се потвърждава от десетки други документи, говори за една трайно установена практика.

[162] Османски извори за историята на Добруджа. . . с. 268.

[163] Пак там, с. 277—278.

[164] Diaryusz poselstva. . . rkps. nr. 614.

[165] Френски пътеписи за Балканите. . . с. 323.

[166] Suceska, A. Ajani. Prilog izucavanj lokalne vlasti u nasim zemljama za vrijeme turaka, Sarajevo, 1965.

[167] Shaw, S. Between Old and New. The Ottoman Empire under sultan Selim III, 1789—1807, Cambridge, 1971.

[168] Nagata, Y. Materials on the Bosnian notables, Tokyo, 1979.

[169] Karpat, K. An Inquiry into the social foundations of nationalism in the Ottoam State. From social estates to classes. From millets to notions, Princeton, 1973.

[170] Ücel, Y. Osmanli Imparatorlugunda desantralizasyona (Adem-i merkeziyet). Belleten, XXXVIII, p. 684—699.

[171] Öskaya, Y. Osmanli Imparatorlugunda Ayanlik, Ankara, 1977.

[172] Димитров, Стр. Историята на един янин. — В: Сборник в чест на акад. Д. Косев, С., 1974, с. 65—79.

[173] Мейер, М. К периодизации истории Турции эпохи феодализма. Тюркологический сборник, М., 1976. Същият. К вопросу об изменениях в структуре. . . с. 55—63.

[174] Мутафчиева, В. Кърджалийско време, С., 1977.

[175] Пак там, с. 47—62.

[176] Suceska, A. Op. cit., p. 100—102.

[177] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 8, 14б—I; Вид. кад. регистър 12, 2а—I, 8б—I, 8б—2, 9б—III, 12а—II, 18б—I; Вид. кад. регистър 63, 7а—I, 7б—I и II, 16а—III, 17б—II, 19а—II, 19б—I, 21а—I и II, 22б—III, 24а—I и II, 28а—III, 29а—II; Вид. кад. регистър 60—а, 9б—I, 12а—IV и V, 12б—I; Вид. кад. регистър 60, 16б—II, 20а—I; Вид. кад. регистър 43, 5а—I, 9а—II, 10а—I, 11а—II, 12б—II. 33а—II, 33б—III, 37б—V; Вид. кад. регистър 161а, 18а—I, 19б—II и III, 31а—IX, 33б—III, 37б—V; Вид. кад. регистър 165. 3б—III; Вид. кад. регистър 305, 18б—I, 19а—I, и II, 19б—II и III, 21а—IV, 22б—II и III; Вид. кад. регистър 25—а, 10—II, 21—II, 23—II, 24—I, Ц4—I; Соф. кад. регистър 12, 4а—I, 5б—III, 7б—II, 8а—I, 9б—IV; Извори за Българска история, XXI, Турски извори за българската история, VI. Съставители Н. Тодоров и М. Калицин, С., 1977, с. 33, 35, 43, 79; Турски извори за историята на правото в българските земи, II, С., 1970. Съставила и окментирала Б. Цветкова, с. 183, 190; Османски извори за историята на Добруджа. . . с. 220, 221, 226, 227, 228, 231.

[178] Тодоров, Н. Балканският град, Социално-икономическо и демографско развитие, С., 1972, с. 141—156.

[179] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 25а, 10а—II.

[180] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър 12, 47б—II.

[181] Извори за българската история, XXI, с. 183 и 190.
[182] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 25, 16а—I.
[183] Срв. Тодоров, Н. Балканският град... с. 141. Същата картина представят и наследствата на еничарите в Одринско, представени от Barkan, Ö. L. Edirne Askeri, Kassamina Ait Teveke Defterleri (1545—1659), Belgeler, c. III, saya 5—6, Ankara, p. 464—471.
[184] Вж. примерно Милетич, Л. Цит. съч., с. 122.
[185] Мутафчиева, В. Кърджалийско време... с. 50—51.
[186] Galabov, G. Op. cit., p. p. 340, 351, 353.
[187] Димитров, Стр. Историята на един аянин... с. 65—79.
[188] Мутафчиева, В. Кърджалийско време... с. 25—30.
[189] Мутафчиева, В. Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. — В: Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, С., 1962, с. 130.
[190] **Ἱστορικὰ ἀρχεῖα ... β, ς. 124.**
[191] Османски извори за историята на Добруджа... с. 98.
[192] Мутафчиева, В. Кърджалийско време... с. 60.
[193] Архив внешней политики России (АВПР), ф. Сношения России с Турцией, 1797, д. 1298, л. 87.
[194] Пак там, д. 855, л. 26—27.
[195] Рамбо, А. Турция в истории XIX века, М., 1916, I, с. 141—151.
[196] Окръжен държавен архив — Толбухин (ОДА—Т), ф. 239, кад. регистър 3, л. 49а—I.

ЕНИЧАРСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В ЖИВОТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

ЕНИЧАРИТЕ В ИКОНОМИКАТА

Османската документация след XVI в. показва толкова плътно еничарско присъствие във всички сфери на стопанството, че преди десетина години Стр. Димитров, един от нашите най-добри османисти, видя в неговото изучаване голяма и значителна тема при осветляването на балканската история в последните столетия от османското владичество[1]. В българската историография проблемът не е нов. Досега основните въпроси, привлекли вниманието на историците, засягат два аспекта — еничарското участие в земевладението[2] и в събирането и използуването на данъците, чрез които османската власт осъществява разпределението на феодалната рента[3]. Наред с изследванията, специално занимаващи се с еничарското участие в икономиката, в почти всички общи и частни трудове, отнасящи се за българската икономика през XVIII в., се засягат някои страни на този проблем[4].

Изследванията разкриват две взаимносвързани, по-точно преплетени линии в процеса на социална преструктурализация на османското общество при утвърждаването на зрелите феодални отношения и създаването на новия тип експлоататор, чието имущество идва от стопанския живот. Този проблем не засяга единствено измененията в господствуващата класа. Неговата друга страна е отражението на процеса върху битието на българския народ. Това изисква да се проследят доколкото е възможно промените в икономиката върху положението на българския народ и резултатите им в общия ход на неговата историческа еволюция. Въпросите са сложни и детайлното им изследване безспорно предстои. Направеното досега ни дава възможност да се установят главните насоки в хода на социално-икономическите изменения и съответно основните резултати от тях върху положението на българското население.

Османската икономика е феодална по тип и водещият ресор в нея е земевладението. В селското стопанство е ангажирана огромна част от работната ръка и оттам идват основните приходи на обществото. Характеристиката на другите стопански клонове в най-голяма степен зависи от аграрните отношения[5]. Именно затова еничарското присъствие в земевладението е първият въпрос при изясняване участието и ролята на платената пехота в икономиката.

При създаването на еничарския корпус за разлика от спахийската конница неговите войници били изключени от земевладението. Един параграф от еничарските закони гласи, че на платените войници под страх от смъртно наказание се забранява да яздят коне[6]. Тази забрана целела не само формално да разграничи еничарите от спахиите, за да се запази необходимото равновесие между двете основни части на армията, но преди всичко обособяването им в социален план. Недопускането на платените войници в спахийската войска означавало тяхното изолиране от тимарската система. Това положение найдобре разкрива основното различие между спахийската конница и еничарската пехота. Първата и по произход, и по същност била феодална институция, а втората имала своите корени в предфеодалните форми на производство, характерни за източните общества, и не била свързана с феодалното стопанство[7]. Чрез този параграф от еничарските закони за робитечужденци достъпът до земята се закривал и тя изцяло се запазвала за представителите на османската феодална класа.

Тези мерки на централната власт не можели да бъдат дълготрайни. Еничарите не останали изолирани от земевладението. Развитието на феодалните отношения в империята оказали своето влияние и на такава нефеодална по същност институция като платената пехота. Приходите от земята в качеството им на феодална рента доста отрано привлекли нейните членове. Въпреки превантивната нормативна бариера и тежките санкции, предвидени от централната власт, някои еничари успели да се снабдят с тимари. Както бе казано, още в регистъра на поземлените владения в санджака Арванид от 1431 г. се откриват представители и на платената войска. В 1432 г. еничаринът Махмуд бил регистриран като тимариот на с. Кокинослар, от което получавал приход от 2881 ак. Заедно с него като държатели на феодални владения са вписани още седем членове на оджака — един от ортата на загърджиите и шест от тази на солаците[8]. В сравнение с представителите на другите групи от системата кул броят на еничарите в арванидския регистър е относително малък. От общо 1400 зарегистрирани тимариоти те са само осем. При това седемте не били редови войници, а принадлежали към онези формации, които били част от султанската гвардия или прислуга — солаци и загърджии. Без съмнение еничарите тимариоти в санджака Арванид били изключение от общото правило. Присъствието им сред държателите на феодални владения обаче е пример за проникването им в тимарската система още в първата половина на XV в.

В най-старите тимарски регистри, отнасящи се за българските земи, които датират от втората половина на XV в., макар и твърде рядко, се срещат еничари тимариоти. В регистъра за Търново намираме Хасан—еничар при Високата порта. Тимарът му̀ обхващал селата Чадърлу-баля, Чадърлу-изир, Рашова и Дрели. Прави впечатление, че това е най-големият тимар в запазения откъс. Неговият приход е 9394 ак., докато останалите варират между 1500 и 3000 ак.[9].

Както вече бе казано, в този период в Никополския санджак били включени като притежатели на тимари 7 еничари[10]. В 1455 г. еничарският офицер Илиас получил във владение няколко села в Софийско[11]. Пак офицер, яябашия, притежавал в 1452 г. тимар в Кукушко[12]. В същата нахия през 1446 г. е отбелязан сред тимариотите и солак-башията Арнауд Хазър[13]. Владеели тимари и шестима еничари от охраната на Никополската крепост. Очевидно е, че към втората половина на XV в. еничарите си пробивали път в условното земевладение. От наличните данни се вижда, че начините били различни. Най-рано се снабдили с тимари тези, които принадлежали към дворцовите служби и владетелската гвардия. Осигуряването на служителите на султана с поземлени владения било отрано редовна практика в империята. Само в арванидския регистър тази категория съставлява около 20% от тимариотите. Ползувайки се от нея, някои от еничарите, включени към дворцовата гвардия, се снабдили с поземлени владения. Подобно на другите категории от дворцовата охрана — мутеферики, чауши и др., те получили тимар вместо заплата или по-вероятно като добавка към нея[14].

Една реч на Мохамед II, предадена от Лаоник Халкокондил, разкрива друг начин за снабдяването на еничарите с поземлени държания. Според византийския хронист пред решителния пристъп на стените на Цариград в 1453 г. султанът завоевател се обърнал към еничарите със следните думи: „Знайте, много земя има в Азия и в Европа и най-добрата аз ще дам на този от вас, който пръв се изкачи на стената. Аз ще се разплатя така, както следва. Ще му дам богата област и хората от нашето племе ще нарекат неговата участ щастлива“[15]. Точността на тези слова с основание може да буди съмнение, но тенденцията, заложена в нея, отговаря на състоянието на поземления фонд на османската държава и на неговото широко използуване като войнишки стимул в хода на завоеванието.

Многократно използуваният регистър на мустахфъзите на Никополската крепост показва, че разпращането на бойци от платената пехота в крепостните гарнизони довело и до използуването на мустахфъзни тимари като добавка над заплатата им.

Така още от втората половина на XV в. едно от основните правила на оджака било нарушено. Някои от неговите войници по един или друг начин успели да проникнат в земевладението. Наред с еничарите спахии, които се включили в конницата, една немалка част от войниците от платената пехота владеели тимари от категорията гедик. Това били поземлени държания, раздавани на придворни служители със задължението да участвуват в походи, но само тогава, когато били предвождани от великия везир. Във втората половина на XV в. вече са налице еничари владелци на трите категории тимари: ешкинджийски, мустахфъзки и гедик[16]. Следвайки общите норми, владенията от първите две категории носели твърде ниски приходи на своите притежатели. Тези от Никополския регистър напр. се движат между 3000—5000 ак., а на крепостната охрана — около 1000 ак. Независимо от размера на прихода обаче еничарското присъствие в земевладението било неоспорим факт, който определил бъдещите тенденции в развитието на аграрните отношения.

Натъкваме се на явен парадокс. От една страна, централната власт се стремяла да изолира платените войници от земевладението, а, от друга, сама им раздавала приходите от мирейския поземлен фонд. Неговото обяснение се крие в процеса на феодализация на османското общество. Раннофеодалните отношения били окончателно наложени. Еничарският оджак не можел да остане изолиран от общото развитие. Утвърдената феодална база оказвала своето влияние на всички надстроечни институции. При масовото използуване на част от феодалната рента за издръжка на армията и бюрокрацията срещу изпълнението на определени длъжности успявали да се снабдят с тимар и част от членовете на оджака. Вместо традиционната заплата или като надбавка към нея те получавали от централната власт феодален лен. Трябва да се отбележи, че този процес бил твърде бавен, протичал в ограничени рамки и на първо време засегнал незначителна част от еничарите[17].

С интензивното настаняване и заселването на еничари в балканските провинции той постепенно набирал скорост. През втората половина на XVI в. еничарите тимариоти станали нерядко явление. При управлението на Сюлейман Законодател това принудило централната власт да регламентира размера на техните поземлени владения в зависимост от длъжността и чина им в оджака. Според И. Узунчаршълъ получаването на тимар означавало за еничарите „издигането им в спахии“[18]. Тази не съвсем ясна постановка се нуждае от известни корекции. Действителна част от еничарите тимариоти в провинциите се включвали в спахийските части. Но нито формално, нито реално променили своя статут. Те носели еничарското звание и притежавали произтичащите от това социално-правни привилегии. Участието в спахийската конница било само начин за увеличение на доходите им. Голямата част от еничарите обаче подобно на множеството мютеферики, чауши, ич-оглани и други придворни служители получавали тимари, без да се зачисляват изобщо в конното опълчение[19].

През XVI в. и началото на XVII в. еничарите тимариоти не били изключение, а често срещана практика. За цетралната власт било твърде удобно да замени поне част от паричното им възнаграждение срещу държание на условно владение. Висшите офицери от оджака получавали значителни поземлени владения. Според Айни Али агата на еничарите имал хас с приход от 500 000 ак.[20]. В запазените извори в българските земи се откриват немалко поземлени държания на офицери от оджака. От протокол на софийския кадия научаваме, че към началото на XVII в. с. Якоруда принадлежало към зиамета на Мустафа ага, бивш ага на еничарите, с приход от 120 000 ак.[21]. Евлиа Челеби съобщава, че Стара Загора била зиамет на някакъв еничар — Абазе Мустафа ага. Освен приходите от града той включвал и 124 околни села с общ размер 70 000 ак.[22].

Към 1521 г. някой си Елиас, еничар от 10-и джемаат, получил тимар в Силистра[23]. Мехмед от серденгечтиите владеел село в Софийско с условие, че ще живее в тази каза и ще излиза на поход с местните спахийски сили[24]. От ферман, написан по повод оплакването на жителите на с. Горубляне, се вижда, че в 1618 г. владелец на това село бил еничаринът Ахмед[25]. Тимарите на редовите войници от еничарския корпус не били големи. Те рядко превишавали средния размер на този тип владения в Румелия. Но въпреки това мнозина от тях се снабдили с тимари. Причината била проста. Доходите от тях винати били сигурни. И още нещо. Еничарската заплата била точно фиксирана, а тимарът давал възможност за значително поголеми от определените приходи.

Проникването на еничарите в земевладението чрез тимарската система не променяло личния им юридически статут, но предизвикало съществени изменения в социалната характеристика на еничарския корпус като институция. Той постепенно се превръщал във феодална войска.

От гледна точка на провинциалното еничарство, колкото и положителни страни да имало притежанието на тимар, то страдало и от съществен недостатък — тимарът бил условно, свързано с изпълнение на известни задължения поземлено държание, което можело всеки момент да бъде отнето. Примери не липсват. През 1529 г. еничаринът Дауд бил заточен на о. Родос, а тимарът му в нахия Тополница в размер на 11 899 ак. бил предаден на друго лице[26]. Две години след това солакът Мехмед бил лишен от тимар с приход 15 000 ак. поради „нетрудоспособност“[27]. Поради това еничарите, както и всички държатели на феодални ленове в империята започнали неприкрито да се стремят към владение на земи, необвързани със задължения към централната власт. Още към средата на XVI в. някои от тях успели да избягнат рамките на условното земевладение. Вероятно не били малко, щом се наложило да бъде издаден закон, който да урежда статута на еничарските имоти в пустеещите държавни земи или върху територията на феодалните държания. Най-ранната правна регламентация на този вид държания датира от времето на Сюлейман Законодател и гласи: „Еничари, които са отворили със своя брадва нераетски празни земи, от които налогът и доходът не са регистрирани, никому не дават саларие и ресм-и чифт, които се считат йер кулулгу (робуване на земята), дават само юшур. Ако обаче владеят стари раетски земи, дават данък и налози за тези земи, както (дава) раята. Закон е“[28]. Този текст доказва съществуването на неслужебни поземлени владения върху държавна земя — собственост на членовете на оджака, във втората половина на XVI в. Издаването на нарочно разпореждане на централната власт показва, че такива владения още тогава не били изолирани случаи. Еничарите били освободени от всички видове данъци като собственици на поземлени имоти. Те не подлежали на никакви облагания. Цитираният закон свидетелствува, че тази категория стопанства не била малобройна, поради което се ощетявали интересите както на централната власт, така и на някои от тимариотите. Регламентирането на данъчния статут на еничарските стопанства било в зависимост от принципното за империята положение, че формите и размерът на поземлената феодална рента зависели не от личността на облагания, а от характера на земята[29].

От Кануннамето на Сюлейман Законодател се вижда, че неслужебни еничарски владения възникнали както върху пустеещи държавни земи, така и в границите на феодални държания. В българските земи имоти от втория тип се появили твърде рано. В откъс от подробен регистър за поземлените владения в санджаците Видин и Белград от втората половина на XVI в. към тимари, във владение на няколко души от охраната на видинската крепост, към с. Ораше са прибавени приходите от два чифлика, принадлежащи на еничарите Али и Ридван. Приходът на тимариотите и от двата бил по 245 ак.[30]. В същия регистър към с. Градеч в тимар на войници от гарнизона в крепостта Филоридин е отбелязан чифлик на еничарина Сюлейман, от който се получавали 84 ак.[31]. Еничарите, собственици на чифлици, плащали феодална рента на държателите на тимарите, което означава, че те владеели своите имоти с тапия. Значителният размер на общата данъчна сума показва, че имотите били значително по-големи от средното раетско стопанство. Впрочем това се вижда ясно от самия регистър. С. Горна Локва заедно с 3 еничарски чифлика давало тимариотски приход от 726 ак. От него 473 ак. идвали от чифлиците. Следователно 5-те раетски домакинства плащали общо 247 ак., към които били включени суми от испекча и други налози и глоби. Очевидно е, че еничарските владения многократно надвишавали селските имоти[32]. В описа на тимарите те са посочени отделно от раетските задължения. Явно е, че били имоти, различни от останалите стопанства. В регистъра те са наречени чифлици, така както се нарича комплексът от имоти на мюсюлманина рая и големите частни владения на османските феодали през XVII в.

В нашата литература е изказано предположението, че чифлиците, които се откриват на територията на феодалните държания в периода XV—XVI в., били стопанства, предоставени от самия спахия на дружинниците (джебелю) срещу тяхното участие във военните походи[33]. За посочените еничарски чифлици подобно твърдение не е приемливо. Трудно може да се приеме, че еничари са се цанили за дружинници на спахии. Освен това в случая става въпрос не за спахийски, а за мустахфъзки тимари, т. е. не било необходимо да се издържат дружинници. В документа изрично е посочена феодалната рента, която еничарите чифликчии трябвало да изплащат на съответните тимариоти. Тук няма преотстъпване на право да се ползува земята от спахийския чифлик.

Въпросните имоти били неслужебни владения, твърде близки по същност до чифлиците, развили се върху тимарско владение. Значителният им размер подсказва, че не били предназначени само за издръжка на притежателя си. Голямото производство можело да бъде рентабилно само ако се насочело към пазар. Много е вероятно то да е имало стоков характер. Ако приемем, че те могат да се считат за едни от ранните предвестници на настъпващите в империята аграрни промени, бихме могли да определим началния етап от появата на неслужебните поземлени владения върху мирийска земя, както и да отбележим еничарското участие в него. Тази информация, съчетана с цитираното канунname на Сюлейман Законодател, ни дава основание да твърдим, че ранните чифлишки стопанства се създавали чрез окрупняване на раетски чифлици в границите на тимара. Правото си на безусловно владение собственикът осигурявал с плащането на ресм-и и тапу. Показателен е фактът, че от 10 собственици на чифлици в регистъра петима били еничари[34].

Тук трябва да се свърже масовото заселване на еничарството в провинциите с разпространението на чифлика като специфична форма на частно поземлено владение. От началото на XVII в. живеещите в българските земи еничари играели първостепенна роля в започналия процес на мобилизация на земята. Кадийските регистри съдържат немалко сведения за покупко-продажбата на земи от еничари. В 1612 г. еничаринът Хасан продал на някой си хаджи Вели лозе от 7 мотики, намиращо се в с. Кътина[35]. Пак в Софийско еничарин купил от раета Стоян лозе в размер на 3/4 дюнюма[36]. В 1647 г. е регистрирана продажбата на 4 ниви, върху които можело да се засеят 30 софийски килета жито, две ливади, от който се получавали 12 коли сено, един бостан, една зеленчукова градина и други свободни и необработени земи. Имотът се купувал от еничарина Мустафа беше срещу 1000 ак. от вакъфа Капуджи баши Мустафа ага[37]. Това сведение разкрива другия вариант за създаване на частно владение — чрез изкупуване на вакъфски земи. И още нещо. Размерът на закупената земя показва, че в случая става въпрос за създаването на чифлик. Полученият при сделката темесюк осигурявал безусловна собственост върху имота на новия му владетел. Чифлиците, възникнали върху бивши вакъфски земи, нямали никакви данъчни задължения.

Покупко-продажбата не била нито единственият, нито най-често практикуваният начин, с помощта на който еничарите се снабдявали с частни поземлени владения. Те просто присвоявали необработвани земи, включени в територията на феодален лен, без да ги купуват от селяните или без да получават тапия от държателя на тимара. Така например в 1611 г. спахията на с. Ранул обвинил еничарина Мустафа беше, че от дълги години обработвал земи, принадлежащи към неговия тимар, без да плаща каквито и да е налози. Последният отговорил, че той наистина обработвал тези земи, но не му било известно да са в нечий тимар[38].

Обширният необработваем поземлен фонд (араз-и мерат) откривал големи възможности за лесно присвояване на земи. Създаването на еничарски стопанства върху него се доказва от цитираното канунname на Сюлейман Законодател. В изворите не се намира пряка информация за този начин на създаване на частни еничарски стопанства. Те не били включени в тимарската система и следователно не фигурират в тимарските описи. Някои съдебни протоколи в кадийските регистри обаче, макар и косвено, свидетелствуват, че тези земи били първоначалното ядро на много еничарски чифлици.

Във Видинско например, където частното владение имало широки мащаби още през XVI и началото на XVII в., раята често се оплаквала, че еничари и други военнослужещи заграбили селското пасище или мерата и ги превърнали в чифлик[39]. В хода на следствието и двете страни доказвали стародавното си право на собственост на спорната земя[40]. Ако изключим като възможност бруталната лъжа, можем да обясним съдебните спорове със създаването на чифлиците върху необработваема държавна земя, но в близост до селската мера. Постепенно с разширяване на стопанството си чифликчиите започвали да заграбват и вече култивираните селски земи. Ако чифликчията наведнъж бил заграбил селски имоти или мера и реакцията на селяните била бърза, веднага след формирането на чифлика еничарите собственици не биха посочвали като аргумент многогодишното си владение на тези имоти. Впрочем имало случаи и на най-брутално заграбване на селска земя. Софийският еничарин Хасан превърнал в чифлик селското пасище на с. Студено буче[41]. В 1639 г. султанска заповед до кадията на гр. Бер препредава оплакването на раята на с. Флора от местния еничарин Ахмед, който заграбил не мерата и не пасището, а самите ниви, ливади и други селски имоти, като си направил чифлик[42].

Опитът да се проследи включването и утвърждаването на еничарите в земевладението открива възможност да се проникне в механизма на създаването и разпространението на частния сектор в османските аграрни отношения. Пътят от тимара към чифлика в неговия развит вид минавал през големите стопанства, създадени по модела на раетския чифлик, но различаващи се от него по своя размер, стоковото си производство и социално-правния статут на собствениците. За да избягнат изобщо плащането на раетските данъци, с които османското законодателство все пак ги задължавало, еничарите започнали да развиват своите имоти върху бивша вакъфска земя или върху необработваемия държавен фонд. В този процес, продължил десетилетия, се променяла и социалната характеристика на еничарството. Създадено като нефеодална, по-скоро свързана с робския институт в близкоизточните общества социална група, то не само се феодализирало, но и постепенно станало носител на новите тенденции в развитието на феодалните отношения. Еничарите били едни от главните действуващи сили при преодоляването на раннофеодалните условни форми на поземлено владение и утвърждаването на частната собственост върху основното средство за производство, при формално запазена обаче върховна собственост на държавата.

През XVIII в. еничарското участие в мобилизацията на земята чрез чифлика било ясно изразено. В специалното си изследване на османските аграрни институции през XVII—XVIII в. Евг. Радушев категорично твърди, че собствениците на чифлици произхождали предимно от еничарските среди. Той се аргументира с обилен документален материал от Видинско и отчасти от Македония[43]. Трябва да се обърне внимание на една особеност на чифлишките владения в Румелия, т. е. в българските земи в сравнение с Анадола и Босна. В последните чифлиците обикновено били собственост на представители на местната административна върхушка и само отчасти на еничари, и то от висшето офицерство[44]. В нашите земи както средните по размер чифлишки стопанства, така и някои от едрите принадлежали главно на редови еничари. Това може да се обясни с по-плътното еничарско присъствие в някои райони и по-широките възможности за заграбване на вече култивирана земя от немюсюлманското население. Еничарите в българските земи не само утвърдили своите позиции в земевладението, но и се превърнали в социалната среда, която най-резултатно атакувала тимарската система, създавайки вътре в нея частен поземлен сектор.

Вторият широк канал за включване на еничарите в икономиката била османската данъчна система и твърде своеобразната ѝ еволюция. По време свързването на еничарите с данъчния механизъм далеч предхожда включването им в земевладението. Както във всяка феодална държава в Османската империя, основният приходоизточник на централната власт била онази част от феодалната рента, която се получавала под формата на данъци[45]. И тъй като платената армия се издържала от държавната хазна, средствата в която идвали от експлоатацията на зависимото, производително население, то заплатите на нейните членове се осигурявали от данъците. Основният приход, на който разчитала османската власт за издръжката на многочислената си платена армия, бил личният, или поголовен данък джизие, събиран от немюсюлманското население. След XVI в. той обхващал около 20% от приходите в държавния бюджет[46]. С увеличаване на платената пехота все по-голям дял от данъчните постъпления отивали за нейната издръжка. През 1660 г. общата сума на паричните приходи в държавната хазна възлизала на 600 338 188 ак. От тях 136 632 151 ак. били от джизието[47]. Какъв размер от тези суми поглъщала еничарската пехота, дава представа сравнението с еничарските заплати в същото десетилетие. През третото тримесечие на 1666 г. при голямото напрежение във войната за остров Крит еничарските заплати възлизали на 32 344 574 ак.[48]. За една година (без претенции за голяма точност) това правело около 129 378 188 ак. Съотношението 136 632 151 : 127 378 888 не се нуждае от коментар. Очевидно огромният дял от поголовния данък отивал за еничарските заплати. Поради това мнозина историци виждат в увеличаването на османската платена пехота един от главните фактори за финансовата криза, обхванала империята от средата на XVII в.[49].

Да припомним, че заплатите били основният, но не единствен дял от държавните разноски за платената пехота. Значителни суми поглъщали и т. нар. джулуси, парични суми, които еничарите получавали при възшествието на всеки нов султан, с които по думите на А. Ф. Милер поредният владетел откупувал своето право на трона[50]. В случая сумите от джизието не достигали. Колко е пряка връзката между еничарския корпус и увеличаване на данъчния натиск върху производителното население, личи от факта, че авариз акчеси, един от основните парични данъци, които османската власт наричала извънредни, защото не били шериатски, но за сметка на това пък постоянни, бил въведен още в 1471 г., за да се изплатят джулусите на еничарите при възцаряването на Баязид II[51].

Опитите за реформи на платената войска, които централната власт предприела през XVI и XVII в., целели главно облекчаването на държавните финанси. Тяхната неефективност не само не намалила бюджетните проблеми на държавата, но и значително ги усложнила. С разпращането на еничарите в провинциите централната власт прехвърлила издръжката им директно към данъчните постъпления в съответния район. Били оформени т. нар. оджаклъци, които включвали част от приходите в обособена финансова единица за издръжка на определен еничарски гарнизон[52]. В тях се събирали както данъчни постъпления, така и средства от други приходоизточници, някои от които имали аграрен характер. Многобройни са документите, които показват прякото използуване на феодалната рента, събирана от българското население във форма на различни видове данъци за издръжка на османската платена армия както в столицата, така и в провинциите.

Още в 1550 г. бюлюкбашията на крепостта Тетин в санджак Сегедин получил от Мустафа, син на Абдула Хаир, финансово лице в софийската каза, сумата от 11 000 ак. за заплати на войниците от крепостта[53]. Очевидно тя е била отчислена от данъчните постъпления, събирани от местната рая.

С ферман от 15. V. 1606 г. сумите, събирани от данъка сурсат бедели в Силистренския санджак, били предадени за изплащане заплатите за второто тримесечие на същата година на еничарите в крепостта Бендар[54].

От Видинския кадийски регистър се вижда, че в 1642 г. еничарските офицери от крепостта Егри даре получили от джизиедара на Видин сумата от 907 025 ак. за изплащане на заплатите на войниците[55]. Особено многочислени са документите в този район, обособен като отделна финансова структура, за издръжка на еничарите от големите гарнизони във Видин и Темешвар.

Един ферман от 1767—1768 г. показва, че издръжката на местния гарнизон била изцяло осигурявана от населението. Във фермана се казва, че срещу годишните заплати на еничарите от гарнизона им били преотстъпени събиранията на определени налози, които постъпвали във финансовото управление на Видинската каза, както и от подведомствените мукатаи. Поради нарастването на вилаетските разходи, които също лежали на гърба на раята, тя дотолкова обедняла, че не можело да се изплатят заплатите на еничарите от крепостта[56]. Друга заповед нарежда на кадията в Русе, Шумен, Никопол, Враца и Кладово да предадат сумата от 54 770 гр. от приходите от джизието за 1775 г. за заплати и купуване на сукно за еничарите[57].

Протокол на видинския кадия регистрира предаването на

243 887 ак. за закупуване на брашно за еничарите, джебеджиите, топчиите и топарабаджиите. Изрично е казано, че са били изплатени от дефтердаря на Видинската каза[58]. Някои от одринските мукатаи също се използували за поддържане на еничарските гарнизони в града, а приходите от оризищата в Пловдивско се изпращали за изплащане заплатите на тези в Босна и Херцеговина[59].

Задължителните доставки на селскостопанска продукция, с което османската власт системно натоварвала допълнително населението, почти изцяло отивали за нуждите на платената войска. В 1627 г. данъкът върху овцете от Битолско трябвало да осигури с месо еничарската кухня[60]. В 1670 г. раята в Новозагорско предала зърнени храни, които били изпратени на еничарите в Одрин[61]. В 1720 г. от населението в Силистренско били изкупени храни за нуждите на Видинския гарнизон[62]. Пак със същата цел в 1687 г. от Берковско били събрани 1000 овце[63]. Със заповед на агата на еничарите в 1711 г. в Никопол, Русчук и Гюргево били принудително закупени и изпратени в оджака в Цариград зърнени храни и други съестни продукти[64].

От два султански фермана от 1619 г. се вижда, че населението на селата Горни и Долни Лозенец, Софийско, от „стари времена" предавало на държавно нормирани цени произведената от тях вълна за сукно на еничарите. В този район закупуването на вълна за други цели било забранено[65]. Впрочем не само изкупуването, а и преработката на вълната, използувана за еничарските униформи, било принудително задължение. Султанска заповед от 1622 г. нарежда на битолския кадия незабавно да открие и върне в Солун евреите, които доскоро работели в работилниците за изработване на еничарска чоха. Поради чума и пожари те били избягали от града и се настанили в Битолската каза. Кадията трябвало принудително да ги изпрати в Солун[66]. Друга султанска заповед показва, че същото задължение имало и населението на селата Гумендже, Крива и Църна река, което обработвало вълната за еничарски униформи[67].

Ангажирането на цели села в услуга на оджака се прилагало не само по отношение преработката на вълна. От един документ от сиджилите на гр. Бер се вижда, че жителите на селата Текели, Арапли, Даудбали, Арапкьой, Бугалик, Еникьой, Кавала, Бунарча и Анкара от стари времена отглеждали и пазели добитъка на еничарския корпус, косели ливади и пренасяли трева в неговите конюшни[68].

Отдавна е обърнато внимание на извънредните тежести, стоварвани на населението при преминаването на еничарски части. В 1685 г. населението в Брезнишко било задължено да приготви като данък сурсат 400 цариградски килета ечемик, 75 килета брашно, 40 килета овес, 50 оки масло, 40 оки мед, 20 коли дърва и 100 кантара слама и да ги предаде на минаващите през казата на път за фронта еничарски части[69]. Със същите задължения, но в по-голям размер била натоварена и раята в Софийско[70]. Друг документ от 1717 г. нарежда да се осигури продоволствие на около 2000 еничари, които пътували от Одрин за Трансилвания през Русе, от селищата по пътя им[71].

Натуралните събирания за издръжка на еничарския корпус от българското население особено много нараснали към началото на XVIII в., когато османската държава се вплела в дълги войни по западните си граници. Тъй като централната власт отдавна вече не разполагала с необходимите ѝ средства, почти цялостната издръжка на воюващите на запад войски била осигурявана непосредствено от балканското население. Българските земи били вече гранични на фронтовете, през тях минавали всички пътища, по които османската армия се движела в походите срещу европейските сили, и жителите на множество села и градове трябвало на безценица да осигуряват тяхната прехрана.

Какво представлявали тези преминавания на войници през нашите земи, се вижда от едно кануннаме, издадено още по времето на Мехмед II, т. е. тогава, когато османската армия се отличавала с висока дисциплинираност. С него на преминаващите в поход войнишки части се нареждало да не искат провизии и фураж, ако не притежават специална заповед, и то в посоченото в нея количество. В противен случай трябвало да изкупуват необходимото на пазарни цени. „Те не трябвало да вършат насилия и да не се вмесват в това, което не им е позволено. Ако вършат непозволеното, да се донесе това във Високата Порта, за да бъдат наказани“[72].

Издаването на този закон било необходимо само при условие, че преминаващите военни части насилствено са вземали от раята храни и фураж. Султанските фермани с подобно съдържание остават редовна практика на дворцовата канцелария и сами свидетелствуват за непрекъснатото ограбване на раята чрез т. нар. държавни доставки[73].

Още много примери могат да се посочат. Пряката зависимост между ръста на платената войска и ръста на данъците била ясна на всички, които живеели в онези векове в османската държава. Най-точно е формулирал това Кучибей Гюмюрджински, който в своето рисале прави следната констатация: „Сега капу-кулу се увеличи и издръжката им също се увеличи. А като се увеличава издръжката им, се увеличават данъците. С увеличението на данъците се засилват и притесненията над раята...“[74]. Това е най-общ, но категоричен извод, направен през XVII в. Посочените примери за използваните от еничари големи суми от различните данъци и огромни количества селскостопанска продукция от натуралните събирания и от задължителните държавни доставки насочва към друг важен механизъм за развитието на феодалните отношения в османската икономика — формирането на мукатаите и произтичащите от тях маликянета — другата форма на частни поземлени владения в имперската аграрна структура през XVII и XVIII в. Мукатаата възникнала като финансова единица, която обединявала постъпленията на един или няколко приходоизточника от фискален или производствен тип, който държавната хазна преотстъпвала под наем (илтизам) на частни лица[75]. И тъй като целта на тяхното създаване била осигуряването на платената армия и увеличаване приходите на хазната, лесно било именно еничарите да се включат активно в тази нова форма на събиране на данъци, която днес можем да определим като създадена от самата власт спекула. Значителна част от приходоизточниците преминали в пряко владение на отделни членове на оджака чрез т. нар. еманет. Те плащали определената сума, включваща общия сбор от данъците на дадена област, и след това трябвало да ги събират от населението. Столичното еничарство обаче предпочитало да препродава своето право на други лица и бързо си възвръщало средствата с печалба, без да напуска Цариград[76]. Това застрашило издръжката на гарнизонните еничари и наложило създаването на друга данъчна единица от същия тип — оджаклъка. В нея се обединявали няколко или всички мукатаи от определен район и изцяло се поемала издръжката на някой еничарски гарнизон. Еничарите започнали да се разпореждат със събирането и разпределението на приходите на оджаклъка и оттук входът им към данъчната система и всички възможни спекулации бил широко отворен. Евг. Радушев детайлно изясни превръщането на мукатаата и маликянето в аграрните институции. Воден от самия документален материал, той подчерта активното участие на еничарите в този процес, довел до новия етап в развитието на османската феодална икономика. Основният принцип на нейните аграрни отношения, държавната собственост върху земята, бил запазен. Феодалната рента обаче изцяло попадала в ръцете на частни лица. Именно върху тези включени в мукатаи земи възникнали и се развивали частните чифлишки стопанства на еничарите[77]. За нас този тип приходоизточници са важни преди всичко като механизъм за натрупване на средства в ръцете на отделни еничари по пътя на видима спекула, зад която се криела свръхексплоатацията на производителното население. Мукатаите се продавали на търг. Купувачите наддавали суми, които превишавали общия сбор от фиксираните данъци. Тук била печалбата на централната власт, която практически малко се интересувала как и по какъв начин откупвачите ще си възвърнат средствата. Последните лесно преодолявали опитите за контрол и откривали най-бързия начин за възвръщане на вложените суми и за получаване на печалби. Мукатаите се преотстъпвали, давали се под наем, понякога даже се продавали. В тези операции бил включен и поземленият фонд. Финансовата единица станала аграрна институция[78]. В този сложен, изпълнен с най-разнообразни комбинации и варианти процес в провинциите се създавала нов вид поземлена аристокрация, произхождаща от местното еничарство. Еничарското звание било необходима предпоставка за проникване и лично утвърждаване в тази прослойка на нови земевладелци.

Разпращането на еничарски гарнизони в българските градове не могло да не окаже влияние върху тяхното икономическо развитие. От стопанска гледна точка това означавало постоянно присъствие на относително многобройно, непроизводително население с големи консумативни нужди. Въпреки осигурената им основна храна (хляб, месо, ориз) те се нуждаели от разнообразни селскостопански и занаятчийски стоки. Като значителни консуматори еничарските гарнизони били немаловажен фактор в стимулирането на местното производство и в развитието на пазара. В нашата литература отдавна е отбелязано тяхното значение за разширяване на занаятчийското производство[79]. Но ако еничарските гарнизони играели роля на стимулатори, то тези членове на платената пехота, които живеели постоянно в нашите земи, сами участвували много по-активно в различни видове стопанска дейност.

Еничарският слой в основното градско производство — занаятчийството, не бил голям. Впрочем информацията за професионалния състав в този ресор е твърде разпръсната и непълна. Еничарското присъствие в занаятчийството се установява главно в наследствените описи, рядко в протоколи за отделни регистрирани търговски сделки. От тези непълни данни не могат да се правят твърди заключения, но е ясно, че еничарите не проявявали голям интерес към градското производство. В 1612 г. починал в София еничаринът Кабасакал Мехмед, който притежавал железарски дюкян[80]. В същия град в 1731 г. е регистрирано наследството на Йомер беше, който бил мутафчия[81]. В 1739 г. някой си Мурад беше бил сапунджия[82]. Наследствата и на тримата били скромни и общата им стойност била около 1000 гр. Освен личните вещи основният дял в тях бил занаятчийският инвентар. Те не притежавали дюкяни и имали немалки за общественото им положение дългове. Изобщо еничарите занаятчии се представят от наследствените описи като скромни съществувания, които се стремели да се задържат в ниските слоеве на средната имуществена група. Поради това за разлика от членовете на оджака в Анадола и Цариград те не играели особена роля в местната цехова организация.

В българските градове еничарите имали предпочитание главно към непроизводителните отрасли — търговията и лихварството. Обикновено се счита, че активното им навлизане в градската икономика започва след 1740 г., когато Махмуд I бил принуден да им даде сериозни привилегии в търговията, освобождавайки ги от мита и такси[83]. От кадийски регистри се вижда, че в нашите градове местните членове на оджака участвували в търговията много по-рано. В 1617 г. наследниците на починалия еничарин Хасан беше, жител на махалата Аладжа Месчид в София, продали получените като наследство от починалия три дюкяна — бозаджийски, касапски и бакалски, за 12 000 гр.[84]. На следващата година еничаринът Мехмед Челеби купил от някой си Мехмед, син на Хюсеин, един дюкян на пазара „Екмек пазар Суку" за 20 000 гр.[85]. В 1619 г. еничарският сердар в София купил от дъщерята на починалия еничарин Хасан беше един дюкян в същия град[86]. Тези дюкяни имали определено търговски характер. За XVII в. явлението е очевидно универсално за империята, което карало Кучибей да се възмути дълбоко, тъй като в оджака нахлували шивачи, бакали и дрогеристи, т. е. търговци[87]. Процесът се развивал бързо. Т. К. Дриш отбелязва, че голяма част от търговците на пазара в София били еничари[88]. Еничари търговци се откриват във всички градове[89]. Масата били дребни търговци с невисоки доходи, но с вече удобна социално-икономическа позиция.

След 1740 г., т. е. след получените от Махмуд I привилегии, броят на еничарите търговци още повече се увеличил. Изворите обаче не показват промяна в имуществената им характеристика. Много рядко те притежавали повече от един дюкян. В търговските операции на едро, както и в износната търговия, участвували онези от тях, които принадлежали към върхушката. Това били големите снабдители на Цариградския пазар или на армията, чиито търговски сделки често приличали на пладнешки грабежи. Обикновено селскостопанските им стоки били „икономисани" от натуралните събирания или задължителните доставки[90]. В крайбрежните центрове, където имало значителна вносно-износна търговия, еничарското присъствие е масово. Ш. дьо Пейсонал в подробното си описание на черноморската търговия съобщава, че във Варна „почти всички жители са еничари, но доста отдадени на търговия"[91].

Живеещите в българските земи еничари участвували в лихварството и стопанската дейност наистина с гигантски мащаби. Още от края на XVI в. П. Джорджич пише, че освен всички други притеснения над българското население трябвало да се прибави и лихварството, „което е такова, че всички са погребани без надеждата да могат да се освободят от него даже и ако продадат всичкото си имане заедно с децата си"[92]. Според него виновници за тази злина били спахиите и еничарите. Лихварството, което носело сигурна 15—20% печалба, било предпочитана стопанска дейност за всеки що-годе заможен човек.

Еничарите също не я пренебрегвали. От протокол на софийския кадия научаваме, че в 1618 г. в София еничаринът Мехмед беше дал в заем на местния кадия 10 000 гроша[93]. На следващата година софийският владика Йеремия пред свидетели изплатил 2500 ак. на еничарина Юмер беше, които му дължал в заем[94]. Пак в Софийски санджак намираме протокол, в който е отбелязано, че еничаринът Махмуд бей, жител на София, дал в заем 8000 ак. на християните Атанас, син на Феро, и на Кара Константин, син на Томо[95]. С подобни примери са богати всички запазени кадийски регистри.

Какви са били резултатите от лихварската дейност на еничарите за българското население, ясно се вижда от следния кадийски протокол: „Стана, дъщеря на Митра, майка и настойница на Неделя, дъщеря на починалия Стоян от махалата Менсур ходжа в гр. София, заяви пред съда: „Понеже движимите имоти на умрелия Стоян не достигнаха за изплащането на дълга му към еничарина Мустафа беше, възлизащ на 2000 ак., предадох на Мустафа дела от 2 чепалъка на едно лозе, което умрелият Стоян притежаваше в землището на с. Драгощиче (Драгостинци, Софийски), за този дълг“[96].

Ефектен и бърз начин за снабдяване със земя било лихварството. С право мнозина виждат в него един от основните пътища за създаване на чифлишките стопанства.

През XVII—XVIII в. значителните капитали, натрупани от търговия, лихварство и данъчна спекула, еничарите влагали предимно в закупуване на недвижимо имущество в градските центрове. В 1618 г. еничаринът Ридван купил в гр. София 4 къщи на обща стойност 14 000 ак.[97]. В 1620 г. пак в София еничаринът Селим Челеби продал една къща за 5500 сребърни ак.[98]. Пак там еничаринът Мустафа беше купил къща за 1500 гр.[99]. В 1699 г. комендантът на еничарския гарнизон във Видин купил в града имот за 31 000 гр.[100]. Извадки от протоколите на софийския кадия за покупко-продажби на недвижимо имущество от 1618 до 1820 г. показват широкото еничарско участие в този оборот[101].

Всичко това дава основание мнозина от живеещите в нашите земи еничари без колебание да се квалифицират като представители на търговско-лихварския капитал. Впрочем точните социални характеристики и разграничения в епоха на интензивна специална преструктурализация могат да ни подведат. Много по-недиференцирани били стопанските дейности на провинциалната еничарска върхушка. Нейните представители съсредоточавали в ръцете си всички възможни, различни по характер имущества и приходи.

Един частен случай илюстрира отчетливо разнообразните пътища, по които те натрупвали богатствата си. Намираме го в описа на наследството на силяхдара Мехмед ага, починал в

София в 1780 г., който бил мютеселим, т. е. отговарял за събирането на данъците в казата[102]. Въпросният Мехмед ага оставил като наследници само съпругата си, една малолетна дъщеря и един брат, което дава основание да предположим, че е бил относително млад човек, т. е. бил ако не в началото, то поне в средата на своя имуществен просперитет. Общата сума на неговото наследство е 1 395 256 ак. Изравнена в грошове, тя прави около 116 271 гр., което го включва в най-горната група на еничарската върхушка. Структурата на неговото наследство, т. е. на имуществото му, разкрива основните му приходоизточници и използуването на натрупаните средства. Наследствената маса може да се разпредели в шест групи по размера на общата стойност:

1. Пари, дадени под лихва — 486 910 ак. От тях на частни лица християни — 6270 ак.; на частни лица мюсюлмани — 414 900 ак. и на раята на две села (Кътина и Илиенци) — 35 740 ак.
2. Недвижимо имущество — 355 600 ак., в които се включва стойността на къща в София — 15 000 ак., на воденица с пет камъка в с. Маслово — 720 000 ак., на баничарска фурна в София — 33 600 ак. и на един чифлик в с. Илиенци, оценен заедно с животните, обработваемата земя и добива на 120 000 ак.
3. Парични суми от данъчните задължения на населението от подчинените му села — 215 000 ак.
4. Дрехи и лични вещи — 120 690 ак.
5. Оръжия и конска сбруя — 79 560 ак.
6. Домашни вещи — 48 921 ак.

В изследванията обикновено разделяме земевладението, търговията и лихварството. Въпросният Мехмед ага, както и мнозинството подобни нему феодали, комплексно съчетал всички видове дейности, които носели големи приходи. Главният дял в имуществото му били парите, вложени в лихварски операции. Значителни били личните му постъпления от данъци, получавани от него чрез системата на илтизама. Получените средства използувал в земевладението. Той притежавал голямо частно стопанство и друга недвижима собственост. Очевидно значителни суми били заделяни като оборот в лихварството и данъчната спекула. Прави впечатление много голямата обща сума пари, използувани за дрехи и лични вещи на този провинциален феодал. Те представляват около една десета от цялото му имущество. Само шубите, подплатени със скъпи кожи (рис, катерица, бяла и степна лисица, хермелин и др.), били 15, едната от които се оценявала на 13 200 ак.

Като характеризираме тимариотите като дребни, но хищни експлоататори, провинциалните феодали еничари спокойно можем да определим като едри и кръвожадни. Тяхното огромно имущество се натрупвало чрез непроизводствени дейности —

спекула и лихварство. Това означава, че относителното участие на тази социална категория в развитието на производствените отношения било ограничено, без да бъде отречено. То се проявявало преди всичко в създаването на чифлици като производствени комплекси в частна собственост, свързани с пазара. Наред с това ненапразно подчертахме влагането на значителни средства в дрехи и лични вещи. Използуването на близо 1/10 от общото имущество за този тип разходи свидетелствува колко високо били ценени в обществото външните белези на личната социална и икономическа позиция. Сега бихме могли да квалифицираме покойния Мехмед като парвеню. Но той не бил изключение. Външната демонстрация на богатството била задължителен стереотип в онази епоха. Сама по себе си тя е доказателство за все още ниската заинтересуваност към производството, определящо до голяма степен и обществената неефективност в стопанската дейност на провинциалните аристократи.

Казаното дотук позволява да се направят няколко извода за отражението на еничарското присъствие в българската икономика.

Първият от тях е, че провинциалното еничарство било основната социална среда, която осъществявала в българските земи прехода към зрели феодални отношения, практически реализирайки мобилизацията на земята. Обективно погледнато, в това отношение ролята му трябва да бъде оценена положително. Но при спецификата на османската социално-икономическа система формите на частната поземлена собственост маликянето и чифлиците били неразвити и уродливи, с ниска стопанска ефективност и без възможности за перспективно развитие. Натрупването на богатствата ставало главно по пътя на увеличаване на феодалната рента без промени в техниката и технологията на производството. Само като ремарка ще отбележим, че даже и в чифлиците производството се развивало в класическите отрасли — зърнодобива и скотовъдството. Единствено в Македония по-широко се наложила нова култура — памукът. В общи линии те задържали производството в старото средновековно русло.

Анализирайки състоянието на феодалната рента в османската икономика през XV—XVI в., В. Мутафчиева определя нейния годишен обем до средата на XVI в. като 1/2 от зърненото производство на едно селско домакинство, но отбелязва устремното ѝ увеличаване в края на този век, произтичащо от увеличаването на т. нар. извънредни данъци и падането на акчето[103]. И. Текели уточни размера на феодалната рента за XVI—XVII в., която според него била 1/2 от общата продукция на индивидуалното селско домакинство[104]. В българската историография за XVII—XVIII в., т. е. за периода на зрелите феодални отношения, този въпрос не е поставен[105]. Изложеното дотук обаче показва, че фактът не е случаен. Трудно може да се установят размерът на феодалната рента и действителната степен на феодална експлоатация при практическата липса на действуващ регламент и система за контрол. Последният от редицата притежатели на една мукатаа или на част от мукатаа понякога заплащал два пъти по-голяма сума от първоначално фиксирания неин приход, т. е. от регламентираните задължения на селяните. Той правел всичко, за да си възвърне разходите, и се стремял към максимална печалба. В своето развитие тази система все повече се отдалечавала от самото производство. Това означавало, че интересът към селянина, към работната ръка, за феодала бил не временен, а мимолетен: да вземел парите и толкоз. Постепенно, движейки се в затворения кръг на лихварството, селянинът достигал до границата на поносимостта. Обезземляването на селяните, т. е. крайната точка на селската бедност, приемало все по-широки размери. Това предизвикало своеобразно движение на населението, което напускало селата. „Раята се разбяга“ е не толкова тревога, колкото констатация както в документите, издавани от централната администрация, така и в тези на местните органи на управление[106]. Рязката социална поляризация, в която огромната част от българите се намирала в най-ниската точка на почти перпендикулярно отворения социално-икономически вектор, довела до типична къснофеодална криза включената в османската стопанска система българска икономика. Натрупаната от острите противоречия социална енергия експлодирала в анархията в края на XVIII и началото на XIX в. В целия този сложен, обхващащ всички нива на местната икономика процес еничарите били един от най-действените фактори.

Прегледът на еничарското участие в българската икономика, както и неговото отражение в положението на българския народ, очертава само общите контури на този голям и важен проблем. За да се изясни състоянието на българското стопанство през XVII и XVIII в., монографичното му изследване е наложително. Той би могъл да осветли спецификата в развитието на местното производство, неясната вътрешнотърговска мрежа, начините, чрез които българското население преодолявало кризисната ситуация, в която било поставено. С оглед на Османската империя той бил ключът за разбиране на връзката „провинции — център“. За ролята на еничарите в нея красноречиво говори фактът, че огромните затруднения на френските търговци при изкупуването на вълната от балканските провинции през XVII в. били създавани от провинциалните еничари, но посланикът Р. де Дезальор успял да ги премахне след подплатени с подаръци преговори с агата на еничарския корпус[107]. Това не може да се оценява само като епизод от османско-френските търговски контакти, а и като пример за ролята на еничарите в стопанската система.

ЕНИЧАРИТЕ В ЕЖЕДНЕВИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ

Г. Швайзер нарече еничарите „тайнствената сила“ на Османската империя[108]. Може би това търговско заглавие на неговата книга носи нещо от отношението на средновековния европеец към войниците на османската платена армия, дълго считана за несразимия жив таран на мюсюлманските агресори. За българите еничарите не били тайнствени. В нашите земи в продължение на векове те били реалност, едновременно институция и отделни личности, с които българите не само съжителствували, но с които поколения трябвало да се съобразяват. Ежедневният контакт на народа ни с еничарите, както с тези от столичния корпус, така и с тези от провинциалните организации, се оценява негативно както от предците ни, които трябвало да го изживяват, така и от съвременната историография. Още в началото на масовото еничарско заселване в нашите земи в края на XVI в. П. Джорджич категорично го определя като една от главните причини за рязкото утежняване положението на българското население. „Християните са потънали в мизерия — пише той — както поради големите данъци, така и поради щетите, които им нанасят еничарите, с които са пълни българските селища и които преди бяха малко на брой“[109]. Констатацията на този добре информиран и умен наблюдател на състоянието на балканските османски владения съдържа основната характеристика на еничарското присъствие като съществен фактор в икономическия и политическия натиск над поробените народи. Кратко казано, за тях еничарите означавали реалните изпълнители на икономическата и извъникономическата принуда, действуващо доказателство за чуждото владичество.

Двеста години по-късно, в 1785 г., един друг осведомен и наблюдателен европеец, френският дипломат Ал. М. д'Отрив, картинно потвърждава този аспект на еничарското присъствие в нашите земи. „Тук (в Румелия, т. е. в българските земи — Ц. Г.) има само две добри служби — тази на крадеца и тази на хасеки (название на местната еничарска полиция — Ц. Г.). И двете са за сметка на населението. Отначало разбойниците се установяват в подходяща местност и веднага околните села са задължени да изпратят на посоченото място припаси и храни под страх да видят още първата нощ запалени горите, житата и колибите си. В това време вече уведоменият бостанджибашия изпраща една дружина хасеки. Началникът отива напред, уведомява се за разположението и движението на разбойниците, давайки си вид, че ги преследва. Претърсва всички села по пътя, влиза в къщите под предлог, че иска сведения, заплашва жителите като укриватели, изненадва главно богатите, които освобождава срещу пари, и така ходи от село на село, грабейки от една страна, докато от другата страна в това време бандитите убиват. Но това не е всичко. За да бъде всичко наред, остава да се намери един нещастник, подходящ за обесване. Хасекията, доволен от плячката, отива в Родопите или Балкана да търси някой полудив овчар, който едва има човешки образ и не може да обясни нищо. Оковават го във вериги и го отвеждат при бостанджибашията, който по доклада на хасекията и лошата външност на нещастника го осъжда на смърт. Българинът е обесен, полицейският е възнаграден, разбойниците продължават да грабят, народът страда, а бостанджибашията се хвали с умението си да поддържа ред от името на султана...“[110].

Цитатът е дълъг, но е показателен, тъй като разкрива не един случай и не инцидентно събитие, а „системата за поддържане на обществен ред“, осъществявана от еничарите. И още нещо — отражението на тази система върху положението на българите, обект на ограбване и от страна на полицията, и от страна на разбойниците. Тяхното взаимодействие, осъществявано върху гърба на населението, прекрасно е разкрито от френския дипломат. Можем само да добавим, че голямата част и от разбойниците, и от полицаите били еничари. Наблюденията и заключенията на граф Ал. М. д'Отрив се потвърждават от много източници — български, османски, европейски, отдавна включени в научно обръщение[111]. Те доказват, че еничарското присъствие в действителността се проявявало главно в непрекъснато, поливариантно насилие. Изводът е направен също отдавна — еничарите били османският бич над населението, било то християнско, или мюсюлманско[112]. Въпросът е защо и как еничарството се оказва екзекуторът на поданиците на османската държава.

За да отговорим на въпросите, трябва отново да навлезем в ненапълно изследвания и изяснен проблем за развитието на социалната структура на османското общество и противоречията на нейните компоненти. Както при всяка феодална държава, социалната структура на империята може да се представи като пирамида. Нейната широка основа се оформяла от производителното, феодално експлоатирано население, наричано рая, а върхът — от управляващата аристократична върхушка начело със султана. Междинната част се състояла от представители на различните прослойки от феодалната класа. В първите векове от нейната еволюция при утвърдените раннофеодални отношения феодалната класа била относително малобройна. Основният ѝ компонент били тимариотите, дребни феодали, притежатели на условни поземлени държания и войници от спахийската конница[113]. С развитието на османските феодални отношения и навлизането им в техния зрял етап настъпили съществени промени както в състава, така и в структурата на феодалната класа[114]. Нейният числен състав намалявал, като тимариотите постепенно били изместени от по-малобройните, но по-богатите, притежаващи по-широка власт провинциални аристократи, собственици на безусловни поземлени владения. Броят на феодалите намалявал, а богатствата и властта на отделния експлоататор ставали по-големи. В едно еднородно в етническо и религиозно отношение общество този универсален социален процес предизвиквал относително кратка и бързо преодолима криза. В Османската империя той се развивал бавно, мъчително и лъкатушно поради своеобразието на религиозно-етническите отношения в нейните владения. Социалните противоречия се пречупвали през призмата на религиозното деление на мюсюлмани и немюсюлмани, което поставяло първите в нормативните отношения и в обществената практика в позицията на господствуваща голяма обществена група. Преплитането на социалните и религиозните различия деформирали външните прояви на конфликта експлоататори — експлоатирани, измествайки го от социално-икономическата към религиозната сфера.

Тази деформация била най-очевидна в балканските провинции, където немюсюлманското население числено превъзхождало мюсюлманското. Според действуващата законодателна норма всеки мюсюлманин имал регламентирани стопански и обществени предимства пред немюсюлманите. Това теоретично положение в практиката било ако не изцяло, то в голямата си част фалшиво. Но мюсюлманинът, принадлежащ към феодално експлоатираното, производително население, имал усещането, че превъзхожда неверника, което поддържало господарското му самочувствие[115]. Вътрешната политика на империята до голяма степен се крепяла на този своеобразен социопсихологически феномен. Поставяйки немюсюлманските си поданици в най-ниското ниво на социалната структура, тя насочвала към тях всички отрицателни реакции на мюсюлманите. Насилието над християни и евреи се считало за законно право на „правоверните“ ѝ поданици. Психологическият резонанс от тази деформация до голяма степен изместван конфликта експлоататори — експлоатирани към конфликта мюсюлмани — немюсюлмани.

Но дългото съвместно съжителство на разнородното в религиозно отношение население коригирало закономерно тази деформация. Еднакви били бедността, тежкият труд, феодалната експлоатация, пресата на управленския апарат, болестите, епидемиите, бедствията, любовта, грижата за деца, смъртта и всичко друго, което прави човешкото съществуване колективно. Ежедневието притъпявало верските различия на имперските поданици. Разделяла ги религията, но ги свързвал общият живот на една територия в една социална класа в течение на векове. Въпреки лабилното сцепление на мюсюлманския и немюсюлманския компонент на раята, на феодално експлоатираното население, то като цяло противостояло на върха на социалната пирамида — феодалната аристокрация. Пространството между тях постепенно се заемало от еничарството. Социално съсловие с привилегирован статут и военни и полицейски функции, то било извадено от раята, но като цяло не принадлежало към аристокрацията. Разнолико в имуществено отношение, то било обединено в обществената си позиция, поставяща го над масата от населението. При това изцяло се състояло само от мюсюлмани. Бихме могли да го определим като междинно съсловие, чиито ниски слоеве били близки до експлоатираните, но чиято вътрешна йерархия завършвала с истинските експлоататори. Еничарството било стълбата към върха на османската социална пирамида. А достигането на имуществения просперитет и на реалната обществена власт се осъществявало чрез свръхексплоатацията на производителите. Богатството се трупало не чрез развитието на производството, а чрез спекулата, лихварството и узаконения грабеж. Именно тази социална характеристика на еничарството го превърнала и като институция, и като обществена група в прекия реализатор на социалното насилие, в екзекутора на всички поданици на османската държава. Ако законодателната норма внушавала на обикновения мюсюлмански селянин, че е господар, социално-икономическият му статус му доказвал, че е бедняк и такъв ще си остане, еничаринът имал възможност да просперира. Утвърденият път за този просперитет било насилието. Но трябва да се подчертае, че това насилие не било еднакво към мюсюлманската и към немюсюлманската рая. Нормативният принцип за общественото предимство на мюсюлманите все пак правел немюсюлманското население по-лесния обект на насилието. В нашите земи този обект били българите.

Във взаимоотношенията между еничарите и българското население примерите на насилие от всякакъв род са многобройни. Те се откриват на всички нива на обществения живот — в личностните взаимоотношения, в обществените контакти, в институционния допир. Документите разкриват различни форми на практически неконтролируем натиск на местното еничарство в различни страни от живота на отделния българин и на българското общество. Ще посочим само някои характерни случаи.

Султански ферман от 1618 г. препредава оплакването на жителите на с. Горубляне срещу еничарина Ахмед. Като забит на селото той не спазвал определеното време за събиране на десятъка, който вземал в значително по-голям от традиционно регламентирания размер. Той буквално ограбвал всяка нова реколта и обричал селяните на глад[116]. Друг султански ферман, издаден в 1639 г., разкрива бруталното ограбване на жителите на с. Флора, в района на Бер, от някой си Ахмед. След като станал еничарин, той започнал да мародерствува над своите съселяни. Грабел ниви и имоти, пребил опиталия се да му се противопостави селянин Ризо, който умрял от побоя, и отнел от децата му нива в размер от 40 дюнюма. Отвлякъл натрупания материал за ремонт на църквата от селото в чифлика си и забранил каквито и да било поправки на български храм. Селяните заплашили централното данъчно ведомство, че ще напуснат родното си село, ако властта не обуздае еничарина чифликчия или по-точно еничарина разбойник[117].

Тези два примера потвърждават вече многократно изтъкваната свръхексплоатация на производителното селско население като основен метод за натрупване на еничарското благосъстояние. Те са показателни и в друго отношение. Въпреки че хронологически са разделени само от двадесетина години, те свидетелствуват за огромната разлика между свръхексплоатацията в еничарските тимари и тази в чифлиците. Докато забитът на Горубляне богатеел чрез „наднормени“ данъчни събирания, еничаринът чифликчия заграбвал селската земя. И в двата случая неприкритото насилие било основната форма на техните отношения с раята.

Докато селското население относително рядко търсело помощта на централната власт или съдействието на кадийския съд, то градските жители много по-често се обръщали към различните органи на управление срещу действията на еничарите. Поради това, а и поради обстоятелството, че последните предпочитали да живеят в градовете, „палитрата“ на техните антиобществени действия тук била по-богата. В кадийските регистри се откриват немалко протоколи за убийства, извършени от местни еничари. В 1612 г. в София еничаринът Кьоседжи Али убил Стою, син на Мано. Среднощ влязъл в къщата на своята жертва и с два удара в главата убил българина пред очите на семейството му. В съдебния протокол не са посочени никакви причини за убийството[118]. Посред бял ден на чаршията в Русе в 1737 г. еничаринът Хюсеин беше промушил с нож местния немюсюлманин Стоян[119]. Във видинския кадийски регистър от 1622 г. е вписан протокол за смъртта на бакалина Георги, син на Драган, заклан от някой си Махмуд от местния еничарски гарнизон[120]. Примерите са илюстративни. В кадийските регистри има свидетелства за убийства на немюсюлмани не само от еничари. Но те са доказателство за една истинска крайна форма на насилие, която никак не била чужда на местното еничарство в съжителството му с българското население в градовете. Местните органи на управление не можели, а и нямали средства да спрат своеволията на поставените над закона еничари. Показателен в това отношение е един протокол на софийския кадия от 1619 г. В него са вписани оплакванията на четирима мюсюлмани, които обвиняват еничарина Мехмед беше от името на цялото население на града. Той тероризирал със заплахи и побоища всички, държал се непристойно с възрастните хора, обиждал жените, тормозел занаятчиите по чаршията и раята по пазара. В протокола са изложени оплакванията, но никакво решение не било взето[121]. Пак в София кожарят елхадж Осман повел дело срещу някой си Дурак, син на Хюсеин, обвинявайки го в кражба. Пред кадията той заявил, че хванал Дурак на местопрестъплението — в момента, в който той разбил дюкяна му и крадял вещи. Присъстващият на делото свидетел Али Челеби потвърдил, че обвиняемият преди известно време му откраднал сребърни вещи на стойност 140 000 ак. Други двама свидетели мюсюлмани допълнили, че Дурак разбил дюкяните им и взел значителни суми пари. Заловеният крадец, без да отрече извършените кражби, заявил, че е еничарин, което означавало, че не бил подвластен на кадийския съд[122].

Многобройни са оплакванията срещу местни еничари, постоянно нарушаващи приетите норми на морала и изискванията на обществения ред. Мюсюлмани и християни от София, Видин и Русе търсели от кадийския съд съдействие срещу отделни еничари или групи войници, които с пиянства, оргии, скандали, често завършващи с побоища, пожари, убийства, тормозели отделни махали или целия град[123]. Понякога се откриват решения на един или друг кадия да бъдат изселени проститутки, обвинени, че къщите им били свърталища на хулиганстващи еничари[124]. Но истинските виновници оставали без наказания. Между другото изискванията на шериата за въздържание са създали една доста романтична представа за морала и моралните норми в османското общество. Изобилен документален материал опровергава категорично отъждествяването на изискванията на мюсюлманския религиозен закон с практиката. В градовете проституцията била широко разпространена, а пиянството — обичайно явление за голяма част от мюсюлманското население. В общото разминаване с религиозните мюсюлмански табута еничарското присъствие не може да се пренебрегне. Неконтролируеми във всички сфери на живота, те най-малко се съобразявали с изискванията на морала. За отражението на това обстоятелство върху ежедневието на българите ще посочим един пример от протоколите на софийския кадия. В 1737 г. софийският гражданин Илия се оплаква от местния еничарин Осман беше, който отвлякъл съпругата му Петкана и незаконно съжителствувал с нея в продължение на четири години. Съдът постановил Петкана да бъде върната на съпруга ѝ[125]. Интересно е, че Осман беше изпълнил решението на съда. Петкана се завърнала при българина Илия, след което се оплакала, че похитителят ѝ задържал личните ѝ вещи и сумата от 12 000 ак. нейни собствени пари. Този на пръв поглед личен конфликт насочва към няколко аспекта при взаимоотношенията на българите и еничарите в ежедневието. Като изключим емоционалната страна на мъжко-женските отношения, без колебание можем да констатираме, че еничарската социална необузданост рефлектирала и върху моралните норми на българското общество. Независимо от това, дали обвиняемият в нашия пример еничарин бил похитил, или не е похитил в буквалния смисъл българката, тя живяла с него в продължение на години, факт, който нарушавал изискванията и на християнския, и на мюсюлманския морал. Българинът потърсил чрез съда своята съпруга и тъжбата му била разрешена в негова полза. Осман беше очевидно вече не държал много на Петкана и изпълнил решението на кадията, като си задържал „разноските“. Но според правилата на християнския морал Илия направил един изключително голям компромис. Ако погледнем на този случай не като на човешка драма, а като на житейска ситуация, трябва да ревизираме и представите си за патриархалния дух на българската градска среда в онази епоха.

В тази връзка възниква въпросът и за браковете на българки с еничари като относително широко разпространено явление в ежедневието[126]. По принцип османската документация не съдържа регистрация на женитби, поради това не може да се направи точно наблюдение на този тип смесени християнско-мюсюлмански бракове. Теоретично за мюсюлманина бракът с християнка не само не бил забранен, но и бил покровителстван от правната норма. Неверницата съпруга можела да запази своята религия, но нейните деца задължително ставали мюсюлмани. Практически този тип бракове били един от начините за нарастването на мюсюлманското население. Документите за еничарските наследства в нашите сиджили не показват еничарски съпруги немюсюлманки. Очевидно възможността не означавала практика. Но от общо 70 обработени наследства 17 съпруги са вписани като дъщери на Абдулах[127]. Това прави 24,2% от общия брой на еничарските съпруги. Разбира се, нашите данни са сборни и не могат да бъдат основания за сигурни заключения. Но те показват една безспорна тенденция. Немалка част от еничарите се женели за български момичета, които ставали мюсюлманки и майки на мюсюлмани. В нашата литература е изказано становище, че еничарите в българските земи масово използували шериатското си право и се женели за четири жени[128]. Това твърдение не се покрива с информацията на документите. Еничарските наследства, както изобщо мюсюлманските наследства в кадийските регистри доказват, че в българските земи мюсюлманите били моногамни. Моногамни били и еничарите. Въпреки полигамния мюсюлмански модел тук моногамията била единствената, основна форма на брачност и сред християните, и сред мюсюлманите. Обстоятелството, че и най-богатите местни мюсюлмани имали една жена, показва, че причините за този феномен не били икономически. Те се криели в произхода на масата от местното немюсюлманско население — помюсюлманчени българи или доведени от други балкански страни и Средна Европа християни. Произхождащи от общества, в които векове моногамията била единствената възможна форма на брачност, те не възприемали, а и не можели да възприемат полигамния, номадски в своя произход модел. Непрекъснатото включване на нови контингенти новопомюсюлманчени било мъже, било жени във всяко поколение поддържало традиционния за християните тип брачност. Стереотипите в сексуалните и в брачните взаимоотношения се възприемат в детството и юношеството. Въпреки помюсюлманчванията в най-интимната сфера на човешките взаимоотношения в европейските османски владения господстващ и масов остава европейският модел на брак. Моделът на семейството преповтаря този на предходното поколение. Промяната на религията променяла много неща, но не можела да промени най-интимните, а вероятно затова и най-консервативни норми. Стана ставала Айше, но с това не променяла своите представи и изисквания за брак и семейство, такива, каквито ги познавала от своите родители. Тя не искала, а и не можела да дели съпруга си с втора жена. Мъжете въпреки теоретично примамливото многоженство също следвали традицията. Не първото, не второто, а дори петото и десетото поколение мюсюлмани оставали с една съпруга.

И тъй като моногамията била масовият стереотип, той бил следван от всички. Следвали го и еничарите, както тези от ранния период от съществуването на корпуса, тъй като били събирани като юноши чрез девширмето, така и тези от късното развитие на институцията, които в своята основна маса произхождали от местното мюсюлманско население, но в чийто произход българският корен бил дълбок. Мнозинството от мюсюлманите знаели, че ако не майката, то бабата е българка или и двете[129]. Те задължително следвали мюсюлманския модел на живот, но в брачните отношения българската, по-точно европейската традиция се оказала по-силна. Друг е въпросът, как са се осъществявали браковете между българските момичета и еничарите. Илюзорно е да изключим и любовта, и желанието за имуществена и социална прекатегоризация като мотив на младите българки при женитбата им с мюсюлмани изобщо и с еничари в частност. Но относителният дял на тези мотиви е ограничен. Ограничавало го възпитанието в българската среда, която с всички средства отхвърляла мюсюлманския начин на живот — харемската затвореност на жената, ограничаването й от обществената и природната среда, неизбежното откъсване от семейство, род, народ. Мотивът е един от най-често срещаните в българското народно творчество[130]. Този пример показва обществената бариера срещу доброволния брак с мюсюлманина. И ако българката от дете била възпитавана да отхвърля евентуалната възможност за съвместен живот със своя съсед мюсюлманин, който видимо малко се различавал от българските си връстници, още по-силно било отрицанието й към еничарина — неприкрития насилник и на християни, и на мюсюлмани. Големият процент дъщери на Абдулах, които откриваме като вдовици на еничари, вероятно са ставали техни съпруги в резултат на директно или косвено насилие.

Местните еничари, в голямата си част произхождащи от селищата в българските земи, били свързани в своята стопанска дейност и начин на живот с населението и въпреки това играели ролята на обществен дестабилизатор. Още по-негативни били резултатите от контактите на българите с онези еничари и еничарски поделения, които временно пребивавали в нашите селища — като дежурни в крепостни гарнизони, придружители и охрана на правителствени чиновници или чужди посолства и др. От края на XVI в., когато прочутата еничарска дисциплина се превърнала в далечен, почти митичен спомен, жителите на Цариград живеели със страха от кошмара на еничарските метежи[131]. Еничарските безчинства били неписана норма, част от нещата на живота, с които трябвало да свикнеш и да се приспособиш. И все пак в столицата действувала система за контрол над еничарите, осъществявана от самите еничари[132]. В провинциите представителите на столичното еничарство се държали не само като господари, а просто като окупатори. Временно пребиваващите еничарски части, несвързани с местната икономика и с местното население, считали себе си за единствени представители на централната власт и не се подчинявали на никого, дори на собствените си офицери. Що се отнася до населението, за тях то не било нищо друго освен естествен обект за ограбване. Прословутата еничарска недисциплинираност и вечна готовност за бунт правела от провинциалните гарнизони истинска напаст и за християни, и за мюсюлмани. Показателна в това отношение е информацията на Г. К. Дриш. Пребивавайки само една нощ в Пирот, той останал потресен от разказите за безчинствата на местния еничарски гарнизон. Колегите им от близката Нишка крепост били още по-лоши. За да се ограничат насилията им, те били лишени от оръжието си, но въпреки това самият им командир толкова много се страхувал от тях, че предпочитал да живее на стан в околността и „се доверявал на няколко хиляди спахии, а не на вероломните еничари"[133]. Няма съмнение, че една въоръжена сила, която била заплаха за собствените си офицери, за обикновеното население била бедствие.

Какво означават тези еничари за българското население, добре показва една кратка приписка от края на XVI в. „Сгрешиха, отци и братя, простете мене грешния, защото се боях от еничари тук и смутен беше моят ум. 1590 г. 14 юли. Сряда"[134]. Книжовникът ненапразно изтъква причината за своята грешка. Той знае, че ще бъде разбран, защото ужасът от еничарите бил всеобщ. Знае, че ще бъде опростен, защото и за съвременниците му, както и за него, еничарите били всеобщото зло.

Жителите на селищата, разположени по големите пътни артерии, били принудени да търпят еничарите, придружители на чужди посолства или на големи османски първенци. Европейците, които задължително били придружавани от такава еничарска охрана, често изказват възмущението си от отношението към населението, което винаги се подлагало на натиск, за да се осигури храна и фураж на пратеничествата. Но ако това било служебно задължение на еничарите, личното им поведение вече било необосновано лошо. Показателен е разказът на Р. Божкович, който внимателно наблюдавал своите придружители и дълбоко се възмущавал от тяхното поведение. По думите му безочливостта им към християните била безкрайна. Особено нагло се отнасял един от тях, който в мюсюлманските села не смеел да вдигне очи, но коренно се преобразявал в християнските селища. „Той придобиваше свиреп вид, повишаваше гласа си и даже често си служеше с тоягата, като всяваше ужас сред тях още щом го видеха"[135]. Картинно описание на еничарската свита на един ага ни е оставил К. Нибур, който пътувал от Одрин до Русе с тази многолюдна група. Тя спирала само в християнски селища, а в тези от тях, които били със смесено население, предпочитали къщите на немюсюлманите. Нещастните домакини трябвало безплатно или срещу минимално възнаграждение да гощават с пилета, агнета и всичко друго неканените гости. Ако намирали смелост да кажат, че нямат някои от продуктите за поръчаната гощавка, натрапените гости се нахвърляли да ги бият. За агата и неговата еничарска свита пътуването било безплатно. Тоягата им доставяла всичко необходимо в почти неограничени количества и им давала възможност да се чувстват истински господари[136]. Примерите показват, че тази практика била обичайна в османските владения, „нормален" начин на взаимоотношенията между аристокрацията и податното население. Повтарящите се еднотипни султански нареждания, издавани по повод оплакването на раята от едно или друго село, показва само, че тя вековно битувала в османските владения и разпорежданията на централната власт по един или друг подобен повод потвърждават нейната масовост и дълговечност[137].

Безспорно най-страшно за населението било преминаването на армията. Обикновено се счита, че в това отношение най-тежко страдали жителите на селищата по основните пътища, по които се движели османските войски, към и от традиционните бойни фронтове. Със заселването на еничарите в провинциите това бедствие станало повсеместно. Пътят на еничарите от една или няколко кази към обичайните центрове за съсредоточаване на османските военни сили (Пловдив, Одрин) спокойно може да се сравни с набег на разбойнически дружини. Тръгналите да воюват за славата на пророка и султана войници считали, че предстоящият боен поход им дава основания да бъдат посрещани като герои и мъченици за вярата, и то предимно от немюсюлманското население. А походите били ежегодни в продължение на десетилетия — към Австрия, Полша, Венеция, Русия, Иран, и по правило имали за въведение тези минииграбителски набези на местното еничарство, предхождащо включването му в редиците на корпуса[138]. А когато войската вече „организирано“ поемала към поредния фронт, се преминавало и към „организирано“ ограбване. Какви са били последиците за българите от това преминаване на османската армия през нашите земи, личи от множество приписки.

„Писах аз, поп Люцкан, в лето 1592, месец марта, 9 ден. Тогава беше зима хубава. Житото беше по един алтън. Тогава беше велика беда по света, тогава отиде Сюлейман паша срещу маджарите...“[139].

„Писах тази книга в лето 1623, купи я Джука за петстотин, записа отца си Стояна и майка си Бойка, и съпругата си Дратана. В това време беше страх велик и в това време умале рода християнски от беззаконни агаряне. И писа се тази книга под село Голеш на Нишава в манастира Пречиста и даде се в църквата „Св. Никола“ в село Равно... В това време беззаконни агаряне бяха се вдигнали и имаха война на Дунава река и на изток през морето и в това време беше въстанал цар на царя“[140].

„Нека се знае в кое време мина войска за Ниш и за Белград. Ох, ох, що претегли род християнски, отвсякъде все беди в лето 1717...“[141].

„1810. Стана голям глад — една ока брашно 45 пари. И в тази година стана сефер (война) с московеца и взе той Добруджа, Силистра, Тутракан, Русе, Свищов, Небол, Плевен, Враца, Ловеч, Севлиево. И развали се турската войска... и солта стана 81 пари оката...“[142].

Подбраните български приписки датират от различни векове. Те съобщават за военни походи, провеждани при съвсем различни, може да се каже противоположни външно- и вътрешнополитически условия. Но те, както и десетки други, показват, че независимо от политическата конюнктура военните походи на османците за населението, християнско и мюсюлманско, означавали разорение и глад. Централната власт събирала извънредни данъци и налагала задължителни държавни доставки, а войниците, стичащи се към военните лагери или тръгвайки в поход, заграбвали малкото, което оставало на селяните, така че военните походи в дълги периоди били ежегодни. Гладът, причинен не от природни, а от социалнополитически фактори, бил постоянен спътник в ежедневието на населението в българските земи.

По правило приписките са кратки. Подробностите за състоянието на османската армия при нейните походи ни ги дават европейците. Един от тях, графът якобинец Фериер дьо Совбьоф, който присъствувал на подготовката на османската армия за похода ѝ против Австрия в 1788 г., подробно описва разложението на елитната някога османска пехота.

„Няколко дни преди пристигането ми в София (16 юли с. г. — Ц. Г.) великият везир се опитал да строи в три редици пехотата си и да я накара да маневрира по европейски образец. Османската войска, която винаги е отказвала да се подчини на правилата на военната тактика, се покорила за няколко часа и как да е на упражнения, на които гледала като на парад, с надежда да получи възнаграждение. Поради това, че то не им било изплатено, на другия ден избухна бунт. Еничарите се хвърлиха върху шатрата на великия везир, за да го насекат на парчета. Той има щастието да се укрие предрешен в палатката на реис-ефенди. Последният нареди веднага да се изплатят 12 000 лири на войските, които, успокоени от тази либералност, позволиха на великия везир да се появи отново начело. Опасността му се бе видяла толкова голяма, че той още същия ден принесе в жертва 8 агнета, за да благодари на пророка за особеното покровителство, което отдаваше по-скоро на него, отколкото на толкова навреме раздадените от реис-ефенди златни монети. Понеже гладът нарастваше, поради небрежността на доставчиците на храни, които никога не взсмат мерки придвижването на обозите да бъде последователно и непрекъснато, великият везир пръв даде пример за въвеждане на икономии, като се ограничи подобно на всички офицери с половин дневна дажба хляб, заставяйки с това войниците да престанат да роптаят поради недостиг на храна...“[143].

Инцидентът изглежда драстичен, но от втората половина на XVI в. в османската военна практика е нещо обикновено. Преди това събития от този род не че са липсвали, но били значително по-редки. Малко въображение е необходимо, за да си представим какво е могло да остане от запасите на селяните след тази преминаваща през населените пунктове гладна и непрекъснато възбудена войска. Вероятно нищо, ако българите, а и не само българите също така отдавна не се били научили да крият своята храна, да я крият така, че и дяволът да не може да я намери. Иначе при интензитета на османските военни походи би било необяснимо как изобщо са оставали живи.

Впрочем имало е моменти, когато никакъв натрупан опит в укриването на хора и храни не можел да помогне. Еничарите изсипвали своето недоволство над беззащитното население на българските земи не само по време на лошо организираните и още по-лошо провежданите военни походи. Периодичното разтоварване на столичния оджак и изпращането на нови и нови съкратени еничари в балканските провинции поддържали едно постоянно напрежение, което нерядко избухвало в открит конфликт с централната власт. Постоянното увеличаване на многобройната, привикнала да се бунтува войнишка маса нарушавало ритъма на живота не в отделни селища, а понякога в цели райони. Така например в 1687 г., когато погромът при Виена и навлизането на австрийските войски дълбоко в балканските владения на империята високо повдигнали нивото на възбудимост на платената пехота и еничарските метежи в столицата станали ежедневни, централната власт изпратила най-отявлените бунтовници в Румелия. За да ги успокои, тя назначила един от техните водачи Йеген Осман паша за бейлербей. Резиденцията му била в Белград и скоро той успял да събере десетки хиляди от провинциалните еничари под своето командуване. Последвало откритото му обявяване против централната власт. Тя от своя страна обявила свещена война на бунтовниците, но опитите ѝ да потуши бунта завършили с неуспех. Конфликтът завършил с помирение между враждебните сили, а резултатът бил пълното подчинение на западните български райони на Йеген паша и неговите еничари[144]. Отражението на тези събития в съдбата на българския народ описал в своята дълга приписка или кратък летописен разказ поп Петър от Мирково.

„Пиша аз, йерей Петър, да се (знае) какво време беше. (Бях) поп на село Мирково, беше и поп Стоян, заедно държахме село Мирково при злочестния цар султан Мехмед (IV Авджи — Ц. Г.), да го убие бог и да го порази, че той разсипа християнската вяра и големи църкви, и големи градове... (раз)бяга честитата земя Загора, та се яви войска от запад, та дойде сред земята от Беч (Виена), от Будим (Буда), от Янек (Полша — Ц. Г.), дори от Златната ябълка (Венеция). Та се провървиха турци и презморци, и хинди и минди, и опашатата вяра. Та ги вдигна цар Мехмед на война, та тръгна сам (той) и Кара кехая му бе везир, та тръ(гнаха)... Това лято изгина турската войска, изби ги латинската войска. Едва избяга цар Мехмед и Кара кехая назад. И да знае, който чете, да види, че беше от бога, че даде бог житото скъпо, сиренето скъпо... а в Загора ръжта вървеше в грошове. То беше зло и неволи, и зли зими. (Писа се) в годината 7198 (1690). Та пак излезе Еен (Йеген Осман паша) от през морето, та дойде в Цариград при цар Мехмед. И цар Мехмед му даде да владее пашалъка София. Еен паша отиде на война в Будин и през тази година се би с алеманците (австрийците — Ц. Г.). И той не можа нищо да направи на алеманците, но се върна, та събра цялата турска войска, насочи се срещу цар Мехмед в Цариград. И стана чудо в Цариград: погинаха аяни, дефтердари, капуджии и бостанджии, а цар Мехмед затвори и направи (султан) брат му Сюлиман (Сюлейман II). През тази година се случи плодородие на жито, а Еен паша се върна в София. Дойде в София, а гдето мина, той разори аяните. Когато дойде в София, поради страх от Еен се изпотровиха аяни, кадии и молли. В София той стоя месец и цар Сюлиман изпрати куриер до него да отиде да се бие при Белград. но той не пожела да отиде. А царят направи нифрам срещу него, за да се бие. И затвориха клисурите и пътищата, за да не го пускат. Цял месец стояха турци, рая и кадии по проходите, та Еен паша не можа да мине. Тогава той тръгна да отиде в Белград. но тогава дойдоха алеманите, та превзеха Белград и Ниш. И Еен се спря в Ниш, а тези отидоха в Босна, за да превземат Босна. А Еен изпрати войска, та опустоши Кипровец и погуби, и пороби. . ."[145].

Този политически коментар, написан в последното десетилетие на XVII в. от един български селски свещеник, е публикуван още от М. Дринов, но трудно можем да кажем, че се радва на особена популярност в българската историография. А разказът на поп Петър поставя редица въпроси и изисква ревизия на редица утвърдени в науката тези. Какви са били информационните канали, които са предавали събитията във вътрешната и външната политика на Османската империя до софийското село Мирково? Каква е била културата на поп Петър, за да може толкова лаконично и обективно да разкрие сложния ход на събитията по време на войната на Османската империя със Свещената лига? Може ли да считаме българските духовници за полуграмотни, оскотели попове, тънещи в суеверие и безпросветност, щом един от тях показва толкова широки и задълбочени политически познания и толкова високо учение да ги препредаде? Въпросите, които повдига летописният разказ на поп Петър от Мирково, са твърде много, но нас ни интересува един — отношението на българина към събитията, за които той съобщава. Това отношение може също така лаконично да се определи като ненавист — дълбоко осъзната, премислена, преживяна ненавист и към централната власт, и към органите на местното управление, и към бунтуващите се срещу нея еничари на Еен паша. Ако си служим със съвременна терминология, бихме могли да кажем, че поп Петър от Мирково е притежавал ясно класово съзнание. Той не мрази мюсюлманите. които нарича турци, а султана, кадиите, аяните, капуджибашиите, войниците на Йеген Осман паша и самия него, въпреки, че той избива немалко и хвърля в ужас другите представители на управляващата върхушка. И в последния ред на своя разказ обяснява защо: защото е потушил Чипровското въстание — опита на българите да отхвърлят османската власт. В 90-те години на XVII в. конфликтът на румелийското еничарство с централната власт достигнал нивото на открита война, чийто фронт били западните български земи. Но Йеген Осман паша в борбите си с ааните разорил не само тях. Разорил стопанствата на българите, така както ги разорил и походът на централната власт срещу местните еничари. Поп Петър само в едно изречение показва тежките резултати от управлението на Мехмед IV Авджи, така както с друго изречение съобщава за потушаването на Чипровското въстание. И в тази необикновена лаконичност, както и в категорично обоснованата ненавист към османската държава и нейните институции, можем да открием отношението на българския народ към насилията и страданията, които чуждото владичество му налагало. Българинът ги преживявал. Обръгнал бил, както се казва. Това било неговото ежедневие. Но той не се примирил. Следял, познавал и разбирал политическия живот в османската държава, обстоятелство, което говори за зрелост. Впрочем тази зрелост ясно личи от отношението на поп Петър към водача на разбунтуваните провинциални еничари Йеген Осман паша. Бунта му в Цариград, извършения от него дворцов преврат, ужаса на управляващата върхушка, и то представена не чрез отделни имена, а чрез съответни длъжности, както и натиска му над провинциалните аяни, поп Петър посреща с нескрита радост. Но тя не обезсилила ненавистта му към еничарите, не по-малки насилници от представителите на бюрократичния апарат. Конфликтът между отделните групи на османската власт като доказателство за нейната слабост свещеникът от с. Мирково не само приветствува, но счел за свой дълг да го съобщи на бъдещите поколения. „Да се знае какво време беше“ — това е неговият мотив, за да запише краткия си разказ — време на страдания, но и време на надежда.

Анализирайки еничарското присъствие в ежедневието на българите, ние безспорно акцентуваме на един от най-трудните аспекти от живота на нашия народ в условията на османското владичество. Натрупването на факти, недвусмислено свидетелствуващи за непрекъсната, постоянна преса във всички области на живота, някак закономерно ни води до извода за особените страдания на българите в условията на чуждото владичество. В общи линии в епохата на късното средновековие насилието не е специалитет единствено на османското общество. Испанските и френските войници в Италия през XVI в. били не по-малки насилници от бойците на османската платена пехота. Войната между привържениците на Червената роза и техните врагове, последователите на Бялата роза, била не по-малко ожесточена и носела не по-малко разорение на английските селяни от борбата на провинциалното еничарство с османската централна власт в края на XVII в. Вартоломеевата нощ във Франция ненапразно е влязла в историята като пример за организирано масово убийство. Разбира се, честите еничарски бунтове в Цариград доста много ѝ приличат и по форма, и по съдържание. Насилието, което българите, пък и всички останали поданици на османската държава понасяли от еничарите, поставено в контекста на средновековната история, не може да се счита като нещо особено изключително. Особеното е, че то продължило да съществува много след като европейският свят по един или друг начин преодолял този начин на управление и на осъществяване на извъникономическата принуда. Не може да се каже, че в Европа насилието изобщо изчезва от политическия живот, но то губи своите драстични форми, става все по-рядко. А в османските владения продължило да бъде основният начин за реализиране на властта. Наред с изключителната норма на феодалната експлоатация то било един от основните фактори за изоставането на балканските народи от общото развитие на европейския свят. В средновековното общество насилието над личността и над експлоатираните класи е универсалия, чрез която се осигурява господството на експлоататорите. Формите му са брутални и жестоки. В Османската империя те били особено засилени, тъй като наред със социалните си функции имали и подчертано етнически задачи. Империята в своето чудовищно разрастване включила народи, намиращи се в момента на завоеванието на значително по-висока степен в развитието си от завоевателите. Тяхното подчинение се осъществявало чрез насилието. Създаденият своеобразен господарски манталитет на господствуващата народност, а не само на господствуващата феодална класа постепенно направило мюсюлманите стопански неактивни за разлика от подчинените немюсюлмански народи. Тяхното покорство, а и тяхната експлоатация се осъществявала и поддържала със същото брутално насилие. Неговите изпълнители в течение на векове били еничарите.

Ходът на историческия процес много често ни изглежда нелогичен, особено ако го проследяваме в къси отсечки. Развитието на еничарството в османската държава доказва желязната логика на историята. Задържането на една ретроградна институция като необходимо оръдие за поддържане на властта над други народи се оказва пречка в развитието на самото османско общество. Българите, както и всички балкански народи, поставени под еничарската преса в ежедневието в продължение на няколко века, изостанали в почти всички сфери на стопанския и обществения живот в сравнение с тогавашния европейски свят. Но като противодействие на ежедневното насилие, като противодействие на провеждащото го еничарско присъствие те формирали редица качества, чрез които при първата възможност изпреварили в стопанското поприще османците и в относително кратко време преодолели изоставането в икономиката, а и в социалните си отношения. Въпреки всички задръжки през епохата на своето възраждане българският народ в сравнително малък срок преодолял феодалните отношения и достигнал своето политическо освобождение, за да навлезе в новото си буржоазно време. Османската империя въпреки усилията на управляващите кръгове и помощта на водещите европейски държави така и не успяла да се „вестернизира“ до края на своята история. Еничарското присъствие в ежедневието на българите не може да се оцени другояче освен като негативно. Но то се оказало не по-малко негативно, при това с по-продължителен ефект и за самото османско общество, за Османската империя.

БЕЛЕЖКИ

[1] Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съставил, превел и редактирал Стр. Димитров, С., 1981, с. 12.

[2] Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението в българските земи (XV—XVIII в.), ГСУ—ИФ, LXVI, III, С., 1975, с. 222—242; Радушев, Евг. Р. Османски аграрни институции, характерни за периода от средата на XVII до края на XVIII в. (канд. дис., защитена през 1982 г.). Изказвам своята признателност на Евг. Р. Радушев за любезността му да ми даде непубликувания все още дисертационен труд.

[3] Гроздановa, Ел., Цв. Георгиева. Използуване на суми от джизието в София и Софийско за нуждите на платената армия. Сб. Сердика—Средец—София, С., 1974, с. 97—124; Гроздановa, Ел. Поголовният данък от българското население и платената турска армия (XVII—XVIII в.). Военноисторически сборник, 1977, 2, с. 129—142.

[4] Димитров, Стр. Към историята на чифликчийството в Русенско. ИПр. 1958, № 4, с. 49—71; Гандев, Хр. Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в., С., 1962:Мутафчиева, В. Кърджалийско време, С., 1977; История на България ,т. 5. Българско възраждане XVIII — средата на XIX в. Отговорен редактор Тодоров, Н., С., 1985, с. 39—51, и др.

[5] Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в., С., 1962, с. 15—24.

[6] de Marsigli, L. C-te. L'État militaire de l'Empire Ottoman, ses progrès et sa décadance, Amsterdam, 1732, p. 62.

[7] Georgieva, C. Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire Ottoman aux XIVe—XVIe siècle. Bulgarien Historical Review, 1974, N 2, p. 45—58.; Inalcik, H. 1431 — tarihli timar defterine gõre Fatih devrinden õnce timar sistemi, Ottoman IV Tukr tarih kongresi, Ankara, 1956, p. 136—137.

[8] Inalcik, H. Hicri 835 — tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, Ankara, 1954, p. p. 11—12, 34, 37, 40, 69, 162.

[9] Турски извори за българската история, сер. XV—XVI в., т. I. Съставили и редактирали Б. Цветкова и В. Мутафчиева, С., 1964, с. 45—47.

[10] Турски извори за българската история, сер. XV—XVI в., т. II. Съставили

и редактирали Н. Тодоров и Б. Недков, С., 1966, с. 265, 278, 279, 283, 291, 293, 297.

[11] Пак там, с. 381.

[12] Пак там, с. 391.

[13] Пак там, с. 161.

[14] Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението... с. 226—227.

[15] Chalcocondil, L. Expuneri istorice, in romaneşta de Grecu, V., Bucureşti, 1959, p. 229.

[16] Мутафчиева, В. Аграрните отношения... с. 37—38.

[17] Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението... с. 226.

[18] Uzunçarşili, H. I. Osmanli devleti teskilâtlarindan kapukulu Ocaklari, c. II, Ankara, 1944, p. 9—11.

[19] Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението... с. 223.

[20] Tuschendorf, P. v. Über das System der Lenen in den moslemischen Staaten, besonders im Osmanischen Staate, Leipzig, 1871, p. 81.

[21] Galabov, G. Die Protokolbücher des Kadiamtes Sofia, München, 1960, p. 338.

[22] Гаджанов, Ю. Пътуването на Евлия Челеби през българските земи през средата на XVII в. ПСп, XXI, 1909, LXX, с. 684.

[23] Gökbilgin, M. T. XV—XVI. asirlarda Edirne ve Paşa Livasi vakiflar-mülkler-mukata'alari, Istanbul, 1952, p. 81.

[24] Grzegorzewski, J. Z zydzyleatów rumelijskih epok wyprawy wiedenskije, Lwów, 1922. p. 78—79.

[25] Galabov, G. Op. cit., p. 267.

[26] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. О. О. МК. 126/2, л. 75а.

[27] Пак там, л. 66б.

[28] Турски извори за историята на правото в българските земи. Съставител Г. Гълъбов, С., 1961. с. 92.

[29] Мутафчиева, В. Аграрните отношения... с. 209.

[30] Турски извори за българската история, т. III. Под редакцията на Б. Цветкова и А. Разбойников, С., 1972, с. 505—506.

[31] Пак там, с. 522.

[32] Пак там, с. 519.

[33] Мутафчиева, В. Аграрните отношения... с. 496—523.

[34] Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението... с. 233—235.

[35] Galabov, G. Op. cit., p. 234.

[36] НБКМ, Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър 44, 6а—IV.

[37] Galabov, G. Op. cit., p. 317.

[38] Ibidem, p. 183.

[39] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 63, 2а—I, 57а—I, Вид. сад. регистър 77, 5в—III, Вид. кад. регистър 82, 9а—II и др.

[40] Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението... с. 236—237.

[41] Galabov, G. Op. cit., p. 204.

[42] Тивчев, П., И. Калудова. Нови документи за еничарството в българските земи. Военноисторически сборник, С., 1967, № 2, с. 57.

[43] Радушев, Евг. Р. Цит. съч., с. 238.

[44] Akdag, M. Türk Halkinin Dirlik ve Düzenlik Kavgasi, Ankara, 1975, p. 67—68.

[45] Грозданова, Ел., Цв. Георгиева. Използването на суми от джизието... с. 98.

[46] Грозданова, Ел. Поголовният данък в българските земи... с. 132.

[47] Грозданова, Ел. Пак там, с. 131.

[48] Грозданова, Ел., Цв. Георгиева. Използването на суми от джизието... с. 98.

[49] Пак там, с. 99—100, и цит. литература.

[50] Милер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Отоманская империя в начале 19-ого века, М.—Л., 1947, с. 34.

[51] Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman, I, Paris, 1812, p. 287.

[52] Радушев, Евг. Р. Цит. съч., с. 69—79.

[53] Galabov, G. Op. cit., p. 51.

[54] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Сил. 28/21.

[55] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вд. 93/2.

[56] Ихчиев, Д. Бюджетът на Видинската област във втората половина на XVIII в. ИИД, II, С., 1906, с. 101—102.

[57] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 44, 44б—I.

[58] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 8, л. 4а—II.

[59] Gökbilgin, M. T. Op. cit., p. 99.

[60] Турски документи за историјата на македонскиот народ, I. Под редакцијата на М. Соколски, А, Старова, В. Бошкови Ф. Исхак, Скопје, 1963, с. 82.

[61] Цветкова, Б. Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт, С., 1958, с. 82.

[62] Пак там, с. 93.

[63] Пак там, с. 72.

[64] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 161а, 40а—I.

[65] Galabov, G. Op. cit., p. 145.

[66] Турски документи за историјата,. . . с. 66.

[67] Тивчев, П., Й. Калудова, Цит. съч., с. 59.

[68] Пак там, с. 61.

[69] Grzegorzevski, J., Op. cit., p. 204.

[70] Ibidem, p. 207—209.

[71] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. ААК 248/12.

[72] Тверитинова, А. С. Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв., М., 1963, с. 20—21.

[73] Османски извори за историята на Добруджа... с. 103.

[74] Смирнов, В. Д. Кучибей Гюмурджинскiй и другiе османскiе писатели XVII века о причинах упадка Турцiи, СПб, 1873, с. 141.

[75] Радушев, Евг. Р. Цит. съч., с. 74.

[76] Пак там, с. 78.

[77] Пак там, с. 84—90.

[78] Пак там, с. 79—97.

[79] Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в., ИИБИ, V, 1954, с. 94.

[80] Galabov, G. Op. cit., p. 232.

[81] Извори за българската история, XXI. Съставили Н. Тодоров и М. Калицин, С., 1967, с. 35—38.

[82] Пак там, с. 43.

[83] Shaw, St. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, v. I, Cambridge, 1978, p. 240—243.

[84] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър, I бис, 9а—III.

[85] Пак там, 9б—I.

[86] Galabov, G. Op. cit., p. 286.

[87] Смирнов, В. Д. Цит. съч., с. 136.

[88] Милетич, Л. Стари пътувания през България. Сб. НУНК, VI, 1891, с. 127—128.

[89] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 43, 33а—I—II; 38, 64а—III и др.

[90] Примери вж. в Османски извори за историята на Добруджа... с. 80.

[91] Френски пътеписи за Балканите XV—XVII в. Съставила и редактирала Б. Цветкова, С., 1975, с. 307.

[92] Милев, Н. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.), ИИД, IV, 1915, с. 91.

[93] Galabov, G. Op. cit., p. 278.

[94] Ibidem, p. 285—286.

[95] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър I—бис, 24б—I.

[96] Galabov, G. Op. cit., p. 265.

[97] НБКМ. Ориент. отдел. Соф. кад. регистър, I—бис, 75б—III.

[98] Galabov, G. Op. cit., p. 343.

[99] Ibidem, p. 353.

[100] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 44, 12а—II.

[101] Вж. Извори за българската история, XXI, с. 249, 251, 253, 284, 286, 299 и др.

[102] Пак там, с. 51—55. Подобна структура в различни съотношения на отделните дялове със същите канали за влагане и изразходване на средства се открива във всички големи еничарски наследства, т. е. на онези от провинциалните еничари, които очевидно се утвърдили в местната аристокрация. Вж. Galabov, G. Op. cit., p. 343—352; НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър, 25, 16а—I; Соф. кад. регистър I—бис, 9а—II; 9а—III и др.

[103] Мутафчиева, В. Аграрните отношения... с. 244.

[104] Tĕkeli, I. On Institutionalized externel Relations of Cities in the Ottoman Empire. A Seltlement Models Approach. Etudes Balcaniques, 1972, N 2, p. 50—51.

[105] История на България... т. V, с. 32—50.

[106] Османски извори за историята на Добруджа... с. 58, 98, 103 и др.

[107] С развитието на този френско-османски търговски конфликт и ролята на еничарите в него се занимава П. Митев. Франция и износът на вълна от българските земи през XVIII в. ГСУ — ИФ, LXXVIII, 1986 (под печат).

[108] Schweizer, G. Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreiches, Salzburg, 1979, p. 3—8.

[109] Macouchev, V. Monumenta historica slavorum meridionalium vicinoruque popularum, I. 1. Varsviae, 1874. Информацията на П. Джорджич даде основание на В. Маринов да твърди, че в края на XVI в. в селата на Североизточна България не само масово се заселвали еничари, но и че някои от тях станали основатели на нови селища. Вж. Маринов. В. Делиорман (южна част). С., 1941, с. 55—60. Като се има предвид, че от това време започва периодичното настаняване на съкратени или пенсионирани войници на платената пехота в нашите земи, настаняването им в селата не е изключено, но не може да се твърди със сигурност, че е било масово. Както вече бе изтъкнато, еничарите предпочитали градовете, а в селското стопанство предпочитали земевладението, а не земеобработването. Бившите войници нямали никакъв опит в този стопански ресор и социалният им статут ги поставял високо над раята. В селското стопанство ги откриваме не като производително, феодално експлоатирано население, а като собственици на чифлици. Европейците съобщават по-често за еничари, жители на села в североизточните български земи от XVIII в. — вж. Бошкович, Р. Й. Дневник на едно пътуване, Превод и бележки М. Тодорова, С., 1975, с. 38, 39, 40 и др. Това е време на широко масовизиране на еничарството, когато то вече се е утвърдило като привилегировано съсловие, включващо значителна част от мюсюлманското население. По това време еничарското присъствие в селата се документира и в югоизточните български територии по данни на епиграфските паметници, съобщени от Е. Венедикова. Предположението, че откриващите се в мюсюлманските гробища в Североизточна България антропоморфни надгробни паметници с маркирани знаци, напомнящи на еничарска униформа, е интересно, но трябва да бъде потвърдено от археологически данни. Вж. Маринов, В. Антропоморфни надгробни паметници. Археология, 1960, № 2, с. 19—23.

[110] Френски пътеписи за Балканите, XV—XVIII в. Съставила и редактирала Б. Цветкова, С., 1975, с. 333.

[111] Вж. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Съставил и редактирал Н. Тодоров, С., 1953; Петров, П. По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания, С., 1972; Мутафчиева, В. и др. Румелийски празници и делници от XVIII век, С., 1978, и др.

[112] Златарски, В. Н. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров, С., 1921, с. 61.

[113] Мутафчиева, В. Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV—XVI в. ИПР, 1961, № 6, с. 46—80.

[114] Мейер, М. К вопросу об изменениях в структуре и составе правящего класса Османской империи в XVIII в. — В: Сб. Проблемы истории Турции, М., 1978, с. 54—62.

[115] Цветкова, Б. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. — Советское востоковедение, 1957, № 2, с. 78—88.

[116] Galabov, G. Op. cit., p. 267—268.

[117] Тивчев, П., Й. Калудова, Цит. съч., с. 59.

[118] Galabov, G. Op. cit., p. 297.

[119] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Рус. кад. регистър, Р/6, 48, III.

[120] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 13, 33—II.

[121] Galabov, G. Op. cit., p. 297.

[122] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър, I—бис, 24б—I.

[123] Galabov, G. Op. cit., p. p. 42, 60—61, 161, 175 etc.

[124] Пак там, с. 61, 142, 183 и др.

[125] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър I—бис, 84а—II—III.

[126] Маринов, В. Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. 1956, с. 18—19; Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност, С., 1975, с. 105—107.

[127] НБКМ. Ориент. отдел. Сигн. Вид. кад. регистър 8, 14б—I; Вид. кад. регистър 43, 9а—III, 33а—II; Вид. кад. регистър 12, 12, 8б—I, 12а—II; Вид. кад. регистър 63,16а—III; 19б—I, 21а—I,28а—III, 29а—II; Вид. кад. регистър 60, 20а—I; Вид. кад. регистър 305, 29б—II; Вид. кад. регистър 25а, 10—II, 24—I; Соф. кад. регистър 12, 4а—I,8а—I5 Извори за българската история XXI; Турски извори за българската история, Съставители Н. Тодоров и М. Калицин, С., 1977, с. 95.

[128] Петров, П. Цит. съч., с. 81.

[129] Пак там, с. 105—107.

[130] Романска, Цв. Един широко разпространен мотив в българските народни предания. — В: Въпроси на българското народно творчество. Избрани студии и статии, С., 1976 ,с. 276—284.

[131] Hammer, J. v. Histoire... II, p. 153, 374, 390, 443—444, 536 etc.

[132] Mantran, R. Istanbul dans la seconde moitié de XVII-e siècle, Paris, 1962, p.

[133] Милетич, Л. Цит. съч., с. 122.

[134] Писахме да се знае. Приписки и летопис. Съставителство, коментар и бележки В. Начев и Н. Ферменджиев. С., 1984, с. 66.

[135] Бошкович, Р. Й. Цит. съч., с. 48.

[136] Милетич, Л. Цит. съч., с. 136.

[137] Galabov, G. Op. cit., p. 263—264, 276; НБКМ, Ориент. отдел. Сигн. Соф. кад. регистър 1—бис, 118б—I; Вид. кад. регистър 38, 20а—II.

[138] **'Ιστορικά 'αρχεῖα ... Α, σ. 124.**

[139] Писахме да се знае... с. 67.

[140] Пак там, с. 71.

[141] Пак там, с. 91—92.

[142] Пак там, с. 128.

[143] Френски пътеписи за Балканите... с. 345.

[144] Hammer, J. v. Histoire... III, p. 221—235.

[145] Дринов, М. Български летописен разказ от края на XVII в. ПСп, III, 1882, с. 8—11.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването на еничарството и неговата роля в живота на българския народ настойчиво води и изследователя, и читателя към един друг проблем с особено важно значение при историческата реконструкция на миналото ни — въпроса за обществената атмосфера, в която протича животът на няколко десетки генерации наши предшественици в условията на османското владичество, и нейното отражение върху историческата ни съдба. Обществената атмосфера е трудно поддаваща се на наблюдение, но реално съществуваща константа в развитието на всяко общество. Трудно можем да намерим нейното точно дефиниране в речниците или научните изследвания. Бихме могли да я причислим към немалобройните понятия и термини, които всички разбираме, но трудно обясняваме. В нея включваме идеите и на една генерация, и на една голяма човешка група, и възможностите за тяхното реализиране, и моралните норми и ценностите, които формират стереотипите на поведение и отношения както между отделните личности, така и между тях и властта. Без да имаме претенции за точност и изчерпателност, можем да кажем, че именно обществената атмосфера до голяма степен формира идеала за начин и цел на живот и едновременно с това определя възможностите на отделния човек и на обществото като цяло да реализира този идеален модел. Именно тя поставя границите на вариантите, чрез които индивидът и голямата социална общност могат да изживеят своя живот при конкретните социално-икономически, политически и идеологически условия.

Ако пренесем тези общи постановки към живота на българите в условията на османското владичество и потърсим ролята на еничарите в тяхната обществена атмосфера, всичко казано дотук веднага показва отчетливо отрицателната роля на еничарите в тези сложни и многозначими отношения. Като един от водещите елементи в механизма за извъникономическа принуда те са били един от факторите за поддържане сред населението на чувството страх — страх от властта, страх от мюсюлманите, страх от еничарите като институция и като личности. По класическия за средновековието метод чрез този страх като масово явление, като компонент в обществената психика османската власт поддържала своя политически режим над българския народ и осъществявала системата на експлоатация на неговия труд. Насилието, чиито главни носители и изпълнители били еничарите, поддържало страха в обществената атмосфера и осигурявало подчинението на завоюваните народи.

Заедно с това обаче официалната ислямска религия и практическата правна норма в Османската империя давали на всички немюсюлмани, включително и на българите, винаги открита възможност да намалят степента на насилието, да избягнат неговите драстични форми. Тази втора алтернатива да изживееш живота си в по-малък страх с по-добри реални или илюзорни перспективи била промяната на религията, помюсюлманчването. За всеки от милионите българи, родени в тези пет века, въпросът за личния избор на път в живота бил перманентен. Периодично всяко поколение българи трябвало да отдава на османската власт отгледани синове, а съседите им мюсюлмани не преживявали нивга тази страшна драма. И периодично за всеки от нашите предшественици заставала дилемата на избора на вяра. Защото, ако станел мюсюлманин, ако направел сина си мюсюлманин, нито той, нито потомците му щели да бъдат жертва на девширмето. Когато някой от еничарите насила вземал българка за своя временна или постоянна съпруга, за българина втората алтернатива отново заставала. Ако станел мюсюлманин и затворел жена си, дъщеря си или сестра си в харемлъка, можел да запази мъжката си чест, която в същата тази обществена атмосфера имала висока цена, можел да запази и онова, което било по-важно — семейството и личното самочувствие. Ако искал да избегне неканени „гостувания“ на чиновници и войскари, грабежи на храна и добитък, унижението от побоища и изобщо еничарите в своя дом, при своята челяд, отново втората алтернатива откривала пътя към спасението. Могат да се изброят още стотици ситуации, създавани от еничарите или от властта чрез еничарите, в които всеки българин можел да намери изхода от насилието във втората алтернатива — помюсюлманчването.

Приемането на исляма било не само възможният начин за намаляване степента на насилието. Със специалния си статут и практическа неконтролируемост еничарите били впечатляващ пример за онези решителни, амбициозни и енергични хора, които днес психолозите определят като типа **А.** Както навсякъде и по всяко време, така и сред българите в столетията на османското владичество този психологически тип не липсвал. Еничарският модел на живот демонстрирал бърз път от екзистенц-минимума до екзистенц-максимума чрез натрупано с насилие богатство. И ако българинът бил решителен и честолюбив, трябвало само да се отрече от нормите на морал на своето общество и да приеме втората алтернатива.

Тези на пръв поглед неисторични разсъждения за психологията на човека и на обществото не са вариации на свободна тема. Доказва ги един документ в колекцията на Ориенталския отдел на НБКМ, съхранен под сигнатура ОАК 13/57. Той е молба с дата 17 юли 1719 г., с която новопомюсюлманченият Мехмед от Пловдив моли султан Ахмед III да го зачисли във формацията на йолдашите, т. е. в еничарския корпус. Това била неговата цена за направения компромис със себе си. И сметката на въпросния Мехмед била много точна. Защото само ако променел религията си, щял да намали степента на насилието, но нямало да го избегне, тъй като щял да остане със същия статут на рая, на експлоатираното население. Включването в редиците на еничарите вече променяло социалното положение на новопомюсюлманчения. А това означавало, ако невинаги като действителност, то поне като перспектива, възможност за бърз икономически и социален просперитет. Житейската практика привличала немалко подобни на пловдивския Мехмед. Потвърждение на това е историята на семейство Пазвантоглу. Поне според мълвата само две поколения били необходими, за да станел внукът на босненския бедняк претендент за владетелска власт. Примерът е екстремен, но показателен.

Еничарите като изпълнители на насилието и еничарите като социален пример в обществената атмосфера, тласкащи немюсюлманското население към промяна на религията, изисква ревизия на доста широко разпространена в научната литература принципна теза за религиозната толерантност на Османската империя.

Религиозна толерантност е съвременен термин, означаващ политика на лична свобода при избора на атеизъм или на определена религия. Това съдържание има смисъл за държавните организации след Великата френска революция, която утвърди идеята за правата, включително и религиозните, на човека. За Османската империя и за нейната политика към подчинените ѝ народи такъв смисъл на термина религиозна толерантност не би могъл да се влага. Историците го използват с много по-ограничено съдържание — като регламентирано от закона и поддържано в практиката съществуване на нейни поданици с различно от официалната ислямска религия вероизповедание. Тезата за османската религиозна толерантност в историографията се базира на богат изворов материал предимно от европейски произход. Много европейци, посетили по един или друг повод османските владения след средата на XVI в., с неприкрито възхищение адмирират съжителството на различно по вяра население. Причината е паралелът със собствените им страни и общества, разкъсвани след появата на Реформацията от църковни дискусии и религиозни войни. Остротата на религиозните конфликти в Европа правела османския опит положителен пример. Като такъв го сочат ранните утописти като Т. Кампанела, но това било идеална илюзия, контрапункт на собствения им свят. За тях това било пътят, макар и невъзможен, за преодоляване на идейните противоречия на тръгналия към капитализма европейски свят. Но техните представи за съвместния живот на християни и мюсюлмани били твърде общи, а познанията им съвсем повърхностни. Тези европейци, които по-дълго пребивавали в османските владения и имали възможност не само да наблюдават, но и да вникват в действителността, като се започне с Х. Дерншвам през XVI в. и се свърши с Е. Д. Макгахан през 70-те години на XIX в., разкриват точно обратната картина в религиозните отношения. Тяхната информация, значително по-обилна и по-обективна, е аргументацията на една коренно противоположна теза — тезата за религиозната дискриминация в Османската империя.

Терминът *дискриминация* също е модерен и също е създаден от изискването за правата на човека, изкристализирало в пламъците на Великата френска революция. Той означава липсващи или ограничени граждански права на част от населението на една държава, обикновено в сравнение с нейното мнозинство. В Османската империя, както във всички феодални държави, дискриминацията в съвременния смисъл е невъзможна, тъй като цялото производително население, огромната част от поданиците ѝ практически били лишени от граждански права. Но исторически наложеното съвместно съществуване на мюсюлмани и немюсюлмани поражда една особеност. Безправни са всички експлоатирани, но немюсюлманите били по-безправни. Доказателство за това е фактът, че османското законодателство никъде не изтъква предимства за мюсюлманската рая, не ѝ дава никакви права. Но многократно и в закона, и в практиката се налагат ограничения и забрани за немюсюлманите. Когато говорим за дискриминация в Османската империя, трябва да се има предвид не степента на правата, а степента на безправието. По-ниската степен на безправието ограничавала стопанската и обществената активност на немюсюлманското население, ангажирала значителна част от неговата енергия в преодоляването на безчетните бариери в личния му и социалния живот.

Така от гледна точка на раздиращата се от религиозни противоречия Европа в османските владения съществувала религиозна толерантност, а от гледната точка на немюсюлманските поданици в същите владения царяла религиозна дискриминация. Тези две гледни точки, пренесени в съвременната историография, не отразяват адекватно реалната действителност. Използването на съвременните термини без каквито и да било уточнения неволно предизвикват у читателя съвременни представи за толерантност и за дискриминация. А в Османската империя те не са могли да съществуват. Широката им употреба днес фактически завоалира обществената атмосфера в Османската империя, която отразявала религиозните идеи и до голяма степен определяла религиозните отношения.

Изходно начало в изясняването на обществената атмосфера в Османската империя е утвърдената като религиозна догма агресивност на исляма, издигаща свещената война (Газават) за световното му налагане за верско задължение на мюсюлманина. Идеята за Газавата в течение на столетия е идеологическото оправдание и стимул за непрекъсната завоевателна политика. Тя се утвърждава като една от най-стабилните в светогледа на мюсюлманските ѝ поданици. За дълъг исторически период участието в Газавата за тях било най-висшата форма на реализация на човешкия живот. Наред с милитаризацията на всички сфери на живота това създавало особената войнственост в обществената психология на мюсюлманите в османските владения, до голяма степен породени и от граничната позиция на държавата, явяваща се фортпост на мюсюлманския свят. Поставянето на Газавата, на завоевателните войни на преден план в политическия живот през XV и XVI в. има своето отражение в оформяне тенденцията на ислямизацията на немюсюлманите, живеещи на вече включени в османските владения територии. Следвайки утвърдената практика, тя не пристъпвала към масово ислямизиране. Идеологическите обяснения са, че завладените земи и трудът на обработващите ги хора се използували от правоверните. Това не означава, че империята не ги третирала като обект на ислямизиране, т. е. че се стремяла към едно пълно осъществяване целите на Газавата в тези територии. Кръвният данък сам по себе си свидетелствува за непрекъснатото действие на тази тенденция, но нейната динамика била определено бавна.

Смяната на мястото на Османската империя в международния живот след втората половина на XVI в. постепенно променяла обществената атмосфера към посока на засилване на религиозната агресивност на мюсюлманското население вътре в страната. Военните неуспехи на османците показват, че шансовете на Газавата били отминали. Нещо повече, светът на правоверните започнал да намалява, тъй като империята започвала да губи територии. В демографско отношение тези териториални загуби водели до преселването на значителни маси мюсюлмани от Средна Европа и западните части на Балканския полуостров на изток в Румелия, което значи и в българските земи. Емигрантите, пред които стоели тежките проблеми на всеки бежанец, били не само разочаровани. Те настойчиво търсели своето място под слънцето, дълбоко вярващи във висшите си права на мюсюлмани, което ще рече за сметка на немюсюлманите. Така че различните форми на насилие се превръщали в техен основен метод за имуществено и социално стабилизиране. Зад него те имали своето идейно оправдание —

задължението на Газавата. И тъй като било вече невъзможно то да бъде реализирано в света на неверниците, започнал да се създава дух на нещо като Газават в света на правоверните, където живеели толкова много немюсюлмани, при това поданици на султана. Така в обществената атмосфера конфесионалните противоречия изкристализирали в явна враждебност спрямо немюсюлманите, оправдавайки всички форми на насилие срещу тях. И двете страни добре знаели, че най-лесният изход за преодоляване на това насилие била промяната на религията от страна на немюсюлманите. Престанали да бъдат елитната формация на завоеванието, на Газавата, еничарите заставали начело в поддържането и реализирането на тази враждебност. Те живеели в провинциите, което ще рече, че контактът им в една или друга форма с немюсюлманите бил ежедневен. Те участвували в системата на местното управление и полицейските им функции ги правели оръдие на османската власт. Активно участвували в икономическия живот, поради което личното им богатство директно зависело от степента на експлоатация и ограбване на немюсюлманите. Враждебността им към немюсюлманите имала и съвсем практически мотиви, тъй като тя директно определяла личните им интереси. Атмосферата на враждебност и насилия, за което еничарите имали чувствителен дял, съвпада с вътрешнополитическите интереси на централната власт, тъй като благоприятствувала ислямизационните тенденции. И може би тук се крие една от многото причини за неспособността на османската държава да спре децентрализационните тенденции в еничарската институция, да преодолее своята отстъпчивост към техните претенции и метежи. Чрез насилието, обосновано от икономическите им интереси и религиозно оправдано от идеята за световното налагане на исляма, еничарите се оказали съществен фактор в политиката на ислямизация на балканските народи, включително и на българите.

Доказано е еничарското присъствие в кулминационните актове на този процес — при събирането на кръвен данък или при насилственото налагане на исляма над значителни групи хора, при задължителната алтернатива смърт. Не по-малко важно било еничарското участие в онази обществена атмосфера, която определяла ежедневието на всеки един и която невинаги драстично, но за сметка на това постоянно водела към исляма хиляди, желаещи само едно — да се избавят от враждебността и насилието. Така наред с османските религиозни институции еничарите били едни от изпълнителите на ислямизационните тенденции в османската вътрешна политика. Престанали да бъдат действителни войници, те продължавали да считат себе си бойци за налагането на правата вяра.

Историографските правила изискват изследването на един процес, институция или явление да завърши с основните изводи за неговото значение в развитието на обществото. Ако спазиме това правило и потърсим най-глобалните изводи от направения анализ на еничарската формация и нейната роля в историческия живот на българите, трябва да потвърдим отдавна достигнати заключения.

Първото от тях е, че в своето многовековно съществуване еничарството преживявало пълна метаморфоза, за да достигне до собствената си противоположност. От елитна формация то станало привилегировано съсловие, чиито членове и като колектив, и като отделни личности стоели над закона като норма и мярка за лично и социално поведение, което ги превърнало в обществена язва. И ако историографското проучване трябва да съдържа и оценка, в случая с еничарите тя напълно съвпада с тази на управленския екип на Махмуд II. Без да оправдава бруталността, то потвърждава необходимостта от неговото ликвидиране в 1826 г. като единствено възможен вариант в държавно-политическия живот на османската държава.

Второто заключение трябва да повтори констатацията на В. Н. Златарски, че от началото на османската власт до първото десетилетие на XIX в. еничарите били османският бич над българския народ. От българска гледна точка и кръвният данък, и участието на еничарите в локалния управленски механизъм, и присъствието им в стопанския и обществения живот могат да бъдат оценени само с отрицателен знак, като носители на духа на насилието и реализатори на това насилие. Еничарският корпус като институция, еничарството като съсловие и еничарите като индивиди били основен фактор в действието и проявлението на механизма на чуждото владичество над българския народ.

В общата история на човешкото общество и по-специално в историята на военния институт еничарският корпус има съществено значение. Появил се като особен вариант в еволюцията на войската в близкоизточните общества през средновековието, той оказал значително влияние в усъвършенстването на европейските армии в късното средновековие и Ренесанса. Именно като противодействие на еничарския корпус, но със съществени заемки от неговия модел в Европа се появила постоянната редовна армия, преодоляла се средновековната военна организация на рицарството и феодалното опълчение. Впрочем в това отношение значението на османската платена пехота не може да бъде ограничено само в реформирането на европейската войска през XVI в. Някои съвременни елитни военни части носят много от спецификите на еничарския корпус. В общото развитие на военния институт еничарският корпус не е мимолетно явление.

Историята на еничарския корпус натрапчиво води и до един друг, много съществен, може би основен извод. Неговата история и развитие, неговите функции и техните последици, неговата роля в обществото и тяхното историческо отражение категорично показват, че милитаризацията на всички сфери на държавния живот, подчиняването на всички и всичко на нуждите на войната и на военната организация имат фатални последици за държавната организация и за обществото, което я провежда.

РЕЗЮМЕ

Янычарский корпус является объектом прочного интереса при изучении истории Османской империи. Его становление, роль в военной экспансии османцев и во внутренней политике государства, так же как и продолжительный процесс его деградации неизменно присутствуют во всех общих сочинениях по османской истории. Немало и специализированных исследований определенных сторон или общего развития корпуса. За незначительными исключениями, однако, они изучают корпус лишь как военную формацию, как часть механизма османского централизма. В исследованиях очень бегло затрагивается роль янычарей в жизни османских провинций.

Настоящее исследование сосредотачивает свое внимание на возникновении, развитии и роли провинциального янычарства, на основе наблюдений территорий, населенных болгарским населением. Отсюда вытекает и основная задача исследования — установить и анализировать янычарское присутствие в экономической, общественной и политической жизни болгар и таким образом выявить итоги этого присутствия в эволюции болгарского народа. Исследование основывается на достижениях европейской и турецкой историографии в изучении янычарской институции и на анализе многочисленных и различных по происхождению документальных источников — наративные османские и европейские источники, документы центральной османской администрации, протоколы кадийских реестрах болгарских городов. Привлекается информация болгарских письменных памятников и народного творчества.

Изучение провинциального янычарства неизбежно ставит задачу проследить общее развитие янычарского корпуса. Внимательный анализ источников показывает, что его становление является нееднократным актом, как представляют это османские хроники, а продолжительным процессом, вызванным социальным преструктурированием османского общества во второй половине XIV в. и особенностями социальной и политической обстановки в Малой Азии и на Балканах на начальном этапе османского нашествия. Первые янычарские отряды формируются при Мураде I (1362—1389 гг.), но янычарский корпус достигает законченного вида при Сюлеймане I (1520—1566 гг.). В его становлении наблюдаются основные тенденции развития военной организации огузов и ближневосточных средневековых исламских государств, но они модифицированы в конкретной политической обстановке османских владений. Представленная структура янычарского корпуса и этапы его формирования, а так же и расширение его функций не только в военной организации, но и в утверждении османцев в новозахваченных территориях, раскрывает его роль механизма центральной власти против сепаратистских тенденций в османском обществе. Деградация институции, нашедшая выражение в ее резком численном наращивании и постепенном снижении ее боеспособности, которая, со своей стороны, заменена интенсивным вмешательством в внутриполитическую жизнь — являются следствием и проявлением процесса углубления феодальных отношений конца XVI в.

Первой проблемой в исследовании роли янычарского корпуса в жизни болгарского народа является девширме. Анализируются причины, обусловившие появление насильственного набора детей немусульманских подданных как нормативно регламентированной обязательной повинности. Девширме и факторы, стимулировавшие его утверждение, обосновывают вывод, что это своеобразное развитие рабского института в исламском мире, обусловленное необычным для Средиземноморья сожительством разнородного в религиозном отношении населения османской державы. Устанавливается, что рекрут появляется в конце XIV в. Последние сведения о проведении рекрута датируют с начала XVIII в. (1705 г.). Это дает основания убедительно утверждать, что девширме отрывало от болгарского народа значительную часть подрастающего мужского поколения в течении более трех столетий. Анализ ритма принудительных наборов и доли отнимаемых мальчиков доказывает, что он задевает каждую демографическую генерацию. Исследование наборов, которые осуществлялись при помощи всех звеньев управленческой системы и непосредственно реализировались самим янычарским корпусом, раскрывает сильно развитую систему психологической обработки, которая превращала болгарских юношей в исполнителей воли османской власти. Анализ сопротивления против девширме свидетельствует, что оно, не имея существенного значения для снижения этнических человеческих потерь, играет важную роль в консолидации и сохранении болгарской народности в условиях османского владычества из-за экстремального характера законного насилия.

Создавание и роль провинциального янычарства в болгарских землях является основной проблемой исследования. Основные способы размещения бойцов османской платной пехоты в провинциях являются их рассылка в крепостях с середины XV в., постепенно вытесняя гарнизоны мустахфызов, и заселением пенсионеров и уволенных бойцов столичного контингента. С середины XVI в. янычары становятся постоянным компонентом в болгарских населенных пунктах, причем в начале предпочитание преимущественно к городам. Большие социальные, юридические и экономические привилегии янычар усиливают стремление значительной части мусульманского населения быть включенным в списки оджака, что привело к многократному нарастанию янычар в болгарских землях. С середины XVII в. многим из местных мусулман удалось превратиться в янычар, но будучи при том действительными солдатами. Это время, когда янычари превращаются из военной формации в широкую социальную прослойку. В то время как бойцы гарнизонов организуются как звенья османской военной машины, рассеяные в селениях члены оджака объединяются в территориальные организации, которые соответствуют казе и командуются местным сердарем. Они исполняют разнообразные функции, преимущественно полицейского характера, и постепенно концентрируют в своих руках значительную часть местной власти. Это обуславливает их большую роль в аянском институте и через него в процессе децентрализации, достигшей своей кульминации во время аянского мятежа в конце XVIII в. и начале XIX в. Местные янычары являются ядром кырджалийских отрядов и эляетских войск. Из орудия центральной власти провинциальное янычарство превращается в главный фактор в борьбе против нее. Именно поэтому начало реформ в Османской империи начинается ликвидацией янычарского корпуса и физическим уничтожением янычар в 1826 г.

Янычарское присутствие в болгарских землях играет существенную роль в экономике. Тимарские реестры указывают на наличие янычарских тимаров с середины XV в. Они увеличиваются и становятся все более разнообразного типа. Но условная форма тимара после середины XVI в. не превращают его в особо желаемый объект землепритяжания. Пользуясь своей позицией освобожденного от поборов населения, янычары постепенно оформляют на тимарских владениях безусловные поземленные владения, вошедшие в практику под названием чифлики. Их имя указывает на то, что их первообраз личное владение мусульманского крестьянина, но они отличаются значительно большими размерами в силу заграбления пустеющих земель, сдачу под аренду вакуфских земель, интегрированием посредством покупки, насилия или ростовничеством крестьянских наделов. В болгарских землях янычары являются социальной прослойкой, которая реализирует мобилизацию земли и которая на практике развивает процесс феодализации до степени ее зрелости. Они являются общественной средой, которая атакует тимарскую систему и из которой зарождается провинциальная поземленная аристократия. Они активно проникают и в другие рентабельные социальные сферы — в торговлю и ростовничество. Для феодального эксплуатированного населения это означает резкое увеличение размера феодальной ренты, приводившее к обезземлению. Чифлик и маликяне, посредством которых янычары осуществляют мобилизацию земли, приводят к резкому нарастанию противоречий между эксплуататорами и эксплуатируемыми, которые выливаются в анархию в конце XVIII и начале XIX вв.

Другим аспектом янычарского присутствия в болгарских землях является их обильно документированное участие в аппарате экономического насилия. Они выполняют всевозможные полицейские функции и в качестве провинциальной вооруженной силы, которая поддерживает османскую власть над болгарским населением. Особый юридический статус, который местах не только превращает их в экзекуторов всех остальных социальных и этнических групп в османском государстве, но и в главного носителя произвола, коррупции и социальнной дезорганизации. Исполнители государственного насилия, они превращаются и в насильников по отношении к органам самой государственной власти. А для немусулманского населения, как свидетельствуют документы, они являются политическим и социальным кнутом. Их роль в жизни болгарского общества определенно негативна.

Наконец, необходимо подчеркнуть их активное вмешательство в процесс исламизации болгарского населения. Создавая и поддерживая атмосферу насилия в повседневной жизни, они побуждают немало людей к перемене религии. Для них, не исчезая, все-таки уменьшается степень бесправия. Янычарский корпус как институция, янычарство как сословие и янычары как индивиды являются основным фактором в действии и проявлении османской власти в болгарских землях в начале XV в. вплоть до третьего десетилетия XIX в.

SUMMARY

The Janissary Corps is an object of lasting interest for the historians of the Ottoman empire. Its formation and role in the military expansion of the Ottomans and in the home policy of the Empire as well as the long process of its decline are invariably present in all general studies in Ottoman history. The specialized researches on its development or special aspects of this development are not scarce too. With few exceptions, however, they study it as a military formation, an element of the mechanism of Ottoman centralism. The researches till now, however, deal quite unsufficiently with the role of Janissaries in the life of the Ottoman provinces.

The present work is focused on the creation, development and the role of the Janissaries in the provinces, and is based mainly on the information for the territories inhabited by Bulgarian people. This determins our major task — to find out and analyse the participation of Janissaries in the economic, social and political life of the Bulgarians and to show the effect of this participation in the evolution of the Bulgarian people. The basis of our research are the achievements of the European and Turkish historiography concerning this institution and the analysis of numerous and various sources — Turkish and European narratives, documents of the central Ottoman administration and of kadi from different Bulgarian settlements. We have used the information from domestic written sources as well as from the folklore.

The study of the Janissaries in the provinces is invariably linked with the development of the Janissary Corps as a whole. A careful analysis of the sources shows that its formation is not the result of a single act as it is represented by the Ottoman chronicles, but a long process forced by the restructuring of the Ottoman society in the second half of the 14th c and by the peculiarities of the social and political situation in Asia Minor and on the Balkans during the first stage of the Ottoman conquest. The first Janissary detachments were formed during the reign of Murad I (1362—1389), but the Janissary Corps achieved its final form during the reign of Suleiman I (1520—1566). Some of the chief characteristics of the development of the military organisation of the Oghuz and of the Near Eastern Medieval Muslim states are to be observed in the process of its formation but they are modified by the specific political circumstances in the Ottoman territories. The structure of the Janissary Corps and the stag-

es of its formation as well as the extension of its functions not only in the military organization but also in the establishment of the Ottomans in the newly-conquered territories reveal its role as a tool of the central authority against the separatist tendencies in the Ottoman society. The process of development of the feudal relations since the end of the 16c results in the constant decline of the institution expressed in the sharp numerical rise and the gradual weakening of its fighting capacity which is replaced by an intensive interference in the political life of the country.

The first problem in the study of the role of the Janissary Corps in the life of the Bulgarian people is the devşirme. Analysing the reasons for the introduction of forced levy of children from the non-Muslim subjects as a legalized obligatory duty and the factors which stimulated its imposition, we come to the conclusion that this is a specific continuation of the slave institutions in the Muslim world which is due to the unusual for the Middle Ages cohabitation of heterogeneous population of different confessions in the Ottoman state. Its introduction dates from the end of the 16th c. The last information about collecting of boys dates from the beginning of the 18th c (1705). This gives us the grounds to affirm that for more than three centuries the devşirme tore away a significant part of the rising masculine generation. The analysis of the frequency of levies and the share of boys taken proves that it affected every demographic generation. The study of the recruitments organized by all elements of the governmental system and directly realised by the Janissary Corps itself reveal a very well developed system for psychological brainwashing which made possible the transformation of Bulgarian lads into an instrument of the Ottoman policy. The analysis of the struggle against the devşirme makes it clear that though having little importance for the reduction of the ethnic losses it plays a significant role in the consolidation and preservation of the Bulgarian nationality during the Ottoman rule because of the extreme character of the legally imposed violence.

The formation and the role provincial Janissary groups in Bulgarian lands is a central problem in the study. There are two major ways of stationing the troops of the Ottoman paid infantry in the provinces — by sending them to fortresses which began in the middle of the 15th c and gradually replacing the Mustahfiz garrisons, and by settling of pensioners and dismissed soldiers in order to reduce the contingent in the capital. From the middle of the 16th c the Janissaries form a constant element of the Bulgarian settlements showing at first more affinity for the towns. The great social, juridical and economic privileges of Janisaries strengthen the aspirations of a large part of the Muslim population to enlist in the ocak which led to a multiple growth of the number of the Janissaries in Bulgarian lands. Since the middle of the 17th c many local Muslims succeeded in enlisting as Janissaries without being active soldiers. This is the time when Janissaries turned from a military unit into a broad social stratum. The soldiers from the garrisons are organized as elements of the Ottoman military machine while the members of the ocak scattered in towns and villages were united on territorial principle and commanded by a local serdar. These territorial organizations coincide with the kaza. They have various functions, mainly police, and gradually accumulate a great part of the local authority. This presupposes their role in the formation of the ayan institution and in the process of decentralisation which culminated in the ayan disturbances at the end of the 18th and beginning of the 19th c. The provincial Janissaries are the core of the dagli bands and the provincial (eyaletlü) armies. Being a tool of the central authority the provincial Janissaries turn into the main factor inüthe struggle against it. That is why the reformation period in the Ottoman empire starts with the liquidation of the Janissary Corps and the physical extermination of Janissaries in 1826.

The Janissaries play an important role in the economic system in Bulgarian lands. The timar registers prove the existence of Janissary timars in the middle of the 15th c. They grow more and more in number and of various types. By the middle of the 16th c the conditional nature of the timar holdings made it a not very much desired object of landownership. Being freed from taxpaying the Janissaries begin to set up on their timars unconditional private land estates called çiftliks. The name itself shows that they draw their origin from the personal land estate of the Muslim peasants but they grow bigger by accumulating uncultivated lands, by taking on lease waqf lands and integrating by purchase, through coercion or usury peasants' plots. In Bulgarian lands the Janissaries form the social stratum which carried out the mobilization of land and which stimulated the development of feudalism to the stage of maturity. They are the social layer which attacked the timar system and gave rise to the provincial landowning aristocracy. They participate actively in other profitable social spheres too — trade and money-lending. This meant a sharp rise of the feudal rente for the exploited people and led to their depriving of land. The çiftlik and malikâne by which the Janissaries realized the mobilisation of land caused the sharp rise of the contradictions between exploiters and exploited which became clear during the anarchy in the end of the 18th and the beginning of 19th c.

Another aspect of the Janissaries' presence in Bulgarian lands is their participation in the apparatus for non-economic coercion. Being a provincial armed force designed to support the Ottoman authority over the Bulgarian people they fulfil all kinds of police functions. Their special legal status which took them out of the control of the representatives of the local authorities made them not only the headsmen over all the rest social and ethnic groups in the Ottoman Empire but also the chief bearer of arbitrary rule, corruption and social disorganization. Being executioners of state coercion they turn into oppressors over the local representatives of the state authority itself. As for the non-Muslim population, as the numerous state documents indicate, they are a political and social scourge. Their role in the life of the Bulgarian society is definitely negative.

And in the end we must stress their active participation in the islamisation of the Bulgarian people. The Janissaries created an atmosphere of coercoin in everyday life which incited not a few people towards conversion of religion although this only lessened but did not abolish the absence of rights for them. The Janissary Corps as an institution, the Janissaries as a social group and as individuals are a main factor in the functioning of the Ottoman authority in Bulgarian lands from the beginning of the 15th c until the third decade of the 19th c.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Аргиров, Ст. Хаджи Калфа Мустафа бен Абдулах. Румелия и Босна. Ч. 1—3. Географски описал Хаджи Калфа. . . От нем. изд. на Й. фон Хамер прев. и обясн. бел. (и предг.)... — АПП, 1, 1938/1939, № 2, 63—110; № 3, 48—98; № 4, 75—120.
2. Ахмед Али паша. Османски политически трактат. Подготвила за печат Б. Цветкова. С., 1972.
3. Беляев, Е. А. Периодизация средневсковой истории Турции. Изв. АН СССР. Сер. истории и философии. М., 1947, № 1, с. 84—92.
4. Бертольд, А. Турция, ислам и христианство. — Ежегод. журнал, СПб, 1915, № 2, с. 103—199.
5. Бошович, Р. Й. Дневник на едно пътуване. Прев. и бел. М. Тодорова. С., 1975.
6. Брокиер, Б. де ла. Задморско пътешествие. Ред. и бел. В. Мутафчиева. Прев. от оригинала. Н. Колев. С., 1968.
7. Български средновековни градове и крепости. Т. I. Градове и крепости по Дунав и Черно море. Състав. А. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981.
8. Българско народно творчество. Т. 3. Исторически песни. Отбрал и ред. Хр. Вакарелски. С., 1961.
9. Бурмов, Ал. Кога е завладян Одрин от турците. — ИИД, XXI, 1945, с. 23—32.
10. Гаджанов, Ю. Пътуването на Евлия Челеби през българските земи през средата на XVII в. — ПСп, XXI, 1909, кн. LXX, с. 639—724.
11. Гандев, Хр. Българската народност през XV век. Демографско и етнографско изследване. С., 1972.
12. Гандев, Хр. Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България през XVIII в. С., 1962.
13. Георгиева, Цв. Антиосманската съпротива на българите през XV—XVII в. — ИПр, 1980, № 3, 3—20.
14. Георгиева, Цв. Еничарският корпус като социален феномен в Османската империя .— ВИС, 1980, № 4, 27—37.
15. Георгиева, Цв. Еничарският корпус и османската политика на обезродяване на българския народ. — В: Първи конгрес на БИД. Т. 1. С., 1972, с. 449—452.
16. Георгиева, Цв. Настаняване и заселване на еничарите в българските земи. — ИБИД, 28, 1972, с. 55—66.
17. Георгиева, Цв. Някои главни последици от османското завоевание на българските земи. — В: Лекции за следдипл. квалификация. Т. 4. С., 1979, с. 215—238.
18. Георгиева, Цв. Османската платена армия и земевладението в българските земи (XV—XVIII в.). — ГСУ—ИФ, 66, 1975, с. 221—242.
19. Георгиева, Цв. Развитие и характер на кръвния данък в българските земи. — ГСУ—ФИФ, 61, 3, 1968, с. 35—72.
20. Герлах, С. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, прев., увод и коментар М. Киселинчева. С., 1976.
21. Гордлевский, В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии. — В: Избр. соч., Т. 1. Исторические работы. М., 1960, с. 31—217.
22. Гордлевский, В. А. Из жизни цехов в Турции. К истории ахи. — В: Избр. соч., Т. 1. Исторические работы. М., 1960, с. 276—286.

23. Грозданова, Е. Българската селска община през XV—XVII век. С., 1979.
24. Грозданова, Е. и Цв. Георгиева. Използуване на суми от джизието в София и Софийско за нуждите на платената армия. — В: Сб. Сердика — Средец — София. С., 1974, с. 97—124.
25. Грозданова, Е. Поголовният данък от българските земи и платената турска армия (XVII—XVIII в.). — ВИС. 1972, № 2, 130—143.
26. Гълъбов, Г. Османотурски извори за българската история. Св. I—III. Св. II. Един закон и други държавни документи за събиране на момчета за еничари. — ГСУ—ИФФ, 35, 1939, с. 1—36.
27. Димитров, Стр. Въстанието на патрона Халил от 1730 г. и отзвукът му в България. — ИИИ, 12, 1963, с. 125—138.
28. Димитров, Стр. За датировката на някои османски регистри от XV в. — ИБИД, 26, 1968, с. 231—250.
29. Димитров, Стр. Из ранната история на ислямизацията в северните склонове на Родопите. — В, 1986, № 3, 43—49.
30. Димитров, Стр. Историята на един аянин. — В: Сб. в чест на акад. Д. Косев. С., 1974, с. 65—78.
31. Димитров, Стр. Към историята на чифликчийството в Русенско. — ИПр, 1958, № 4, 84—98.
32. Динеков, П. Софийските книжовници през XVI в. Т. I. Поп Пейо. С., 1939.
33. Ханс Дерншвам, Дневникът на... за пътуването му до Цариград през 1553—1555 г. Прев. от ранно-ново-горнонемски М. Киселинчева. Предг. и бел. В. Мутафчиева. С., 1970.
34. Документи за икономическото положение на населението в Смолянско през XVII—XIX в. Прев. Стр. Димитров. — В: Родопски сб., I, С., 1965, с. 325—333.
35. Дринов, М. Български летописен разказ от края на XVII век. (Като градивце за историята на българский език). — ПСп, III, 1882, с. 1—19.
36. Дуйчев, Ив. Описание на България от 1640 г. — АПП, II, 1946, с. 169—204.
37. Дървингов, П. Евлебия Челеби и западните български земи. — СБ, 1943, № 3, с. 22—36.
38. Евлия Челеби. Пътепис. Прев. от османотурски, състав и ред. Стр. Димитров. С., 1972.
39. Живков, Т. Ив. Народ и песен. (Проблеми на фолклорната песенна традиция.) С., 1977.
40. Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и коментарии А. И. Рогова. М., 1978.
41. Златарски, В. Н. Нова политическа и социална история на България и Балканския полуостров. С., 1921.
42. Ибрагимов, Г. П. Крестьянские восстания в Турции XV—XVI вв. — ВВ, VII, с. 122—145.
43. Иванов, Й. Български старини из Македония (от IX в. до Освобождението — 1878 г.). С., 1931.
44. История на България в 14 т. Т. 1. С., 1979. Т. 4. Българският народ под османско владичество (от XV до началото на XVIII в.). 1983. Т. 5. Българско възраждане XVIII — средата на XIX в. 1985.
45. Ихчиев, Д. А. Материали за историята ни под турско робство. — ИИД, 1, 1905, с. 60—130.
46. Ихчиев, Д. А. Материали за историята ни под турско робство. 3. Бюджетът на Видинската област във втората половина на XVIII в. — ИИД, 2, 1906, с. 102—128.
47. Йорданов, Й. Към въпроса за кръвния данък (девширме) по нашите земи под османско робство. — ДК, 1986, № 3, с. 28—31.

48. Каменев, Ю. А. К истории реформ в Османской армии в XVIII в. — Тюркологический сб., 1978. М., 1980, с. 140—150.
49. Кесяков, В. Стари пътувания през българските земи. — ПСп, XVIII, 1899, с. 630—640.
50. Маринов, Д. Избр. произв. в 2 т. С., 1981—1984. Т. 2. Етнографско (фолклорно) изучаване на Западна България (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско, Врачанско), 1984.
51. Маринов, В. Антропоморфни надгробни паметници. — А, 1960, № 2, с. 19—23.
52. Маринов, В. Делиорман (южна част). Областно геогр. изучаване. С., 1941.
53. Маринов, В. Принос към изучаването бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България. С., 1956.
54. Мейер, М. С. К вопросу об изменениях в структуре и составе правящего класса Османской империи в XVIII в. — В: Сб. Проблемы истории Турции. М., 1978, с. 55—66.
55. Мейер, М. С. К периодизации истории Турции эпохи феодализма. — Тюркологический сб., 1976. М., 1978, с. 75—87.
56. Мейер, М. С. Введение. — В: Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. М., 1985, с. 14—27.
57. Мехмед Нешри. Огледало на света. История на османския двор. Състав. и прев. от османотурски М. Калицин. С., 1984.
58. Мец, А. Мусульманский ренесанс. М., 1966.
59. Милев, Н. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.). — ИИД, 4, 1915, с. 89—99.
60. Милер, А. Ф. Мустафа паша Байрактар. Османская империя в начале 10-ого века. М.—Л., 1947.
61. Милетич, Л. Стари пътувания през България. К. Г. Дриш и Р. И. Бошкович. — Сб. НУНК, 6, н. о., 1891, с. 113—167.
62. Митев, Пл. Франция и износът на вълна от българските земи през XVIII в. — ГСУ—ИФ, 78, 1986 (под печат).
63. Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV—XVI в. С., 1962.
64. Мутафчиева, В. За приложение на робския труд в османското стопанство през XV—XVI в. — В: Изследване в чест на М. Дринов. С., 1960, с. 505—519.
65. Мутафчиева, В. Към въпроса за състава и облика на османската феодална класа през XV—XVI в. — ИПр, 1961, № 6, с. 46—80.
66. Мутафчиева, В. Кърджалийско време. С., 1977.
67. Мутафчиева, В. Феодалните размирици в Северна Тракия през края на XVIII и началото на XIX в. — В: Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха. С., 1962, с. 167—212.
68. Немски и австрийски пътеписи за Балканите XV—XVI в. Увод, подбор и коментар М. Йонов. С., 1979.
69. Новичев, А. Д. История Турции. Т. 1—4. Т. 1. Эпоха феодализма. XV—XVIII в. Л., 1963.
70. Новичев, А. Д. К истории рабства в Османской империи. Система девширме. — Тюркологический сб., 1976. М., 1978, с. 88—108.
71. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Състав., прев. и ред. Стр. Димитров. С., 1981.
72. Петров, П. По следите на насилието. Документи за помохамеданчвания и потурчвания (XIV—XIX в.). Състав... С., 1972.
73. Петров, П. Съдбоносни векове за българската народност. Края на XIV век — 1912 година. С., 1975.
74. Петросян, И. Е. К истории создания янычарского корпуса. — Тюркологический сб., 1976. М., 1978, с. 191—198.
75. Петросян, И. Е. Янычарские гарнизоны в провинциях Османской империи в XVI—XVII вв. — В: Османская империя. Система государст-

венного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы. М., 1986, с. 66—71.

76. Писахме да се знае. Приписки и летопис. Състав. и коментар, бел. В. Начев и Н. Ферманджиев. С., 1984.

77. Положението на българския народ под турско робство. Документи и материали. Състав и ред. Н. Тодоров. С., 1953.

78. Попов, Л. Пътуване от Цариград през България от С. Niebur. ПСп, ХХ, 1908, кн. LXIX, с. 280—291.

79. Промонтарио де Кампис, Яков. Управлението и приходите на султана. Държавата на султана. — И И Д, 9, 1926, с. 1—44.

80. Пропп, Вл. Я. Исторические корни волшебной сказки. М., 1946.

81. Радушев, Е. Османски аграрни институции, характерни за периода от средата на XVII до края на XVIII в. (канд. дис.). С., 1982.

82. Рамбо, А. Турция в истории 19 века. М., 1916.

83. Рашба, Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII века. — В: Османская империя в первой четверти XVII века. Сб. документов и материалов. Состав. Х. М. Ибрагимбейли и Н. С. Рабша. М., 1984, с. 14—43.

84 Родопите през вековете. Сб. Състав. и ред. П. Петров. С., 1966.

85. Романска, Цв. Един широко разпространен мотив в българските народни предания. — В: Въпроси на българското народно творчество. Избр. студии и статии. С., 1976, с. 276—284.

86. Румелийски делници и празници от XVIII век. С., 1978.

87. Самарџић, Р. Мехмед Соколовић. Београд, 1975.

88. Смирнов, В. Д. Кучибей Гомурджинский и другие османские писатели XVII века о причинах упадка Турции. СПб, 1873.

89. Степанова, А. С. Византийские историки Дука и Франдзес о падении Константинополя. — В В, VII, 1953, с. 399—427.

90. Стоянов, М. и Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. III. С., 1964.

91. Твертинова, А. С. Аграрный строй Османской империи XV—XVII вв. Документы и материалы. М., 1963.

92. Твертинова, А. С. Второй трактат Кучибея. — Уч. записки Инст. Востоковедения, VI, М.—Л., 1953, с. 212—268.

93. Тивчев, П. и Й. Калудова. Нови документи за еничарството в българските земи. — В И С, 1969, № 2, с. 52—75.

94. Тодоров, Н. Балканският град XV—XIX в. Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972.

95. Тодоров, Н. За демографското състояние на Балканския полуостров през XVI в. — ГСУ—ФИФ, 53, 1963, 3, с. 191—232.

96. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 (1467—1468 година). Под. ред. на М. Соколски и Ал. Стојановски. Скопје, 1971.

97. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Сер. I. 1607—1699. Т. 1—3. Скопје 1963—1969.
   1. 26 јуни 1607 — 30 мај 1623. Под ред на М. Соколски. 1963.
   2. Помегу 9 и 17 јануари 1627 — 25 ноември 1635. Под ред. на В. Бошков. 1966.
   3. Од јануари 1636 до крајот на 1639. Под ред. на М. Соколски. 1963.

98. Турски извори за българската история. Т. 1—3, 5—6. С., 1964—1977. Извори за българската история, 10, 13, 16, 20 и 21.)
   1. (Документи от XV в.). Състав. и ред. Б. Цветкова и В. Мутафчиева. 1964.
   2. (Документи от XV в.). Състав. и ред. Н. Тодоров и Б. Недков. 1966.
   3. (Документи от XVI в.). Състав. и коментар Б. Цветкова. Под ред. на Б. Цветкова и А. Разбойников. Прил.: факсимилета. 1972.
   5. Документи от XVI—XIX в. (за войнуците). Ред. и ист. комент. Б. Цветкова. 1970.

6. Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII—XIX в. Състав. Н. Тодоров и М. Калицин. 1977.
99. Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 1—2. С., 1961—1971. Т. 1. Състав. Г. Гълъбов. 1961.
100. Тюменев, А. И. Передний Восток и Античность. Особенности социально-экономического развития. — В И, 1957, № 6, с. 53—59.
101. Френски пътеписи за Балканите XV—XVIII в. Състав. и ред. Б. Цветкова. Прев. от фр. Б. Цветкова и др. С., 1975.
102. Хюсеин. Беда'и ул-века'и (Удивительные события). Издание текста, введение и общая ред. А. С. Твертиновой. Ч. 1—2. М., 1961.
103. Цветкова, Б. Извънредни данъци и повинности в българските земи под турска власт. С., 1958.
104. Цветкова, Б. О религиозно-национальной дискриминации в Болгарии во время турецкого владычества. — С В, 1957, № 2, 78—88.
105. Цветкова, Б. Паметна битка на народите. Варна, 1969.
106. Цветкова, Б. Принос към изучаването на турския феодализъм в българските земи през XV—XVI в. Ч. 1. Облик на стопанството и същност на феодалното земевладение. — И И Б И, 5, 1954, с. 71—153.
107. Цветкова, Б. Промени в османския феодализъм на балканските земи през XVI—XVIII в. — ИПр, 1971, № 4, с. 55—73.
108. Цветкова, Б. Хайдутството в българските земи през 15/18 век. Т. 1. С., 1971.
109. Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София. Т. 1. С., 1950.
110. Шопов, А. Евлия Челеби. — ПСп, XIII, 1902, кн. LXII, с. 161—292.
111. Шопова, Д. Видин и Видинският санджак през 15—16 век. Док. от архивите на Цариград и Анкара. Предг. В. Мутафчиева. С., 1975.
112. Шопова, Д. Македонија во XVI-и—XVII век. Док. од Цариградските архиви (1557—1645). Скопје, 1955.
113. Шопова, Д. Фрагменти једног збирног и једног опширног пописа Видинског санџака из друге половине XV века. Београд, 1973.
114. Яцимирский, А. И. Из истории славянской проповеди в Молдавии. СПб, 1906.
115. Akad, M. Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası. Ankara, 1975.
116. Babinger, F. Die frühosmanische Jahrbücher des Urudsch. Hannover. 1925.
117. Babinger, F. Mohamet II le Conquérant et son temps. (1432—1481). Paris, 1954.
118. Babinger, F. Die Aufzeichnungen des Genusen Jacopo Promotario de Campis über den Osmanenstaat im 1475. München, 1957.
119. Barkan, Ö. L. Osmanli Imparatorlgunda bir iskân ve koloniazyon metodu olarak sürgünler. — IÜIFM, 15, 1953, p. 221—213.
Bm4a
120. Beldiceanu, N. Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale de Paris. Paris, 1964, V. II.
121. Beldiceanu-Steinherr, I. La conquête d'Andrianople par les Turcs: la pénétration turque en Thrace et la valeur des chroniques ottomans. — T M, 1965, p. 430—461.
122. Beldiceanu-Steinherr, I. En marge d'un acte concernant le pengyek et les aquingi. — RSI, 1969, 1, p. 26—35.
123. Belin, F. A. Du régime des fiefs militaires dans l'islamisme et spécialement et Turque. — JA, s. VII, t. XV, 1870, p. 230—242.
124. Belin, F. A. Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux. Paris, 1885.
125. Birge, G. K. The Bektashi Order of Dervishes. London, 1937.
126. Chalcocondylae, L. Historiacum libri decem. I. Bonnae, 1834.
127. Chalcocondil, L. Expuneri istorice, im romaneşta de Grecu. V. Bucureşti, 1959.

128. Djevad, A. État militaire ottoman depuis la Fondation de l'Empire jusqu'à nos jours. V. 1. Constantinople — Paris, 1887.
129. Dupaquier, J. Introduction à la démographie historique. Paris, 1974.
130. Fermendzin, E. Acta Bulgariae Ecclesiastica. Zagreb, 1887.
131. Filipovic, N. Wittekova emendacija vakifname Murata I. Ali Musi i jedna vijest kod Konstantina Filozofa. — Radovi-L (ANUBIH), 17, Sarajevo, 1974, p. 145—188.
132. Galabov, G. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. Bearb. von... Hrsg. von H. W. Duda. München, 1960.
133. Georgieva, Cv. Certains problèmes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XIVe—XVIe siècles. (Par rapport au système „kui"). — BHR, 1974, N 2, 45—57.
134. Georgieva, Cv. Organisation et fonction du corps des janissaires dans les terres bulgares du XVIIIe siècles. — EH, 15, 170, p. 319—336.
135. Georgieva, Tzv. La résistance des Slaves des Balkans contre l'impot du sang. — EH, 6, 1973, p. 81—95.
136. Georgieva, Cv. Le rôle des Janissaires dans la politique ottomane en les terres Bulgares XVIe—milieu du XVIIe s. — EH, 8, 1979, p. 179—190.
137. Gibb, H. A. R., H. Bowen. Islamic Society and the West. Vol. 1., P. 1—2. Oxford ets., 1950—1957.
138. Gibons, H. A. The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to death of Bayazid I (1300—1403). Oxford, 1916,
139. Giese, Fr. Die altosmanischen anonymen Chroniken. Übersetzung. Bd. I. Breslau—Leipzig, 1922.
140. Giese, Fr. Die altosmanische Chronik des Asikpasazade. Leipzig, 1929.
141. Giese, Fr. Problem der Entstehung des Osmanischen Reiches. Deutsche morgenländische Gesellschaft und Zeitschrift für Semitistik und Verwandte Gebiete, XII, 1924, p. 58—79.
142. Gökbilgin, M. T. XV—XVI. asirlarda Edirne ve Paşa livasi vakiflar-mülkler-mukata'alar. Istanbul, 1952.
143. Grzegorzewski, J. Z sysdzyllatów rumelijskih epok wyprawy wiedenskiej. Lwow, 1922.
144. Hagata, Y. Materials on the Bosnian notables. Tokyo, 1979.
145. Hammer, J. v. Histoire de l'Empire Ottoman. V. 1. Paris, 1844.
146. Hammer, J. v. Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Bd. 1—2. Wien, 1815.
147. Huart. Gl. Die Janitscharen. Enzyklopädie des Islam, II, Leiden—Leipzig, 1927, p. 612—614.
148. Inalcik, H. Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva. Hriscanske spahije u XV vijku i njihovo potijklo. — POF, 3—4, 1952/1953, p. 23—54.
149. Inalcik, H. The Central Islamic Lands. In: The Cambridge History of Islam. V. 1. Part. III. Cambridge, 1970, p. 295—373.
150. Inalcik, H. L'Empire Ottoman. Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur role dans l'Histoire (XV—XIX s.). Rapport pour la séance plénière. In: Congrès Intern. des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes. S., 1966. p. 7—49.
151. Inalcık, H. Hicri 853 — tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.
152. Inalcik, H. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300—1600. London, 1973.
153. Inalcık, H. 1431 — tarihli timar defterine gore Fatih devrinden Önce timar sistemi. — IV Tukr tarih kongresi. Ankara, 1956, p. 132—139.
154. Jankiere, v. de la Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours .V. I. Paris, 1924 etc.
155. Karpat, K. H. An Inquiry upton the social foundations of nationalism in the Ottoman State. From social estates to classes. From millets to nations. Princepton, 1973.
156. Köprülü, M. F. Les Origines de l'Empire Ottoman. Paris, 1935.

157. Kunt, M. Transformation of Zimi in to Askeri, Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functionny of a Plurals Society. Ed. by B. Braund and B. Lewis. V. I. The Central Lands, Holms, S. Meier Publishers, INS, New York—London, 1982.
158. Lamartine, A. de. Histoire de la Turquie. V. 1. Paris, 1853.
159. Leonclavii, J. Annales Sultanorum osmaniclarum a turcia sua lingua scripti. Francfurt, 1588.
160. Lopasic, A. Islamisation of the Balkans: Some general Considerations. Islam in the Balkans. Edinburg, 1982.
161. Macouchev, V. Monumenta historica slavorum meridionalium vicinoruque popularum. 1. 1. Varsaviae, 1874.
162. Mantran, R. Istanbul dans la seconde moitié, du XVII siècle. Paris, 1962.
163. Mantran, R. L'évolution des relations politiques entre le gouvernement ottoman et les odjaks de l'Ouest du XVIe au XIXe siècles. — TAD, II, 1964, p. 51—66.
164. Marsigli, L. de L'etat militaire de L'Empire Ottomane, ses progrès et sa décadance. Amsterdam, 1732.
165. Matkovski, A. Prilog pitanju devsirme. — POF, XIV—XV, 1964/1965, p. 273—307.
166. Menage, V. L. Devshirme. The Encyclopedia of Islam. V. II. Cambridge, 1961, p. 210—213.
167. Menage, V. L. Some Notes of the Devshirme. — BSOAS, XXIX, 1966, p. 64—78.
168. Menzel, T. Das Korps der Janitscharen. — Beiträge zur Kenntnis des Orients, 2, 1902—3.
169. Miller, B. The Palace School of Mohamed the Conqueror. Cambridge, 1941.
170. Mordtmann, J. H. Dewschirme. Enzyklopädie des Islam. Bd. I. Leipzig, p. 992—993.
171. Mutafcieva, V. De la politique intérieure de Mohamet II le Conquérant. — SAO, 5—6, 1967, p. 253—268.
172. Mutafcieva, V. L'institution de l'ayanlik pendant les derniers décennies du XVIII s. — EB, II—III, 1965, p. 230—238.
173. D'Ohsson, M. Tableau général de l'Empire Ottoman. Paris, 1787/1790.
174. Öskaya, Y. Osmanli Imparatorlugunda Ayanlik. Ankara, 1977.
175. Osman Turan. Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks. In: The Cambridge History of Islam. V. I. Central Islamic Lands. Ed. by P. M. Holt .Cambridge, 1970, p. 231—350.
176. Ortaylı, I. On the role of the Ottoman kadi in provincial administration. — In: Turkish Public Administration Annual, v. 3, 1976, Ankara, p. 1—20.
177. Pakalın, M. Z. Osmanlı Tarih degimleri ve terimleri sözlügü. I. Istanbul, 1946.
178. Palmer, J. A. B. The origins of Janissaires. — Bulleten of John Rylands Lybrary, XXXII, 1953, 2, p. 448—481.
179. Papoulia B. Ursprung und Wesen der „Knabenlese" im Osmanischen Reich. München, 1963.
180. Ricaut, P. Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman. Paris, 1870.
181. Sabanovic, H. Kraijste Isabega Ishakovica. Zbirni katastarski popis iz 1455 godine. Sarajevo, 1964.
182. Sadeddin Hoca efendi. Taş-üt tevarich. C. I. Istanbul, 1279 (1865).
183. Schweizer, G. Die Janitscharen. Geheime Macht des Türkenreiches. Salzburg, 1979.
184. Shaw, S. Between Old and New. The Ottoman Empire under sultan Selim III, 1789—1807. Cambridge, 1971.
185. Shaw, S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. V. I. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1286—1808. Cambridge, 1978.

186. Seydlitz, M. v. Bewehrtes Reysebuch des heiligen Landes. Nurenberg, 1659.
187. Sevinç, N. Osmanlarda Sosyo-ekonomik Yapı. C. I. Istanbul, 1979.
188. Suceska, A. Ajani. Prilog izucavanju lokalne vlasti u nasim zemljma za vrijeme turaka. Sarajevo, 1965.
189. Tĕkeli, I. On Institutionalized externel Relations of Cities in the Ottoman Empire. A Seltlement Models Approach. EB, 1972, p. 49—72.
190. Thevenot, J. L'Empire du Grand Turc vu par un sujet de Louis XIV. Paris, 1695.
191. Tshurdi, R. Bektashiyya. — In: The Encyclopedia of Islam. V. I. Leiden—London, 1960, p. 1161—1163.
192. Tischendorf, P. v. Über das System der Lenen in den moslemischen Staaten, besonders im Osmanischen Staate. Leipzig, 1871.
193. Ücel, Y. Osmanlı Imparatolugunda desantralizasyona (Adem-i merkeziyet). — Belleten, XXXVIII, p. 684—699.
194. Uzunçarşılı, I. H. Osmanlı devleti teşkilâtlarından kapukulu ocakları. C. I—II. Ankara, 1943—1944.
195. Vryonis, S. Isidor Clabas and the Thurkish Devshirme. — Sp., v. XXXI, 1956, p. 433—443.
196. Werner, Er. Die Geburt einer Grossmacht — die Osmanen (1300—1481). Ein Beitrag zur Kenesis des türkischen Feudalismus. Berlin, 1966.
197. Wittek, P. Devshirme and Shari'a. — BSOAS, XVIII, 1955, N 2, p. 271—278.
198. Zinkeisen, J. W. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. Bd. I—III. Hamburg, 1840, Gotha, 1859.
199. 'Ιστορικά 'αρχεία μακεδονίας, Β, 'Αρχείον Βεροίας—Ναούσης, 1584 —1885, 'Επιμέλεια Κ. Βασδραβέλλη, Θεσσαλονίκη, 1954, σ. 39.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

А — Археология. София
АПП — Архив за поселищни проучвания. София
В — Векове. София
ВВ — Византийски временник. Москва
ВИ — Вопросы истории. Москва
ВИС — Военноисторически сборник. София
ГСУ — ИФ — Годишник на Софийския университет. Исторически факултет
ГСУ — ИФФ — Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ — Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет
ДК — Духовна култура. София
ИБИД — Известия на Българското историческо дружество. София
ИИБИ — Известия на Института за българска история. София
ИИД — Известия на Историческото дружество. София
ИИИ — Известия на Института за история. София
ИПр — Исторически преглед. София
ПСп — Периодическо списание на Българското книжовно дружество. София
СБ — Славянска беседа. София
Сб НУНК — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
СВ — Советское востоковедение. М. и др.
Belleten — Belleten. Ankara Tarih Enst. Ankara
BHR — Bulgarian Historical Review. Sofia
BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies. London
EB — Etudes balkaniques. Sofia
EH — Etudes historiques. Sofia
IÜIFM — Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi. Istanbul
JA — Journal Asitique. Paris
POF — Prilozi za orientalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod tureskom vladavinom. Sarajevo
REI — Revue des études islamiques. Paris
SAO — Studia et acta orientalia. Bucureşti
Sp — Speculum. Cambridge, Mass.
TAD — Tarih araştirmalari dergisi. Ankara
TM — Travaux et Mémoires. Centre de recherche d'Histoire et civilisation byzantines. Paris

---

* В библиографията.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор
7

ЕНИЧАРСКИЯТ КОРПУС В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ
19

Формирането на еничарската пехота
19

Структура и функции на еничарския корпус
32

Деградацията на еничарския корпус
53

КРЪВНИЯТ ДАНЪК
66

Необикновената тегоба и нейната същност
66

Наборите
80

Съпротива на българите
95

ЕНИЧАРИТЕ И ОСМАНСКАТА ВЛАСТ В ПРОВИНЦИИТЕ
116

Провинциалното еничарство
116

Организиране на провинциалното еничарство
130

Еничарите и анархията в Румелия
153

ЕНИЧАРСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В ЖИВОТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
173

Еничарите в икономиката
173

Еничарите в ежедневието на българите
193

Вместо заключение
214

Резюме на руски език
222

Резюме на английски език
226

Библиография
230

Съкращения на източниците
238

000000000032747